

Шлях да ўзаемнасці

Матэрыялы Міжнароднай канферэнцыі,
прысвечанай беларуска-польскаму
грамадска-культурнаму ўзаемадзеянню

Мінск, 15–16 чэрвеня 1999 г.

KAMUNIKAT.org

*На адвароце выкарыстана
гравюра
“Былы базыльянскі храм,
агульны выгляд”
беларускага і польскага
мастака Напалеона Орды*

Алег Лойка (Мінск)

РОЗДУМ ПРА ПОЛЬСКУЮ ПАЭЗІЮ ХХ СТАГОДДЗЯ І ЯЕ ДАЧЫНЕННІ ДА БЕЛАРУСІ

Польская паэзія XX ст. — паэзія, разлеглая ў сваім часе і прасторы, багатая накірункамі, школамі і імёнамі, тэмамі, матывамі і вобразамі. Разлеглая яна з кантынентамі метафар і эмоцый, багатая асацыяцыямі і рытміка-інтацыйным складам, развітая пад небам высокіх ідэалаў, пад небасхіламі, што ёй далёка ў свет ад зямлі польскай расступіліся, робячы яе глабальнай. І валадарыць польская паэзія XX ст. на зямлі і ў нябесах духу чалавечага — перш за ўсё на зямлі польской, перш за ўсё пад небам Польшчы. Чалавек зямны ў ёй адлюстроўваецца, лёс яго зямны адлюстроўваецца, і Бог — валадар неба, валадар душаў чалавечых — лунае над зямнымі яе шляхамі-дарогамі. Філасофскай сваёй заглыбленасцю, выпакутаванай мудрасцю, сапраўды, польская паэзія XX ст. ці ж не дараўноўваецца да Бога-Тварца сваёй пераўтваральнай сілай, крэатарскай сілай уяўлення, што спарадзіла мноства асобных арыгінальных індывидуальных светаў, якія складваюцца ў адмысловыя сузор’і, у асобную цэласную галактыку ў паэтычным космасе Сусвету??!

Калі гаварыць аб глабальнасці польской паэзіі XX ст., то глабальная яна, усезямная не толькі таму, што сваімі вобразамі, матывамі, настроемі геаграфічна ахоплівае ўесь зямны шар, але яшчэ і таму, што, відаць, няма на нашай планеце куточка, дзе б не аказалася таго ці іншага польскага паэта. Ад часоў Адама Міцкевіча, Юльюша Славацкага, Цыпрыяна Норвіда постаць паэта-пілігрыма — нібы наканаванасць польской паэзіі.

І цяжка сказаць, дзе была мацнейшай польская паэзія XX (як і XIX!) ст.: ці на радзіме, ці ў эміграцыі? Прычым дома яна была і дома, і — часта — не дома. Першай эміграцыяй ў Еўропе XIX ст. была польская. XX ст. для польской паэзіі праходзіла таксама пад знакам эміграцыі, прычым больш палітычнай, чым аказійнай, турыстычнай. Сталі эмігрантамі і на чужыне памерлі: у Лондане — Станіслаў Баліньскі, Казімеж Вяжынські, Бэата Абяртынськая, Зыгмунт Даўрыновіч; у Манчэстэры — Марыя Паўлікоўская-Яснажэўская; у Парыжы — Ян Бжанкоўскі, Аляксандр Ват, Мар'ян Асьнялоўскі; у Нью-Ёрку — Ян Лехань, Юльюш Вітлін, Аляксандр Янта. Эмігрантамі былі, ці жылі за мяжой, або падарожнічалі па свеце большасць польскіх паэтаў XX ст.: С. Баліньскі на дыпламатычнай працы служыў у Бразіліі, Іране, Маньджурыі, Даніі; Я. Лехань з 1930 г. быў на дыпламатычнай службе ў Парыжы, з 1940 г. — у ЗША; Юльян Тувім — эмігрантам у Францыі, Партугалиі, Бразіліі, ЗША; М. Паўлікоўская-Яснажэўская перш чым асталаўваецца ў Англіі, падарожнічала па Фран-

цыі, Турцыі, Паўночнай Афрыцы, Грэцыі; А. Янта быў рэпарцёрам ў Парыжы, Лондане, Маскве, Японіі, Кітai; Багдан Чайкоўскі, які маленства правёў на Валыні і Палессі, сіратой трапіў ў індыйскі прытулак (1942–1946), з 1948 г. вучыўся ў Англіі, з 1962 г. жыве ў Канадзе; Ежы Станіслаў Сіта, ураджэнец нашага Пінска, у 1940 г. быў вывезены ў Архангельск, у 1942 г. праз Персію трапіў у Індыю, з 1948 да 1959 г. — у Лондане, цяпер — у Польшчу. Эміграваў у 1968 г. у Ізраіль і памёр у Захаднім Берліне Арнольд Слуцкі. Заядлым падарожнікам быў Эдварт Стакура (Югаславія, Канада, Мексіка, Швейцарыя, Нарвегія). З 1973 г. у Чыкага жыве Тымафеуш Карповіч. За мяжой Польшчы і цяпер застаюцца такія буйныя польскія паэты, як лаурэат Нобелеўскай прэміі Чэслаў Мілаш (з 1951 г. жыў у Парыжы, з 1961 г. у ЗША), Ежы Пятркевіч (з 1939 г. у Вялікабрытаніі), Эрнест Брыль (у 1975–1978 гг. — у Лондане, нейкі час жыў у Ірландыі), Кшыштаф Яжэўскі (з 1970 г. у Францыі, у 1978–1979 гг. — на Філіпінах, цяпер у Парыжы); Анна Фрэйліх (з 1969 г. у Рыме, Нью-Ёрку), Станіслаў Бараньчак (з 1981 г. у ЗША), Яцэк Карчмарскі (з 1981 г. у Францыі). Жыве ў Канадзе Вацлаў Іванюк.

Увогуле першапрычынай эміграцыі ў шматлікіх выпадках быў трагічны для Польшчы верасень 1939 г., нямецка-польская кампанія, чацвёрты раздзел Польшчы. Дарогі разышліся — на Захад і Усход. На ўсход пралягla праз Львоў: у Маскву і пераважна ў Казахстан, у Сібір. У Маскву — праз казахстанскія лагеры. Тут было палітычнае незалежніцтва (Уладзіслаў Бранеўскі, Б. Абяртыньская, Ян Гушча) і калабарацыйнае супрацоўніцтва, за якое ў час Салідарнасці тыя, хто да яго дажыў, каяліся, апраўдваліся. Менавіта з Казахстана, з Сібіры дарогі многіх вялі праз Іран у Палестыну (У. Бранеўскі, Б. Абяртыньская, Аляксандар Стэрн), а затым ці на Захад, ці на радзіму.

Вядома ж, радзіма — першая зямля польскіх паэтаў, а сталіца Радзімы — Варшава. Ды моцнымі застаюцца і многія рэгіянальныя літаратурныя асяродкі — Лодзь, Гданьск, Вроцлаў, Быдгашч, Беласток. З Варшавы ў 1918–1919 гг. пачыналася літаб'яднанне “Скамандр” (Ю. Тувім, Я. Лехань, Антоні Сланімскі, К. Вяжынскі, Яраслаў Івашкевіч); з Кракава ў 1922 г. — “Авангард” (Тадэвуш Пайпэр, Юльян Пшыбась, Ялю Курэк), з Лодзі ў 1926 г. — “Квадрыга” (Уладыслаў Сэбыла, Канстанты Ідэльфанс Галчынскі, Люцыян Шэнвальд, Уладзімеж Слабоднік, Стэфан Флюкоўскі, Станіслаў Рышард Дабравольскі), у Вільні, з 1936 г., “Жагары”, т. зв. другі, віленскі, “Авангард”. “Скамандр”, як і “Жагары”, існаваў да канца 30-х гг.; да 1927 г. — кракаўскі “Авангард”, да 1933 г. — “Квадрыга”. У пасляваенныя гады ў канцы 50-х гг. вылучыліся “Гібрыды”, з 60-х гг. — паэты т. зв. Новай хвалі, з 80-х гг. — Новага рамантызму.

У Варшаве і Кракаве сёння жыве большасць сучасных польскіх паэтаў: у Варшаве — Павел Гэртц, Ян Твардоўскі, Тадэвуш Ургач, Богдан Драздоўскі, Мар’ян Гжэсцяк, Е.-С. Сіта, Яраслаў Марэк Рымкевіч, Э. Брыль, Юзаф Курыляк, Кшыштаф Карасэк, Збігнеў Яжына, Ян Маршалэк, Богдан Урбанкоўскі, Аляксандар Баршчэўскі (Алесь Барскі), Казімеж Сьвягоцкі, Марта Бэрроўская,

Барбара Барташэвіч. Не менш паэтаў у сучасным Кракаве — Віслава Шым-борская, Ежы Гарасымовіч, Ева Ліпская, Адам Загаеўскі, Юльян Карнгаўзер, Юзаф Баран, Станіслаў Стабра, Адам Зямнін. Але выдаўнічую актыўнасць заўсёды аспрэчвала ў Варшавы і Кракава Лодзь, дзе сёння жывуць паэты Тадэвуш Хрусцялеўскі (родам з Віцебшчыны), Тадэвуш Гіцгер, Рафал Арлеўскі, Анджэй Біскупскі, Земавіт Скібінскі, Міраслаў Кузняк, Збігнеў Даміняк, Дарота Коман, Анна Проснак. У Вроцлаве прафыгуруюць Тадэвуш Ружэвіч і Уршуля Козел. У Познані — Станіслаў Бараньчак, Рышард Крыніцкі, у Гданьску — Станіслаў Дамброўскі, Казімеж Навасельскі, Аляксандэр Юрэвіч (родам з Ліды), Ежы Тамашкевіч; у Торуні — Ежы Леслаў Ордан. З маладзейшых Пётр Целеш жыве ў Быдгашчы, Марцін Галас — у Бытамі. Усё гэта паказвае, калі можна так сказаць, геаграфічную карту польскай паэзіі XX ст.

Такім чынам, калі ў прасторы даволі лёгка акрэсліць канкрэтныя месцы зазямлення, закаранення польскай паэзіі XX ст., то куды больш складана лакалізаваць польскую паэзію ў часе. Чаму польскія анталогіі XX ст. апошняга часу вымяраюць сваю разлегласць ад Страфа да Вуячка ці да Галася, а наш погляд збоку першым польскім паэтам XX ст. бачыць Норвіда?

Прычын на тое некалькі. Першая з іх тая, што ўласна ў польскую паэзію трывумфальны ўваход Норвіда пачаўся якраз на світанку XX ст., калі, захоплены яго паэзіяй, паэт Зянон Пшасмыцкі (псеўданім Мірыям) сваімі першапублікацыямі вершаў Норвіда ў часопісе “Хімера” (1901, 1904), па сутнасці, перадкрыў польской паэзіі Норвіда, даўшы самы шырокі простор яго ўплыву на яе, спрычыніўшыся да таго, што амаль ва ўсіх накірунках, асабліва мадэрністкіх, польская паэзія XX ст. стала развіваша пад знакам Норвіда.

Па-другое, польская паэзія XX ст. не толькі паэзія ўраджэнцаў гэтага стагоддзя, але і XIX, бо, напрыклад, абодвум стагоддзям належала Марыя Канапніцкая (1842–1910), Ян Касцовіч (1860–1926), Казіміра Завістоўская (1870–1902), Марыля Вольская (1873–1930). І, па-трэцяе, як абысці вершы, якімі польскія паэты канца XIX ст. віталі новае XX ст. (“Не на дзень адзіны...” Антонія Лянгэ, “Гімн Нірване” Казімежа Тэтмаера). Адным словам, было чаканне, вітанне новага стагоддзя ў рамках агульнай пераемнасці, якая, аднак, была больш пярэчлівай, чым памяркоўнай, больш адмаўленнем паэзіі XIX ст., чым яе працягам.

Увогуле развіццё польской паэзіі XX ст. было бурным — асабліва на яго пачатку і ў міжваенныя гады, калі паэзія Маладой Польшчы адмаўляла пазітыўізм і шаблон сацыяльна-заангажаванага гладкапісу другой паловы XIX ст., калі складваліся кракаўскі “Авангард”, польскі футурызм, рух аўтэнтызму, славутыя згуртаванні “Скамандр”, “Квадрыга”, “Жагары”. У пасляваенны час — час таталітарызму — усясьльны ўплыву займела дактрына сацыялістычнага рэалізму, але і яна не здолела патапіць нацыянальныя традыцыі як XIX, так і першай паловы XX ст. Ветэраны, што пачыналі ў першай палове XX ст., перш за ўсё сталі прадстаўнічай сілай неакласіцызму (тэорыю яго фарміравала пасляваенная паэтычная моладзь); дзейснымі заставаліся і па-

борнікі авангардысцкіх традыцый Т. Пайпера, і прыхільнікі аўтэнтызму. На авансцену выйшла паэтычная моладзь: у 50–60-х гг. літаб’яднаннем “Гібрыды”, у 70–80-х гг. пад знакам хвалі Новага рамантызму.

І сёння, калі аглядаць XX ст. польскай паэзіі панарамна, вочы цешыць яе рух у часе: легенда змяняе легенду, пакаленне ідзе за пакаленнем, робячы папярэдня сабе пакаленны легендарнымі. “Авангард”, скамандрыты былі легендай для паэтаў Варшаўскага паўстання; паэты Варшаўскага паўстання, вызваленчых дарог Другой сусветнай вайны — легендай усяму пасляваенному часу, а цяпер ужо і “Гібрыды” 50–60-х гг. — легенда для паэтаў прызыву 80–90-х гг. Такім чынам, польская паэзія XX ст., кажучы ўзнёсла, метафарычна, — гэта легенда легендаў, гэта гісторыя польскага народа і паэтаў, пераўтвораная ў яе высокасць Легенду.

Але даследчыкі польскай паэзіі слушна гавораць і аб разрыве ў ланцуту агульнага развіцця паэзіі XX ст., учыненым Другой сусветнай вайной, асабліва Варшаўскім паўстаннем 1944 г., якое забрала такія выдатныя маладыя таленты, як Кшыштраф Каміль Бачыньскі, Тадэвуш Гайцы. Паэтычная моладзі такога высокага рангу ў першыя пасляваенныя гады польская паэзія не мела. Вакуум запаўнялі старэйшыя, перадваенныя паэты, якія паступова адыходзілі, і нават паэты другога, трэцяга рангу даваенных прызываў выходзілі на першы план, гісторыя давала ім мажлівасць узбуйніцца, ачоліць рух.

Легенда польскай паэзіі XX ст. поўная і герайзмам, драматызмам, трагізмам. Яна — герайчная перадусім: ахвярная, самаахвярная, і таму яна перадусім і трагічная. Ахвярная, самаахвярная, бо патрыятычная, высокая герайчным духам, магутнымі непакорай і вынослівасцю, цярплівасцю. Пра герайчнасць польскай паэзіі XX ст. можна сказаць, што яна зацятая, пра непакору, вынослівасць, цярплівасць яе.

Ды, можа, польская паэзія, як ніводная іншая ў свеце, паказала народны герайзм у бітвах пад рознымі сцягамі, пад знакам розных ідэй. Бо герайчным быў і польскі жаўнер, што змагаўся пад Леніна ў Беларусі, і жаўнер, што злёг пад Монтэ-Касіна ў Італіі, як і легіянер Першай брыгады Пілсудскага, і камбант Першага Варшаўскага чырвонага палка, як і той, хто дайшоў з Савецкай Арміяй да Берліна, і той, хто праз Персію, Іерусалім, Егіпет трапіў у Англію і адкрываў на Ла-Маншы другі фронт у Еўропе, як і паўстанец Варшавы 1944 г., і пасляваенны убовец — ястробок польскага пасляваеннага КДБ. Роўна герайчнымі, роўна трагічнымі сталі У. Сэбыла, што загінуў у Катыні, і Тэадор Буйніцкі, якога забілі ў Вільні польскія партызаны з Арміі Краёвай, — роўныя ў сваёй самаахвярнасці на службе ў Радзімы, Польшчы: ідэалогія раз’ядноўала, любоў да Бацькаўшчыны аб’ядноўала, трагізм заставаўся трагізмам.

Трагічнапафаснай польскую паэзію рабілі перш за ўсё дзве сусветныя вайны. Маладым чалавекам быў расстраляны бальшавікамі ў лютым 1918 г. пад Чачэрскам Магілёўскай губерні Тадэвуш Міціньскі. У Варшаўскім паўстанні 1944 г., як ужо адзначалася, загінулі К.-К. Бачыньскі і Т. Гайцы, як жы-

вымі з яго не выйшлі і Крыстына Крагельская, Вацлаў Баярскі, Здзіслай Страінські. Пад бамбёжкай у першыя дні верасня загінуў Юзаф Чаховіч. На франтавых дарогах 1944 г. у аварыі загінуў Л. Шэнвальд.

Прыйшоў паваенны час, ды вайна ўсцяж даганяла свае ахвяры: Галіну Пасьвятоўскую, якая хваробу сэрца займела ў час вызвалення Чанстаховы ў 1944 г.; Анджэя Бурсу, жыццё якога ўкараціл тыя ж ваенныя і паваенныя нягody. Пры заўсёднай сваёй загадкавасці пасляваенныя самазабойствы польскіх паэтаў — таксама непасрэдная выява трагізму. І гэта ён укладваў у рукі пісталет 3 ліпеня 1951 г. у Варшаве Тадэвушу Бароўскаму; ён выкідваў з акна ў Нью-Ёрку 8 чэрвеня 1956 г. Я. Леханя; скараціў 2 мая 1961 г. у Познані жыццё Войцеху Бонку; 21 студзеня 1964 г. у Варшаве — Станіславу Пэнтаку; 5 ліпеня 1966 г. у Парыжы — М. Асьнялоўскому; 11 мая 1971 г. у Вроцлаве — Рафалу Ваячку; 24 ліпеня ў Варшаве — Э. Стакуры. Відаць, у XX ст. ва ўсім свеце не знайсці ў нацыянальных паэзіях столькі самагубцаў!

Хваробы таксама не абышлі паэтаў, і асаблівы смутак у польскай паэзіі застаўся па маладых, незвычайна таленавітых: Ежаму Лібэрце, тых жа Г. Пасьвятоўскай і А. Бурсе, Дароце Хрусцялеўскай, Гжэгажу Пшэмыску, яму было дзесятнаццаць, калі ён быў забіты на службовым дзяжурстве ў 1983 г.

Не менш балочыя і старонкі канцлагерныя, гулагаўскія, прымусовых перасяленняў, прымусовых работ. К.-І. Галчынські, Мар’ян Пехаль — палонныя Алтэтнграбава пад Магдэбургам; С.-Р. Дабравольскі, Вацлаў Вірпша — лагернікі Гросборна; Т. Бароўскі прайшоў праз Павяк, Асвенцім, Даўтмэрген, Дахау; Асвенцім прайшоў Гжэгаж Цімафеев; Заксенхаўзен, Зангэрхаўзен-Дора — Ежы Немаеўскі; Станіслаў Ежы Лец быў вязнем канцлагера ў Тарнопалі, адкуль уцёк; на прымусовых работах малалеткамі ў Германіі пабывалі Ян Капроўскі, Б. Драздоўскі, В. Бонк, Фелікс Райчэк; вязнямі казахстанскіх лагераў былі Б. Абяртынськая, Я. Гушча.

Але было б аднабаковым падкрэсліваць толькі трагізм, драматызм жыццяў творцаў польскай паэзіі XX ст., бо яна займела — і досыць вельмі значную — кагорту сваіх старажылаў, патрыярхай, любімцаў муз і шырокага народнага чытача. Тут трэба назваць найперш імёны паэтэс — Б. Абяртынськай (1898—1980), Казіміры Ілаковіч (1892—1983), паэтаў — Я. Івашкевіча (1894—1980), К. Вяжынськага (1894—1969), А. Сланімскага (1895—1976), С. Балінськага (1899—1984), Мечыслава Ястрэна (1903—1983), Я. Курэка (1904—1983), М. Пехалія (1905—1989). У жыцці кожнага з іх, вядома, было шмат драматычных перажыванняў, але ў большасці з іх — пры часам немалой грамадзянскай заангажаванасці пераважала акадэмічна-літаратурная работа пры прафесійнай занятасці ва ўстановах культурніцкіх, выдавецкіх, нярэдка і ў дыпламатычных. Сталія гады ў большасці з іх былі лаўрэатна-лаўровымі, і толькі аднаго з даўгавечных польскіх паэтаў двух апошніх стагоддзяў — К. Тэтмаера (1865—1940), вельмі папулярнага шансанье ў маладыя гады, прычакаў лёс забытага людзьмі і Богам бадзягі ў акупацыйнай Варшаве. Зрэшты, забыты грамадствам паміраў і Т. Пайпэр.

Як ужо гаварылася, адваёва Бацькаўшчыны, яе абарона ішлі ў палякаў пад рознымі сцягамі, рознымі лозунгамі, патрыятызм польскай паэзіі XX ст. быў не аднаколерны: і бела-чырвоны і чырвона-прасавецкі, і чырвона-прападтарскі. І таму адначасова са словамі марша Першай брыгады легіёнаў Пілсудскага, створанага Тадэвушам Бярнадскім, была і “Песня рэвалюцыйнага Варшаўскага Чырвонага палка” Богдана Жыраніка, а поруч з інвектывамі сацыяльна-рэвалюцыйнага зместу Марыі Маркоўскай (“Хто вас, ролі, будзе араць?!..”, “Дайце нам зброі!...”) гучала песня паўстанцкай Варшавы 1944 г. “Гэй, хлопцы, штыкі прымкні!...” (словаў К. Крагельскай).

Тут трэба сказаць аб зламанаці лёсу шэрагу польскіх паэтаў XX ст., звязаных з ідэалагічнымі баталіямі, а наперш з той мярквячай сілай, якой былі для іх догмы соцрэалізму. Кім была Б. Шымборская, каб засталася толькі са сваімі вершамі пра будаўніцтва сацыялістычнага горада? Кім былі б і У. Бранеўскі, і К.-І. Галчынскі, каб засталіся толькі аўтарамі паэм аб Сталіне, паэм аб уяўных здрадніках радзімы — польскіх эміграцыйных паэтаў? З песні слова не выкінеш, — кажа беларуская народная мудрасць. Таму з шырокапанарамнай польскай паэзіі XX ст. не выкінеш і таго, што было сведчаннем ламання талентаў, гвалту над імі (раннія зборнікі В. Шымборскай), што было данінай таму жорсткаму часу, калі антысталінец У. Бранеўскі пісаў вершы пра Сталіна, а сябра Ч. Мілаша па віленскіх “Жагарах” К.-І. Галчынскі паклёнічаў на свайго паплечніка.

Песні змагання не раз становіліся побач з польскімі рэкламамі народнымі песнямі, як, напрыклад, “Белая ружы” Казімежа Врачынскага. Песеннасць, эстафету якой польская паэзія XX ст. пераймала ад папярэдняга стагоддзя (“Не кінем нівы, дзе наш род...” М. Канапніцкай, “Замілавалася сэрца раем...” Я. Касправіча), у XX ст. заставалася няхай не першаснай, ды ўсё ж выразней, прыкметнай рысай паэзіі ўсяго ХХ ст. Прычым гэтая песеннасць была не толькі маршава-патрыятычнай, але і адпавядала традыцыям народнага меласу (“Па стале пусціла вяночак руцвяны...” Баляслава Лесьмана, “Русалкове Віслы пано...” Ю. Тувіма, “Пра замарыхостаўскія скрыпкі...” Эміля Зэгадловіча, “Сяйво” Е. Пятркевіча, “Песенька” Ч. Мілаша, “Калінавая песенька” Марты Алюхны-Емяльянавай, “З’едзь, завуздаўшы вуздэчку...” Я.-М. Рымкевіча, “Песенька” Ігара Сікірыцкага, “Едзе, едзе смерць сама...” Д. Хрусьцялеўскай). Песеннасць гэтая ішла і ад польскіх калядак (“Пастаралкі” Цітуса Чыжэўскага, “Каляндная песня пра Адама Міцкевіча” Ю. Вітліна), і ад польскай кабарэтнай паэзіі (“Песня шампанскага” Эдварда Ляшчынскага), і ад рамансавасці багемна-цыганскага паходжання (“Цыганская сямёрка, або Спаканне на дарогах бадзяг” Ежы Фіцоўскага). Ішла яна таксама ад традыцыйнай анакрэонтыкі (“Віно” Юзафа Анджэя Фрасіка). Не забудзьма таксама, што на рытмічна-інтанацыйны склад польскай паэзіі XX ст. аказвалі свой уплыў ўйрэйская песня (асабліва ў А. Сланімскага, А. Слуцкага), народная — беларуская (Ю. Чаховіч, К. Ілаковіч), татарская (Е. Гарасымовіч).

Песеннасць, эмацыянальнасць польскай лірыкі XX ст., у працяг польской паэзii Сярэдневякоўя і XIX ст., плённа залежала і ад малітоўна-літургічных, гімна-ва-псалмавых спеваў (“Польская малітва” С. Баліньскага, “Малітва да Багародзіцы” К.-К. Бачыньскага, вершы “Малітва” Тадэвуша Кубяка, Малгажаты Гіляр, Б. Чайкоўскага, Станіслава Граховяка; вершы “Літанне” Ю. Вітліна; “Райскі паслом”, “Замініраваны псалом”, “Псалом пра нож у плячах” Тадэвуша Новака; “Песня пра Бога сукрытага”, “Песня пра бліск вады” Кароля Вайтылы). Эмацыянальнасці польской паэзii XX ст. спрыяла развіццю элегічнай традыцыі (“Элегія жыдоўскіх мястэчак” А. Сланімскага, “Элегія пра... (польскага хлопца)” К.-К. Бачыньскага, “Элегія” Яцка Бярэзіна), выкарыстанне цвёрдасці формы санета, розных лірычна-жанровых варыяцый — эпітафій, прыгчы, рубаі, танкі. Такім чынам, традыцыйна-жанравае шматаблічча польскай лірыкі XX ст. сведчыць аб багацці яе формаў у той час, калі гэтая паэзія была менш за ўсё традыцыйнай па форме. Моцная, як патрыятычным, так і маралістычным пафасам, і з першым, і з другім яна вельмі актыўна эксперыментавала ў формах выяўлення. Своеасаблівы эффект у шматлікіх выпадках давала якраз сінтэзаванне польскімі паэтамі кананічных формаў, анталагічна-класічнага стылю з мадэрнісцкімі наўаціямі, з паэтыкай верлібра, метафорычнасцю, што пераастала ў складаныя асацыяцыі, не цуралася алпозійнасці, смела выкарыстоўвала рэмінісценцыі, узятыя як з нацыянальных, так і агульнаеўрапейскіх крыніц. У апошнім выпадку якраз выразна адчуваецца генетычна заглыбленасць польскай паэзii XX ст. у агульнаеўрапейскую спадчынасць ад эпіса пра Гільгамеша і Бібліі да паэзii еўрапейскага Сярэдневякоўя і Адраджэння, у тым ліку і ад Яна Каханоўскага і Мікалая Рэя да паэзii сучасных Еўропы, Амерыкі, Азіі, Афрыкі.

Польская паэзія XX ст. разам з тым яскрава паказала, што любая літаратурная традыцыя існуе для таго, каб яе парушаць. Відаць, галоўнае, што ніводзін класік поўнага піётэту ў XX ст. не меў, што не застрахаванымі аказаліся нават А. Міцкевіч і М. Канапніцкая, калі першага за матыў “цярпення за мільёны” вунь як нявечыў малады А. Бурса (верш “Паэт”, 1954), а ў вершы “Паэты, яны ўміralі за нас на крыжы” (1988) Кішыштаф Бачкоўскі ўвогуле даходзіў да зняважлівых сентэнцый. У свой час адзін з матываў сур’ёнай паэзii М. Канапніцкай “не задзяўбуць нас крукі, вароны” ўвайшоў у кабарэтны верш “Не задзяўбуць нас крукі” Э. Стакуры (1983), а яшчэ больш патрыятычны верш М. Канапніцкай з матывам “не кінем зямлі, адкуль наш род” быў, хоць і з перапрашальным словам, абніжаны пераматывацій “адкуль наш бруд”. Тым не менш ўсё гэта — ад жывога разуму, ад поўні яго разняволенасці, ад вышыні нацыянальнага самаўсведамлення, якая любоў да бацькаўшчыны вымярае меркамі клопату аб ёй, захапляючыся ёю і з роўнай сілай саскрабаючы нарасці.

Уласна эксперыменттарства ў польскай паэзii XX ст. выходзіць з берагоў самой паэзii, бо яно, як у Мірона Белашэўскага ці М. Гжэсьцяка, звязана і з выкарыстаннем мовы алгебры і геаметрыі. Наколькі эффектунае ці ўражальнае гэтае выкарыстанне, можна меркаваць па-рознаму, а вось сінтэза-

ванне паэзіі з шэдэўрамі скульптуры ці музыкі, з чыста філософскай думкай несумненна і цікавае, і плённае, аб чым могуць засведчыць паэма Зянона Бардовіча “Дыфірамб”, вершы пра Радэна М. Бэрроўскай, паэма К. Яжэўскага “Музыка” і філософскія вершы і паэмы Збігнева Бянкоўскага, К. Сьвятоцкага, Е.-С. Сіта. Такім чынам, і плён з пагранічча розных відаў мастацтва, розных родаў, жанраў і стыляў польская паэзія зняла ў XX ст. немалы.

Nota bene, аб маральнасці польской паэзіі трэба сказаць асобна. Маралістычны пафас — увогуле чалавечы знак паэзіі, гуманістычны, хрысціянскі, быцційны. Польскай у тым ліку. Быцційны, відаць, найбліжэй да філософіі жыцця: быць, жыць не хлебам адзіным. Але справа ў тым, што найперш без хлеба — не жыць, не быць. І калі польскі малады паэт канца ХХ ст. — М. Галась — гаворыць: “у грудзях цяжкі хлеб сумлення”, то ён якраз гаворыць і аб тым, што не хлебам адзіным жыве чалавек, называючы і тое неадзінае хлебам, яднаючы духоўнае і быццінае, мараль і філософію ў адным вобразе, які магла даць толькі паэзія, што па-над усім.

Да творчасці маладой генерацыі хочацца звярнуцца, бачачы ў ёй як бы апагейны пафас болю, з якім польская паэзія прыйшла праз усё ХХ ст. Прыйгаем верш С. Бараньчака з пытаннем-пунктай: “...каки, як Ты маешся з майм болем — як баліць Табе Твой Чалавек?” Уся польская паэзія ХХ ст. менавіта тоне ў болі за чалавека. Муки Хрыстовыя — за ўсіх і кожнага — з ёю, Бог — з ёю. Бог як ідэал, гармонія, справядлівасць, дабро, Найвышэйшая Сіла, Тварэц. Але сказаць, што ў польской паэзіі ХХ ст. Бог перадусім, над усім, што клерыкалізм, фанатызм яе вельмі захлестваў, — не скажаш. Бо часта, калі яна звярталася да Бога, то з агаворкай: “Божа, калі ты сапраўды ёсць”, бо нават з вуснаў паэтаў-ксяндзоў яна мае больш свецкага флёру, як гэта ў Я. Твардоўскага, які намагаецца выводзіць сябе за абсяг і ўласна тэалагічнага. Разам з тым польская паэзія ХХ ст. — асабліва ў авангардыстаў — ваяўніча антыбоская. Зрэшты, не да авангардыстаў належалі У. Сэбыла, Ю. Чаховіч са сваёй багаборчай паэзіяй.

Наймацнейшы акцэнт польская паэзія, аднак, зрабіла на збліжэнне Богадэміурга і паэта-дэміурга. Гэтае завастрэнне знаходзім у найбольш маладых: у А. Проснак (у вершы пра У. Хлебніка, якога яна бычыць паэтам, што “значэнняў браму падважвае, падслухоўвае Бога”); М. Кузьняк прызнаеца: “Калі ж “Бог” гавару — бачу абсяг верша, прытым як адзінай думкі, прытым як найпершай”; а М. Галась у паэце бачыць “незнішчальны твор Бога” (“***Ты — дыханне гор...”); К. Яжэўскі нараджэнне паэзіі адчувае на “сцежках, дзе вецер зацірае сляды ступняў Бога”.

Не адступаючы ад Бога ці наступаючы на яго, чатыры вобразы выпукліла польская паэзія ХХ ст. — слёз, зор, штыка, ружы. І цяжка нават сказаць, які з іх трэба ставіць на першое месца, які з іх найбольш паспрыяў выяўленню герайзму народа, яго цягі да пекнатаў, да паэзіі.

Зорную книгу польской паэзіі ХХ ст., можа, лепш за ўсё раскрыць пасярэдзіне — на вершы К.-І. Галчынскага “Польскія зоры”:

Польскай высокай нотай
Зоры іграі высока.

А ўслед — на “Плеядах” Я. Івашкевіча:

Шчаслівы, бо кахае, верыць шчыра, шчыра;
Шчаслівы... альбо так яму здаецца толькі...
Шчаслівы, бегучы па лузэ ў росны вырай,
І ў небе восенськім зор майскіх бачыць столкі.

Тут працытаваны твор 1942 г., года драматычнага, мо трагічнейшага ў ваеннае ліхалецце. Усё ж матывам зорнага шчасця канчаў яго, свае “Плеяды” Я. Івашкевіч. І ў тым выяўлялася магутнасць духу, веры, агтымізму, патрыятызму.

Тэма зоркі ў польскай пазіі таксама трагічная: “бо той, хто да зоркі хоць бы раз даткнуўся, жывым да жывых не вернеца” (“Прабач ім, бо не ведаюць, што кажуць...” Г. Пшэмыка). Трагедыйнымі былі зоры асвенцімскаму вязню:

Дзень крывей сплывае, потам.
Парахно зор ззяе поччу.
(Г. Цімафеев. “Уцёкі”)

Ды ўсё ж вера, надзея заўжды перамагаюць: узыходзіць “ранішняя зорка, каб вядома было, што на дзень займае” (“Ці ж я не добры чалавек?..” С.-Е. Лепца). І ўжо лірыйчны герой М. Яструна прагне на зоры “раптам глянуць, ад зор задрыжэць” (“Снег і зоры. І цёплае пер’е...”) Для Е. Ліберта “неба цяжкое ад зор і мараў” (“Іншая айчына”). Адам Важык марыць, каб людзі былі “вучнямі зор” (“Дысыцьпіна”). С. Пэнтак бачыў, як “адвячоркамі песняй сумнаю дзяўчатаў ў зорным промні гайдалі колас і квет” (“Сандоміршчына ў красавіку 1945 года”), а таксама “краплі дажджу з мігцінкай зорак” (“Далей у шлях”), Б. Чайкоўскі — як “на лісці ляжаць зоры”, калі “ідзе маладзік па снезе” (“Калі падае снег”). Зоры — вочы мудрасці, такім іх бачыць Тадэвуш Кіёнка (“А мы...”), а лірыйчны герой К. Яжэўскага ў мілай пытае, чым жа ёсць яе голас: ці “небам абзораным, ці возерам затопленых зор?” (“Тры танкі”). Р. Ваячэк: “І цвітуць зоры на лузэ маёй крыві. Стайць у вачах маіх зорка тваей крыві” (“Звяртаюся да цябе паціху...”); Ян Зых: “Стому воч высокай расой зор халодзіць” (“Mors longa, vita brevis”). На пачатку стагоддзя, марачы пра утапічную Атлантыду, А. Лянгэ ўяўляў, як зоркай яна ўзвысіцца, “са сноў уся сатканая”. А як незвычайна зорнымі становяцца дзяўчатаў ў Леапольда Стапа!

Не помніць енк былога енку,
Пануе вечных змен пачатак,
Ды ў тонах рэк напераменку
Купацца зоркам і дзяўчатаам.

(“Хеіля, 1958)

Іншыя зоры ў С. Флюкоўскага:

Бацька наш між святлом лямпы
растопленай ночы
Жывыя сцяжкі нітак белых снue ў сутарэнні.
Зоры сышлі з халоднага неба і ў вачах мігочуць.
Рухавая голка — і не ўбачыш — на вастрыё их уздзене.

(“Бацька”)

Іншыя ў Ю. Чаховіча: “а тварык твой быў мокры і халодны быў ад зор”
 (“З успамінаў”).

Іншыя — ва Уршулі Малгажаты Бонк:

Уласціва наччу: на падваконні
сядзіць малая — срэбная, даўгакосая
і ўважліва збірае зоры ў шкляны кубак...
...зорам мроіцца млечны сон,
які спльывае на паркет, на мэблю, на забаўкі...
...тады відно, як з яе цела: з твару, даланёў, косаў
выпраменьвающа зоры...

(“Кубак, поўны зор”)

Матывы, вобразы слёз і зор ад міцкевічаўскага матыву “Паліліся мае слёзы”, ад яго ж зор з балады “Свіцязь” (“зоры нада мною, зоры пада мною”). Яны — і ў працяг “Смутна мне, Божа!..” Ю. Славацкага, і ў працяг М. Канапніцкай: “А чаму ж вы, халодныя росы...” Слёзы нядолі, скрухі, утрапення, гора... Зоры — як сімвал недасяжнага, светлага, рамантычнага, будучыні...

Можна аб польскай паэзіі XX ст. гаварыць як аб паэзіі ружы і зоркі. З апяяння польскай лірыкай ружаў і зор відаць яшчэ і яе магутнае дрэва ў яго тэматычнай шматразгалінаванасці, у поліканцэптуальнасці, шматварыянтнасці, эмацыянальнай шматнноансавасці — бліску і паўбліску, цнях і паўцнях, найтанчэйшых светлаценях.

Ад каго ж яно пайшло, запеўнае польскае слова аб ружы? Ад “Чорнай ружы” К. Тэтмаера? Ад Ядвігі Тарнава-Чапліцкай з вершам “Сонныя ружы”? Ад К. Врачынскага — аўтара “Белых руж”? Усенароднымі ва ўсякім выпадку сталі радкі Врачынскага:

Rozkwitnęły pąki białych róz...

Але і футурысты падхапілі гэты вобраз — “Ружы Андалузіі” Ц. Чыжэўскага; і М. Паўлікоўская-Яснажэўская не расставалася з ім праз усё жыццё (“Ружа”, “Ружа, лясы і свет”). І адзін з апошніх вершаў Ю. Тувіма пачынаўся радком: “Быў бы кустом я свежых, найчырвоных руж...” А папулярнасць Т. Ружэвіча ці не з верша “Ружа” пачалася? Ідзеш да мяне праз залатыя ружы...” — гэта з лірыкі Г. Пасьвятоўскай. А раней за яе, паэтызуучы “чулівасць польскую”, пісала К. Ілаковіч: “І будуць далей крывавіцца сэрцы і

ружы” (“Няспеласць”). Пасля ж Г. Пасьвятоўскай, нібы падагульняючы “ружавую старонку” ўсёй польскай паэзіі XX ст., філосаф у паэзіі З. Бянькоўскі заключаў:

ружа ружанцевая,
ружа, водару поўная,
ружа, рознасці вінаватая,
ружа палеткавая, расквітнелая,
ружа лясная ў стане дрў,
ружа прыдэрожная...

І яшчэ — у футурыста Ц. Чыжэўскага: ружа, ружавая раса, трагічныя Хрыстовы вобразы:

Ружы зацвілі ў Андалузії,
у польмях зацвілі ружы

ружа — кроў з раны з-пад церні ў —
пнецца па дрэве крыжа.
Хрыстос прыадкрыў вусны
прагненія ружавай расы

М. Паўлікоўская-Яснажэўская да ружы ўпадабняе сябе: “І вось мы, — гаворыць яна, — ужо сведкамі прыгажосці: яе — я, яна май” (“Ружа”). Упадабненне да ружы — сапраўды красамоўнае гэта ўпадабненне: ружай у ёўрапейскай паэзіі цвіце польская лірыка!..

Штык, як ужо гаварылася, таксама скразны яе вобраз — нібы працяг ружавых шыпоў. Штык быў баявым і ў паэзіі У. Бранеўскага, і ў песнях К. Крагельскай. Ды ўсё ж больш на ім не кроў свіцілася, а крапліна слязы. Гэтай крапліне было з-за чаго іскрыцца — і мужчынскай, скупой, як ў К. Вяжынскага, і слязой душы, існасці чалавечай, як у П. Гэртца. “Чыстыя, краплістыя” былі слёзы ў А. Міцкевіча; крывавыя — у Ю. Славацкага, М. Канапніцкай. Іх жа можна назваць і сястрынымі для беларускай паэзіі, калі ўспомніць купалаўскі верш “Паліліся мае слёзы...”.

Пра польскую і беларускую паэзію XX ст., хоць на ёўрапейскім кантыненце яны суседзі, не скажаш, што яны — сёстры, бо падабенства ў іх амаль няма, а ёсць, можа, тое, што сястрыніці іх па вясковасці і па прыналежнасці вайнене. Вядома, беларускаму чытачу з вёскі ўсё, што датычыцца ў польскай паэзіі да вёскі, — вельмі блізкае. М. Канапніцкая, Я. Касправіч — іх на беларускую мову перакладаў ужо Янка Купала — пясняр мужыка. У гэтую ж любоў да вёскі ўпісваюцца “Дым” Ванды Станіслаўскай, “Стадола” Б. Лесьмана, “Шчасце жніва”, “Плугі” Юзафа Едліча, “Спакой вёскі” Л. Страфа, “***Магдалена, ціша поля...” Браніславы Астроўскай, “Праз шэрае шкельца” Марыі Шпыркуйны, “Бульба” Ю. Тувіма, пейзажная вясковая лірыка Е. Ліберта, вершы пра беларускую вёску Ю. Чаховіча. Але ў другой палове XX ст. тэма вёскі ў польскай лірыцы значна звужлася: прадаўжалі яе Е. Пятркевіч,

І. Сікірыцкі, Т. Новак, Е. Гарасымовіч, Ф. Райчэк, Я. Маршалэк, Е. Тамашкевіч, З. Даміняк, П. Целеш.

Ды ўсё ж вясковы тэматычны сектар польскай паэзіі XX ст. заставаўся больш у цені, і не тое каб ваенна тэматыка яго захінула, — як і ваенну тэматыку, яго захінуў у цэльм інтэлектуалізм — філософія рэчаў, з'яў, чалавечай існасці, псіхалогія сацыяльная, псіхалогія індывідуума, псіхалогія, скажоная таталітарызмам, псіхалогія душэўна здаровага індывідуума. У гэтай сувязі займела шырокі круг тэма мастака і мастацтва, сутнасці паэзіі і паэта, яго ролі ў грамадстве, псіхалогіі творчасці ўвогуле, сутнасці творчага акту ў яго філософскім асэнсаванні, у нюансах гэтага асэнсавання як псіхалагічнай загадкавасці чалавека, так і загадкамі быцця, сусвету, космасу. Інтэлектуалізм польскай паэзіі XX ст. — адна з яе самых прывабных рыс. Інтэлектуалізм і звязанае з ім эксперыменттарства, буйства талентаў і візіянерства. Зноў жа тут уступалі ў сваё прадоўжанне візіянерства і Міцкевіча, і Славацкага, і Норвіда. І было так, што, захапляючыся — зневесце — Норвідам, нутром сваім польская паэзія была са сваім першапаэтом — Адамам...

Спалучанасць з Міцкевічам заўсёды і спалучанасць з большым, шырэйшым, агульнакультурным, агульнанацыянальным і агульначалавечым. Вершы польскай паэзіі XX ст. пра Міцкевіча — гэта неўміручая ўвага да яго, цікавасць да драм і трагічнасці яго жыцця, да жыццёвага чыну-подзвігу і духоўных узлётаў — у любові да Радзімы, да яе блізкай і далёкай гісторыі, да яе прыроды. І таму “Вяртанне з Навагрудка” Ю. Пышбася суседнічала з вершам пра Рым Я. Івашкевіча, вершы бытавых рэалій (“Пісьмовы стол Міцкевіча” С. Балінскага) з вершамі Я. Леханія пра пакуты і смерць Міцкевіча.

Увогуле А. Міцкевіч запачаткаваў паэтычную сувязь Літвы-Беларусі з Польшчай. Ліцвінізм А. Міцкевіча мы сёння разумеем як тую рэгіянальную духоўную сілу, якая была апірышчам Польшчы, стаўшы затым і апірышчам новай беларускай літаратуры, што ў першай палове XIX ст. узнікла. Беларуская літаратура, узнікшы, ніколі не развівалася без уплываў на яе польскай паэзіі, як і польская паэзія і пасля А. Міцкевіча ніколі не развівалася без уплыву на яе “ўсходніх крэсаў”, а гэта значыць і Беларусі. У выніку і лёс даволі значнай кагорты польскіх паэтаў XX ст. спалучаны з Беларуссю. Нечакана значнай, бо звычайна XIX ст. прымаеца як час самых блізкіх беларуска-польскіх стасункаў: А. Міцкевіч, Уладзіслаў Сыракомля, Адам Плуг, Эліза Ажэшка. А яшчэ беларуска-польская пісьменнікі: Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Аляксандар Рыпінскі, Арцём Вярыга-Дарэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч! Польскамоўныя вершы і публіцыстыка былі ў Францішка Багушэвіча. Аднак, што не менш важна, праdstаўнічыя імёны ў гісторыю польска-беларускіх адносін упісаў і XX век, — пра гэта ў нас ці мала ведаеца, ці не вельмі помніцца. Таму і нечаканым адкрыццем прыходзіць сёння бліжэйшае знаёмства з тым, што спалучана ў польскай паэзіі XX ст. з Беларуссю — жыццёвым і творчым лёсам паэтаў, сюжэтамі, матывамі, вобразамі, зачэрпнутымі імі з беларускіх краініц, літаральна месцам нараджэння і месцам смерці на зямлі беларускай.

Таму мы не можам не праяўляць асаблівай цікавасці да тых польскіх аўтараў, што ці родам з Беларусі, ці сягалі ў яе гісторыю, уносілі ў сваю творчасць беларускія рэаліі, матывы, вобразы. Датычнае ў польскай паэзіі да беларускага прататыпу, сведчачы аб тэматычнай яе шырыні, натуральна, не магло не звярнуць на сябе нашую пільную ўвагу. Хоць, вядома, перабольшваць яе мне ніяк не выпадае: скрозь і заўсёды паперадзе ў мяне — ўдзячнасць польскай паэзіі за яе такую шырокую і шчырую ўвагу да аднаго са сваіх суседзяў.

Першая падзяка — Ч. Мілашу за верш “Трывога-сон” са зборніка “Хроніка” (1988). Ён пачынаецца радком: “Орша — кепская станцыя. У Воршы цягнік можа стаяць і суткі...” Паэт адштурхоўваўся тут ад рэальнага факта са сваёй біографіі: праз Оршу ў дні Першай імперыялістычнай вайны сям'я будучага паэта падавалася ў бежанства.

Другая падзяка — Леанараду Падгорскому-Аколаву, які ў 1924 г. апублікаў зборнік “Беларусь”. У ім быў цыкл “Беларусь”, а там — верш “О Беларусь, зялёная краіна...”.

Не мінем падзякамі К. Вяжынскага, які ў польскай паэзіі XX ст. ідзе ўпраўлень з Я. Івашкевічам, Ю. Тувімам, К.-І. Галчынскім. Ён у нас амаль зусім невядомы, бо як эмігрант у Савецкім Саюзе вядомасці мець не мог. Але гэта вельмі шырокага творчага дыяпазону паэт. З вершаў яго відаць, як ён любіў міцкевічаўскую Літву, тыя блізкія і яму мясціны, што па-над Віленкай і Нёманам.

З Беларуссю першай паловы XX ст. звязаны таксама імёны К. Крагельскай і Т. Міцінскага. К. Крагельская (1914—1944) нарадзілася ў маёнтку Мазуркі Баранавіцкага павета. Вучылася ў Брэсце. З 1932 г. штудзіравала этнографію ў Варшаўскім універсітэце. Відаць, што студэнтка-этнограф была не-звычайнай прыгажосці, бо гэта якраз яна пазіравала Людвіцы Нітшовай, калі тая дайлідзіла Сірэнку — цяперашні сімвал польскай сталіцы з Набярэжнай Касцюшкі ў Варшаве. Каменная Сірэнка ўвекавечыла К. Крагельскую. А яшчэ памятаюць яе равеснікі-варшавянкі пад псеўданімам Дануты як адну з баявых удзельніц Варшаўскага паўстання 1944 г. У паўстанні К. Крагельская загінула, магіла яе невядома.

Затое вядома магіла вялікага польскага паэта пачатку XX ст. Т. Міцінскага (1873—1918), яна ў Беларусі, на Магілёўшчыне. Народжаны ў Лодзі, Т. Міцінскі быў чалавекам вялікіх дарог — ад Мадрыда да Масквы. У Іспаніі ён ажаніўся з землеўладальніцай-паляшчукай. Першая сусветная вайна засталася яго на Палессі. У 1915—1917 гг. паэт у Маскве. Неўзабаве ён стаў афіцэрам корпуса Доўбур-Мусніцкага. Але быў расстраляны як прыватная асоба, калі вяртаўся з пахавання сваячкі — з Палесся ў Маскву. Магіла яго знаходзіцца ў Малых Матынічах пад Чачэрскам.

Асаблівую любоў да Беларусі праявіў С. Балінскі (1899—1984). Нарадзіўся ён у Варшаве, але бацька яго быў родам з беларуска-літоўскага пагранічча, з родавага маёнтка Яшуны, што над рэчкай Мараchanкай, недалёка ад Нё-

мана, і гэта прадвызначыла тыя глыбінныя сувязі, якімі паэзія Балінскага аказалася з Беларуссю звязанай. Як да першай сваёй радзімы адносіўся паэт да зямлі, дзе нарадзіўся яго бацька, адкуль род Балінскіх узяў свой пачатак. І мае поўную рацыю сучасны польскі даследчык творчасці Балінскага П. Гэртц, калі піша: “Для Балінскага, родам варшавяніна, такой першай айчынай было навагрудска-віленскае мінулае яго роду… Гэтыя першыя радзімы польскіх паэтаў часоў узноўленай незалежнасці становішча заўсёды другім дном іх вершаў, і гэта яны надаюць ім тое вымярэнне, якое вядзе да таго, што заключаны ў іх свет рэчаў, гукаў, барваў, думак, форма значыць не толькі столькі, колькі значыць, але змяшчае ў сабе пекнату і мудрасць, што большая ад іх”¹. Сказана цудоўна: і аб беларускасці паэта як другім дне паэзіі, і аб тым большым у яе пекнаце і мудрасці, якое гэтае другое дно ёй прыдае. Думаецца, што паэтычны вобраз другога дна вельмі ёмісты і што не толькі ў выпадку з паэзіяй Балінскага можна гаварыць аб беларускім субстраце як другім дне польскай паэзіі XX ст.

Калі ж кранаць паэзію такога выдатнага прадстаўніка польскай авангардышскай паэзіі 30-х гг., як Ю. Чаховіч (1903–1939), то, канечнe, не вобраз другога дна тут падыходзіць як вобраз першакрыніцы, азёрнага браслаўскага плёсу, з якіх матывы і вобразы чэрпаў гэты арыгінальны паэт. Двойчы вадзіў жыццёвы лёс паэта па шляхах Беларусі: першы раз, калі ён легіянерам Пілсудскага прайшоў па “к्रэсах”, другі раз, калі, скончыўшы Наставніцкую семінарыю ў Любліне, у 1921 г. стаў наставнікам народнай школы спачатку ў Браславе, а затым у недалёкай ад яго Слабодцы — цалкам беларускай вёсцы. Сваё жыццё ў Слабодцы паэт апісаў у “Аповесці аб папяровай кароне” (апублікаваў ў часопісе “Рэфлектар” у чэрвеніцкім нумары за 1923 г.), а таксама ў вершах “Літва разу першага”, “Літва разу другога”. Асабліва апета Ю. Чаховічам хараство беларускай мовы:

...так гэта па чарзе
дні тупаюць надзея паўзе
аж началі мне грымечь грымоты

літва разу першага
цикла ў маршаў смуже як праз пальцы
перацякаючы з фронту ў вершы
вершы за мяне быт вершаць

і зноў літва азёрнай восені
бароў харал на ўзгорках збранзавелы
вады з-пад лодкі румянец
напераменку з беларускай мовай
ільсніў на ўстужцы ўзбярэжжа
на ўстужцы рукі маёй плюскаў...

¹ Балінскі С. Перагрынаці. Варшава, 1982. С. 247–248.

Думаецца, што не без уплыву вобразаў, матываў, інтанацый беларускага народнага меласу пісаў Чаховіч “Песню нядобрае буры”, а пра тое, што беларускі жыццёвы прататып пакладзены ў аснову верша “З успамінаў”, красамоўна сведчыць і сам змест верша, і эпіграф да яго: “Малая ўхажорка любіла плаваць унаучы” (ухажорка паэтава называлася Ганначкай).

Віцебшчына, можа, найменей — з-за сваёй аддаленасці — звязана з польскай паэзіяй XX ст. Тым не менш і яна ўваходзіла, напачатку, напрыклад, зборнікам “Асення строфы”, які ў Кракаве ў 1911 г. выдала М. Шпыркуўна, ураджэнка Віцебска. І, што цікава, вершы Шпыркуўны, па сутнасці, успрыманаўца як вельмі блізкія па настрою, танальнасці, спачуванню шэрamu музычаму лёсу ранніх лірыцы Якуба Коласа, якая была апублікавана ў першым яго паэтычным зборніку “Песні-жальбы” (1910).

Паперадзе Віцебшчыны ідзе, вядома, Гродзеншчына. І не толькі таму, што больш польскіх паэтаў тут нарадзілася, а, мусіць, таму, што больш заўглыблены тут польскія сімпаты. Усхвалівана колішнію вымушаную разлуку з месцамі сваіх народзін перажывае, напрыклад, А. Юрэвіч (год нараджэння 1952-га). Шчырыя хваляванні абуджае наднёманская зямля ў паэце, які нарадзіўся ў 1947 г. у далёкай ад Нёмана Лодзі (верш З. Дамініяка “Багатыровічы, 23 чэрвеня 1996”). У вершах маладзейшай генерацыі польскіх паэтаў XX ст. мы знаходзім і куды болей, чым у аўтараў пачатку стагоддзя, драматызму, паглыбленаага аналітызму далёкага і блізкага мінулага. Творчасць маладзейшых польскіх паэтаў цікавая нам яшчэ і тым, што мы самі пра сябе так яшчэ не пісалі, на тых калізіях, што кранаюць яны, так яшчэ не запыняліся.

Шмат у сённяшній польскай паэзіі і ўраджэнцаў Палесся, Брэстчыны. Не аб падвойным дне, аднак, у гэтым выпадку пойдзе гаворка, але пра вымярэнне той векавечнай еднасцю, якую моладзь не адкідае, да якой вяртается, нягледзячы на чыёсці адчужэнне, адцуранне. Вузлы развязваюцца, вузлы завязваюцца. Завязвае іх слепата, развязвае — дальнабачнасць. Добра, што слепата ў мінульым, дальнабачнасць — у сённяшніх польскіх маладых паэтаў. Гэта ўраджэнец Быдгашчы П. Целеш (нарадзіўся ў 1958 г.), аўтар вельмі цікавага паэтычнага зборніка “Сямейныя іконы” (1984). Яго вершы “На Палессі” і “Сямейная ікона” сваёй рэалістычнай канкрэтнасцю, праўдзівасцю не могуць не радаваць слых. Як жывая ўстае ў іх палеская вёска 80-х гг., а сваю палескую генеалогію польскі паэт адкрыта презентуе дасціпна — з любоюю да простага люду, з мудрай шляхетнасцю.

Палессе, Беларусь у паэзію польскіх паэтаў XX ст. уваходзяць ў большасці выпадкаў тэмай, матывамі, некаторымі рэаліямі, як, напрыклад, у паэзіі Я. Капроўскага (нарадзіўся ў 1918 г.) ці К. Яжэўскага (нарадзіўся ў 1939 г.). Першы з іх паэтызуе Палессе ў традыцыях паказу Беларусі як экзатычнай Аркадыі, цнатлівага першабытнага Эльдарада, другі, наадварот, у плане змрачнаватай валтэрскотаўскай рамантычнай настальгіі (“Крэсы”). Гэтыя антыподныя вершы якраз падкрэсліваюць шматракурснасць бачання Беларусі

польскімі паэтамі нашага часу, шматфарбнасць іх вершаў пра Беларусь, іх шматнастравасць.

Сваёй паляшуцкасцю вылучаеца шэраг вершаў Е.-Л. Ордана, які нарадзіўся ў Пінску ў 1934 г. (“Гэтыя мужчыны”, “Вяртанне з-пад Крэмна”, “Калі Вялікіх Парцянчын” — са зборніка “Вялікая далонь свету”, 1994). У Пінску нарадзіліся паэты Е.-С. Сіта (1934), Рышард Капусцінскі (1932), у Высокім на Брэстчыне — Яраслаў Маркевіч (1943), у Косаве-Палескім — Б. Драздоўскі (1931), у Брасце — І. Сікірыцкі (1920), у Баранавічах — Ян Куравіцкі (1943). З усіх гэтых паэтаў найпрыкметнейшы ў сучаснай польскай паэзіі Б. Драздоўскі. Цікавы сваёй анталагічнасцю, культуralагічнасцю і Е.-С. Сіта. Абодва гэтыя паэты нібы двухверхім Эльбрусам высяцца над паэзіяй сваіх польскіх землякоў.

Такім чынам, контакты польскай літаратуры XX ст., асабліва польскай паэзіі, з Беларуссю не менш істотныя, чым у XIX ст. Мы толькі на парозе іх даследавання. Тым не менш ужо і сёння відно, што XX ст. польскай паэзіі, як і XIX, было ў самай блізкой супольнасці з краінай Беларусь. Менавіта шырэйшае адкрыццё беларусамі польскай паэзіі XX ст. больш шырока ўяўніе сутнасць непарыўных гістарычных сувязей польскага і беларускага народаў. Тым не менш гэтыя сувязі — прыватнае, бо агульнае — у большым: у тым глабальным значэнні польскай паэзіі XX ст., аб якім была ў нас гаворка на сямым пачатку, у тым панадчасавым.

Ды вернемся, аднак, да першаснага адрасата паэзіі — сэрца. Зямны шар перед паэзіяй не здрыганецца нямы час — не здрыганецца. А яно, сэрца, здрыганецца, — здрыганецца, калі паэзія стукаеца ў яго зорным променем, стукаеца краплістай слязой на вастры ліза, стукаеца пялёсткамі ружаў, якім квітнець на радасць людзям, сонцу, Богу.

Ryszard Radzik (Lublin, Polska)

KONSTANTY KALINOWSKI — MIĘDZY POLSKOŚCIĄ A BIAŁORUSKOŚCIĄ *

Znaczącą postacią w procesie rozwoju XIX-wiecznej białoruskości był Wincenty Konstanty Kalinowski¹, nazwany przez badacza białoruskiego Alaksieja Kaukę “pierwszym politycznym działaczem białoruskim nowych czasów”². Zachodzi jednak podejrzenie, że postać Kalinowskiego nierzadko opisywano w kategoriach dnia dzisiejszego — bliskich jego biografom, badaczom jego działalności i twórczości — a nie tych, które charakteryzowały świat, jaki go niegdyś otaczał. Te z nich, w jakich myśleli członkowie elit Białorusi prawie sto czterdzieści lat temu, nie tylko obce są dzisiejszej nowoczesnej, narodowej (etniczno-językowej) białoruskości, ale w sporym stopniu również i współczesnej polskości.

Nie jest moim celem skupianie się na biografii Kalinowskiego. Zwrócić jednak uwagę na wybrane fakty z jego życiorysu, które — jak sądzę — w znaczący sposób ukierunkowały jego aktywność polityczną i określiły jego świadomość. Kalinowski urodził się w 1838 roku w Mostowlanach w powiecie wołkowyskim guberni grodzieńskiej. Jego ojciec Szymon pochodził ze zubożałej szlachty katolickiej nie posiadającej własności ziemskiej. Dorobiwszy się założył małą manufakturę tkacką przeniesioną z czasem do nabytego przez siebie niewielkiego majątku ziemskiego — Jakuszówka. Konstanty spędził dzieciństwo w położonych na skraju puszczy białowiejskiej wioskach, Mostowlanach i Jakuszówce, wśród rodzin i w otoczeniu okolicznych chłopów białoruskich³. Po ukończeniu szkoły w Świłoczy podjął — po krótkim pobycie w Moskwie — studia prawnicze w Petersburgu. “Tam należał do przywódców studenckiego “Ogółu” polskiego. Nawiązał też kontakt z polskimi i rosyjskimi kołami rewolucyjnymi, zwłaszcza z kołem Z. Sierakowskiego i J. Dąbrowskiego. Okres pobytu w Petersburgu był dla Kalinowskiego szkołą jego późniejszych poglądów rewolucyjnych”⁴. Prowadzący

* У польскамоўных артыкулах зборніка аўтарскія сістэмы спасылак не уніфікуюцца.

¹ Obszerna literatura dokumentująca życie i działalność Kalinowskiego została zamieszczona w wydanych w ostatnich latach pracach: W. F. Szalkiewicz, Kastuś Kalinowskij. Stranicy biografii, Minsk 1988; K. Kalinowskij, Iz pieczatnogo i rukopisnogo nasledija, Minsk 1988; Kastuś Kalinouski. Za naszutu wolnaśc. Twory, dokumenty. Red. H. Kisialou, J. Januszkiewicz, Minsk 1999.

² A. Kauka, Bielaruzki wyzwalенчы рuch. Sproba ahladu, “Spadczyna” 1991, nr 5, s. 5.

³ Zob. W. F. Szalkiewicz, Kastuś..., s. 48–49.

⁴ Biogram Kalinowskiego (podpisany przez redakcję) w “Polskim Słowniku Biograficznym”, 1964–65, t. XI, s. 460.

śledztwo w sprawie udziału Kalinowskiego w powstaniu styczniowym Wasylij Ratcz pisał o nim, że “był najczystszym produktem komunistycznej literatury centralizacji ze wszystkimi federacyjnymi bredniami ‘Kołokoła’”⁵. Na okres studiów Kalinowskiego (1856–1860) przypadło nasilenie rozwoju rosyjskiej myśli rewolucyjno-demokratycznej. Ogromną rolę w tym procesie odegrał właśnie Petersburg, a zwłaszcza środowiska skupione wokół uniwersytetu. Głoszone przez Rosjan idee w wyraźnym stopniu określiły stosunek Kalinowskiego do otaczającego go społeczeństwa, narzuciły klasowe kategorie jego podziału, wpłynęły na jego odnoszenie się do ludu, po części również na jego rozumienie pojęcia wolności. Jakub Gieysztor wspominając go pisał: “Piękna to postać, choć na nieszczęście, wpływem obcym skrzywiona”⁶. Po powrocie ze studiów w strony ojczyste, przyszły przywódca powstania angażuje się w podziemną działalność rewolucyjną. Rozpoczyna “wędrówki w lud” przekonując chłopów o konieczności zdobycia wolności poprzez wyzwolenie spod władzy carskiej oraz zapowiadając bliskie przejęcie ziemi od panów⁷. W połowie 1862 roku ukazał się pierwszy numer (ostatni, siódmy, już w czasie powstania) adresowanej do chłopów tajnej gazetki — napisanej, jak wszystkie teksty Kalinowskiego, latynką — w języku białoruskim, zatytułowanej “Mużyckaja Prauda”, której głównym wydawcą i autorem był — jak się na ogół przypuszcza — Konstanty Kalinowski⁸.

Od chwili wybucha powstania Kalinowski brał w nim aktywny udział. Po wycofaniu się “białych”, w sytuacji coraz bardziej widocznej klęski, został mianowany komisarzem pełnomocnym Rządu Narodowego na Litwie, a więc przywódcą powstania. Aresztowano go w lutym 1864 roku. Po krótkim śledztwie stracono 22 marca tegoż roku. Kalinowski napisał w czasie śledztwa trzy krótkie teksty w języku białoruskim, zatytułowane przez ich wydawcę Agatona Gillera zbiorczo “Do ludu białoruskiego. Pismo z pod szybienicy Konstantego Kalinowskiego” (pierwsze dwa teksty są dość zgodnie przypisywane Kalinowskiemu, autograf trzeciego zachował się)⁹.

⁵ W. Ratcz, Swiedienija o polskom miasieje 1863 goda w Siewiero-Zapadnoj Rossii, t. I, Wilno 1867, s. 181, fragmenty [w:] Kastuś Kalinouski, Za naszuzu..., s. 150.

⁶ J. Gieysztor, Pamiętniki z lat 1857–1865, t. II, Wilno 1913, s. 141.

⁷ F. Rożański, Z województwa Grodzieńskiego, [w:] W czterdziestą rocznicę powstania stycznego 1863–1903, Lwów 1903, s. 396–397.

⁸ Nina Omeljaniuk analizując język wszystkich siedmiu numerów “Mużyckiej Praudy” oraz “Piśma spad szybienicy”, a następnie porównując go z mową dzisiejszych mieszkańców Mostowlan — miejsca urodzin Kalinowskiego — dochodzi do wniosku, iż Kalinowski był ich autorem, z wyjątkiem numeru siódmego “Mużyckiej Praudy”: N. Omeljaniuk, Jeszcze o języku i autorstwie “Mużyckiej Praudy” i listów “z-pad szybienicy”, “Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej” t. 18 (Językoznawstwo), Uniwersytet Warszawski 1989, s. 207–208; zob. też: H. Kisialou, Kastuś Kalinouski, jaho czas i spadeczyna, [w:] Kastuś Kalinouski. Za naszuzu..., s. 271 n.

⁹ A. Giller, Historja powstania narodu polskiego w 1861–1864 r., t. I, Paryż 1867, s. 327–335; znajdujący się w Bibliotece Narodowej w Warszawie autograf odnalazł i opisał Uładzimir Kazbiaruk, Autohraf Kastusia Kalinouskaha, “Litaratura i mastactwa” 29 luty 1980 r.

To, co zwraca uwagę czytelnika “Muzyckiej Praudy” oraz “Piśma spad szybiency”, to przede wszystkim — po pierwsze — ogromna niechęć do “Moskali”, których Kalinowski obciąża główną winą za niedolę ludu i sytuację całego kraju, oraz — po drugie — eksponowanie nędzy chłopów ciemiężonych zarówno przez zaborców jak i panów. O ile w pierwszej kwestii Kalinowski głosił poglądy dość reprezentatywne dla ówczesnych szlachecko-inteligenckich elit, o tyle w kwestii drugiej swym stosunkiem do ludu wyraźnie się w tym środowisku wyróżniał. J. Gieysztor znający Kalinowskiego ze wspólnych działań powstańczych pisał o nim, że “za surowo sądził szlachtę, znając ją więcej z pism krańcowo demokratycznych i rosyjskich pisarzy, niż z życia”¹⁰.

“Ad Maskala i panou — pisała “Muzyckaja Prauda” — nie ma czeho spadziewaci sia; bo jony nie wolności a hłumu i zdzierstwa naszeho choczuć. [...] Ważniem sia dzieciuki za ruki i dziarżem sia razom! a kali pany schoczuć trymać z nami, tak niechaj že robiać pa świętej sprawiedliwości: bo kali inaczej — tak czort ich pabiery!”¹¹. Obciążanie ziemian odpowiedzialnością za niedolę chłopów — aczkolwiek wyraźne w “Muzyckiej Praudzie” i “Piśmie spad szybiency” — zdecydowanie ustępuje krytyce rosyjskiego zaborcy obarczanego główną winą za nędzę ludu. Antypańska postawa Kalinowskiego prezentowana jest z większą siłą w pamiętnikach Gieysztora¹². Wynika to zapewne z szokującego wrażenia, jakie wywierały poglądy młodego rewolucjonisty na zamożnym ziemianinie. Należy wziąć również pod uwagę to, iż głównym celem powstania styczniowego — a zatem i przygotowującej do zrywu wolnościowego “Muzyckiej Praudy” — było wyzwolenie z rosyjskiej niewoli, w konsekwencji czego — jak uważano — zapanować miały sprawiedliwe stosunki społeczne. Stąd też mocniejsze eksponowanie w pismach wydawanych przez Kalinowskiego poglądów antycarskich i antyrosyjskich niż klasowych — antypańskich. Przypuszczać można, iż tak wyraźna skłonność Kalinowskiego do odbierania otaczającego go świata w kategoriach klasowych, przypisywana mu gwałtowność — ale i prawość — charakteru, ogromna energia w działaniu (“w słowach demagog krwiożerczy” — pisał o nim J. Gieysztor¹³), miała szereg przyczyn. Tkiły one zapewne również w jego osobowości, przy czym nie należy zapominać, iż jako przywódca powstania ginąc na szubienicy miał dopiero dwadzieścia sześć lat. Młodzieńcze idee, energia i temperament, brały górę nad rozwagą, spokojem i doświadczeniem. Sądzić można, że ukształtowane w okresie petersburskich studiów ideały wzmacnione zostały podczas “chodzenia w lud”, ich konfrontacji z codzienną chłopską nędzą, konfliktami między wsią a dworem i carskimi urzędnikami.

¹⁰ J. Gieysztor, Pamiętniki..., t. II, Wilno 1913, s. 48.

¹¹ “Muzyckaja Prauda” nr 1, [w:] Prasa tajna z lat 1861–1864. Red. S. Kieniewicz i I. Miller, cz. 1, Wrocław 1966, s. 321 (w tomie tym zamieszczono wszystkie 7 numerów “Muzyckiej Praudy”).

¹² J. Gieysztor, Pamiętniki..., t. I, np. wypowiedź na s. 221–222.

¹³ Tamże, s. 222, zob. też t. II, s. 48 n.

“Muzycka Prauda” wyraźnie idealizowała stosunki społeczne w byłej Rzeczypospolitej, przeciwstawiając im postępowanie władz rosyjskich. “Moskal” — pisano w niej — zajawszy kraj i wprowadziwszy swoje porządkи nałożył na chłopa ciężary znacznie większe i niczym nie usprawiedliwione. Zaczęto pobierać rekruta, zabierano podatki, zwiększo pańszczynę¹⁴. Rosja była dla Kalinowskiego symbolem ucisku: “Niawola Manhołou da i carou maskouskich — pisał w “Piśmie spad szybienicy” — zausim zabiła u hetom [rosyjskim — R. R.] narodzie usiakuju pamiać a swabodzie, da i zrabiła z jaho hramady ludziej pahanych biaz myslí, biaz praudy, biaz sprawiadliwości, biaz sumlenia da i biaz bajaźni Boskoj”¹⁵. O Rosjanach pisał: “dziki maskal”¹⁶, urzędników rosyjskich porównywał do wyniszczającej szarańczy — “i żywi pad hetakim rądem biaz sudu i praudy”¹⁷. “Muzycka Prauda” nawiązywała do walki z Rosjanami: należy “prahnać Maskala z jeho sabaczym rądom”, by nigdy już chłopi nie pełnili pańszczynny, by lud był wolny i szczęśliwy¹⁸. Tym, którzy sprzyjają “Maskalewi”, “nikoli Boh nie daruje”¹⁹. Wrogim rządом carskim przeciwstawiane były powstańcze władze polskie²⁰. Słów przyjaznych pod adresem Rosji i Rosjan brak zarówno w “Muzyckiej Praudzie” jak i “Piśmie spad szybienicy”. Odnaleźć je można natomiast w ukazującej się w pierwszej połowie 1863 roku gazetce “Chorągiew Swobody”, której dwa pierwsze numery powstały w czasie, gdy Kalinowski kierował Prowincjonalnym Litewskim Komitemtem i jak się uważa redagował je²¹ (pismo to było organem Komitetu). W jego pierwszym numerze zamieszczono słowa: “Naród moskiewski naszej wiekowej krzywdy się wzdraga. On wolnym bratem naszym, nie ciemiżycielem być pragnie i stanowczo odpowiedzialność przed potomnością za naszą żelazną niewolę na mający runać carat wkłada”²².

Cały szósty numer “Muzyckiej Praudy” poświęcony został kwestii unickiej. Zapewne uważano, że hasła nawiązujące do powrotu do unii będą mobilizowały do walki zmuszonych do przejścia na prawosławie chłopów. “Nie adzin uże może zabyu sia — czytamy w “Muzyckiej Praudzie” — szto baćko jeho byu jeszcze sprawiedliwoj unijackoj wiery i nikoli uże nie spomnić na toje, szto pierewiernuli jeho na syzmu, na prawosławje, czto jon siehodnia, jak toj sabaka żywie bez wiery i jak sabaka zdochnie czartam da piekła!!!”²³. Religia unicka była wiara “sprawiedliwą”, wyznaniem “dziadów i pradziadów”, a prawosławie “schizmą” wprowa-

¹⁴ “Muzycka Prauda” nr 1 i 5, [w:] Prasa tajna..., s. 321 i 325.

¹⁵ Piśmo z pad szybienicy, [w:] A. Giller, Historja..., s. 328.

¹⁶ Tamże, s. 331.

¹⁷ Tamże, s. 330.

¹⁸ “Muzycka Prauda” nr 2, [w:] Prasa tajna..., s. 322.

¹⁹ Tamże, nr 5, s. 325.

²⁰ Tamże, nr 7, s. 329.

²¹ Zob. K. Kalinowskij, Iz pieczatnogo..., s. 65.

²² Prasa tajna..., s. 400

²³ “Muzycka Prauda” nr 6, [w:] Prasa tajna..., s. 326.

dzoną siłą w miejsce zabranej ludowi unii. Boże, wznośla modły “Mużyckaja Prauda”, wypędź Moskala z naszego kraju, przywróć kościoły — które on zniszczył, przerobił na stajnie i cerkwie — by służyły Twej chwale. “Zaśpiewajem tahdy u adzin hołos naszu pieśń światuju; “Święty Boże, święty mocny, święty nieśmiertelny — zmiłuj się nad nami!”²⁴. Adresowane do chłopów pismo posługiwało się językiem prostym, ostrym, wręcz agresywnym. Wszelkie зло płynęło z Moskwy, objawiało się złymi rządami, przekupnymi urzędnikami, brakiem wolności, likwidacją sprawiedliwej wiary przodków, kulturową rusyfikacją (“U nas, dziaciuki, adno uczać u szkołach, kab ty znał czytaci pa maskousku, a to dla toho, kab ciebie zausim piererabicy na Maskala”)²⁵. Toteż pisał Kalinowski w “Piśmie spad szybienicy”: “Chto chocze daznać praudziwaho smaku, niechaj sam pażywie pad rądem maskouskim, to i pachladzić, jakoje dabradziejstwo muzyki mieli; oś to dla czaho kažem: szto polskoje dzieło, heto nasze dzieło, heto wolność ci dzieło”²⁶.

W teksthach, których autorstwo przypisywane jest w większym bądź mniejszym stopniu Kalinowskiemu, nadrzędne wartości, w imię których podejmowana była walka, są dobrami jednoczącymi społeczeństwo byłej Rzeczypospolitej. Pojęcie “my” zawiera się w nich w granicach polityczno-państwowej polskości. Zatem przeczytać można, iż “żałoba narodowa (...) groźnie oznaczyła granice polskiej ziemi”²⁷, natomiast o dawnym władcę — “nasz karol polski da i litouski”²⁸, zaś “oni”, sąsiadzi, to “Niemic i Maskal”²⁹.

Polskość miała dla Kalinowskiego, jak również dla liczbowo poszerzającej się grupy ludzi mu współczesnych, wymiar podwójny. Po pierwsze — co uwarunkowane było historycznie — polskość kojarzyła się miejscowym warstwom wyższym z całym obszarem i społeczeństwem byłego państwa. Po drugie jednak — co uwarunkowane było między innymi oddzieleniem Kongresówki od ziem litewsko-białoruskich w ramach imperium carów — nabierała jednocześnie znaczenia regionalnego: Warszawa była w Polsce, a Wilno i Brześć na Litwie. Termin “Polak” wypierał powoli określenie “Koroniarz”, “Królewiak”, co nie znaczy, by już wówczas łączyło się to jednocześnie z ewolucją idei narodu od jego znaczenia politycznego do kulturowego. Poza tym, polskość utożsamiana była z językiem i kulturą bez względu na miejsce zamieszkania. Zatem jednocześnie w użyciu były te same terminy o nieco innych zakresach treściowych. Słaba, choć wciąż trwała, nazwa “Polska” w znaczeniu obszaru ziem byłej Rzeczypospolitej, na rzecz jej rozumienia regionalnego — ziem na zachód od Bugu. Myślenia w tych kategoriach doszukać się można u Kalinowskiego. Co ważne, brak u niego prostego utożsamiania pol-

²⁴ “Mużyckaja Prauda” nr 6, [w:] Prasa tajna..., s. 327.

²⁵ Tamże, nr 4, s. 324.

²⁶ Pismo z pod..., s. 332.

²⁷ “Choragiew Swobody” nr 1, [w]: Prasa tajna..., s. 400.

²⁸ “Mużyckaja Prauda” nr 2, [w:] Prasa tajna..., s. 321.

²⁹ Tamże.

skości z państością. Wspólnota regionalna dzieliła się klasowo (chłopi — panowie), językowo, lecz nie narodowo.

Lektura dokumentów przypisywanych Kalinowskiemu — pomieszczonego w jednym, wydanym w 1988 roku w Mińsku tomie³⁰ — świadczy o tym, iż zawarta w nich terminologia, kategorie narodowe, niewiele odbiegają od tych, które charakteryzowały ówczesną szlachtę Białorusi, zwłaszcza zaangażowane w działalność powstańczą środowiska, wśród których obracał się Kalinowski. Różnice wyrażały się przede wszystkim w znacznie wyraźniejszym eksponowaniu przez Kalinowskiego konfliktu klasowego, silniejszym odwoływaniu się do ludu, a także w stosunkowo częstym posługiwaniu się — było to wówczas rzadkością — językiem białoruskim (obok polskiego i — w materiałach śledczych — rosyjskiego) w pisanych przez niego tekstach. Niekiedy wyraźnie zaznaczający się w nich regionalizm, odrębność ziem litewsko-białoruskich od Kongresówki, nie wyróżniały tych pism w stopniu istotnym od innych dokumentów powstańczych i świadomości przynajmniej części ówczesnych élit. Nie można co prawda powiedzieć tego o sformułowaniach przypisywanych niekiedy Kalinowskiemu, nie przekazywanych przez niego na piśmie, zanotowanych przez ludzi go znających, zwłaszcza J. Gieysztora, bądź też jedyne zasłyszanych i powtarzanych jako wiadomości z drugiej ręki³¹. Ich wiarygodność trudno jednoznacznie rozstrzygnąć.

W “Muzyckiej Praudzie” brak terminów: “Białoruś”, “Białorusini”, “lud białoruski”, “język białoruski”, “naród białoruski”; o miejscowościach ziemach pisze się “nasz kraj”. Wydawana po polsku “Chorągiew Swobody”, adresowana do nieco innego czytelnika, niż przeznaczona dla chłopów “Muzyckaja Prauda”, różni się od tej ostatniej pod względem terminologii tylko jednokrotnie użytym określeniem “narodzie Litwy i Białorusi” oraz dwukrotnie “na Litwie i Białorusi”³², najwyraźniej w tradycyjnym rozumieniu pojęcia “naród”, wywodzącym się z myślenia w kategorii Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W analizowanych tekstach pojęcie “Litwy” najczęściej obejmowało całość ziem byłego Wlk. Ks. Litewskiego, niekiedy jednak było używane w większym zakresie wraz z towarzyszącym mu słowem “Białoruś”. W “Piśmie spad szybienicy” użyto określenia “Palaki, Litoucy i Bielorusy”³³ oraz “nie paczujesz i słowa pa polsku, pa litousku da i pa białaruskū”³⁴, także “muzyki Bielorusy”³⁵, a same pismo zatytułowane zostało

³⁰ K. Kalinowskij, Iz pieczatnogo...; zob. też: Kastuś Kulinoński. Za naszu...

³¹ Np. “Lud ma ziemię, a szlachty o połowę się zmniejszyło” (J. Gieysztor, Pamiętniki..., t. II, s. 51), podczas egzekucji: “szlachty nie ma, wszyscyśmy równi” (tamże, t. I, s. 371), “Nie można powierzyć przyszłych losów Litwy tej głupiej kumoszce, Warszawie” (K. Kąkolewski, Konstanty Kalinowski i jego pisma w latach 1862–1864, [w:] Z dziejów współpracy rewolucyjnej Polaków i Rosjan w drugiej połowie XIX wieku, Wrocław 1956, s. 204).

³² “Chorągiew Swobody” nr 1–2, [w:] Prasa tajna..., s. 400, 402, 403.

³³ “Pismo z pod szubienicy”, [w:] A. Giller, Historja..., s. 331.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże, s. 328.

po polsku, najwidoczniej przez Gillera — “Do ludu białoruskiego”. Spośród pozostałych tekstów, w przypisywanym Kalinowskiemu “Prykazie ad Rądu Polskaho...” posłużono się określeniem “Rząd Polski na Litwie i Bielorusi”³⁶ — i to z grubsza wszystko. Terminologia ta była wówczas używana nie tylko przez Kalinowskiego, nie zawierając w sobie idei narodu białoruskiego. Stefan Kieniewicz przytacza odezwę wydaną z datą 3 maja 1863 roku przez władze powstańcze w języku białoruskim. Czytamy w niej: “Usie(m), szto pojduć w wojsko polskoje, dajećsa szlachectwo na wiek. Wiera dla usiech swobodnaja, jak kto chocze. Oni-aty, kotorych perewiarnuli u prawosławye, mohuć wiarnuć do swojej wiery. Podaciej caru płacić, ni rekruta dawać nie treba. Braty Białorusy, pryszła pora dobraja. Praczuiaciaż sia i wy da pryzwauszy Boha u pomoszcz, branicie woli, ziamli i wiery waszej, a Boh wam dopomoże!”³⁷. Językowi białoruskiemu odezwy towarzyszy podobna jak u Kalinowskiego argumentacja, a odwołanie się do “braci Białorusinów” wykracza nawet poza “Mużycką Praudę” i “Piśmo spad szybienicy”³⁸.

Giller opublikował w swojej “Historii powstania narodu polskiego” obok “Piśma spad szybienicy” również inne napisane w języku białoruskim i podpisane pseudonimem Kalinowskiego. Zostało ono zatytułowane “Pismo ad Jaśka haspadara z pad Wilni. Da mužykou ziemi polskoj”. Mimo, iż jego białoruszczyzna jest identyczna z językiem “Piśma spad szybienicy”, część historyków i literaturoznawców, w tym zdecydowana większość uczonych białoruskich, neguje możliwość napisania go przez Kalinowskiego. Argumentem — obok pieczęci *Drukarni Rządu Narodowego* — są słowa, które zdaniem białoruskich badaczy nie mogłyby wyjść spod pióra Kalinowskiego: “my, szto żywimmo na ziemi Polskoj, szto jemo chleb Polski, my, Palaki z wiekou wiecznych”³⁹. Nie wydaje się jednak, by słowa te były zasadniczo sprzeczne z tym, co zawierają inne dokumenty przypisywane Kalinowskiemu⁴⁰. Mimo, że w literaturze białoruskiej Kalinowski dość powszechnie uważany jest za białoruskiego działacza narodowego, twórcę białoruskości w jej wymiarze politycznym, trudno doszukać się w jego pismach nowoczesnej białoruskiej ideologii (a nawet wypowiedzianej wprost idei) narodowej.

Wiele wskazuje na to, że Kalinowski traktował naród raczej w kategoriach politycznych (a nie etniczno-kulturowych). Widoczny w jego pismach regional-

³⁶ “Prykaz ad Rądu Poskaho nad celym krajem litouskim i biełoruskim da narodu ziemi litouskoj i biełoruskoj, [w:] Powstanie na Litwie i Białorusi 1863–1864 r., Moskwa 1965, s. 29.

³⁷ S. Kieniewicz, Powstanie styczniowe, Warszawa 1983, s. 490.

³⁸ Inne odezwy w języku białoruskim zob. [w:] Kastuś Kalinouski. Za naszuju..., s. 102–105

³⁹ Pismo ad Jaśka haspadara z pad Wilni. Da mužykou ziemi polskoj, [w:] A. Giller, Historja..., s. 327; zob. H. Kisialou, Zdarennie z Jaškam-haspadarom, “Polymia” 1994, nr 6.

⁴⁰ Podobne stanowisko zajmuje białoruski literaturoznawca Uładzimir Kazbiaruk, Dzie szukać “krywoje lusterka” i chto zajmajecca “szalmawanniem”? „Wiedy” nr 6 z 12 marca 1999 r., s. 4–5; zob. też: tenże, Kanstancin Kalinouski i jaho nacyjanalnaja idea, „Hołas Radzimy” 1997, nr 40–43.

lizm i prawie niezauważalny w nich — natomiast przypisywany mu w bezpośrednich wypowiedziach — “separatyzm”⁴¹, nie miał, terytorialnie i etnicznie, charakteru wyłącznie białoruskiego i nie oznaczał dystansowania się zarówno od polskości, jak i litewskości. Wręcz przeciwnie, odnosił się on do całego obszaru Wlk. Ks. Litewskiego. W piśmie napisanym przez Kalinowskiego na użytek władz carskich, po zakończonym śledztwie, zwrócił uwagę na to, iż mieszkańcy Królestwa Polskiego różnią się swym charakterem od ludności Litwy. Tym pierwszym przypisuje porywczość i skłonność do uniesień, tym drugim — powagę i tajemniczość⁴². Cechy te nie mają nic wspólnego z podziałem na narody według granic etniczno-kulturowych.

Separatyzm młodego rewolucjonisty miał charakter regionalny, litewsko-białoruski, polityczny (nie oznaczał jednak chęci całkowitego zerwania z tradycją byłego państwa polsko-litewskiego). Z jednej strony, wywodził się z dawnego układu wspólnot byłej Rzeczypospolitej, wyraźnie odczuwanej specyfiki Litwy w ramach byłego państwa, co wzmacnione zostało niekompetentną polityką Komitetu Centralnego w stosunku do Litwy okresu powstania, z drugiej natomiast strony wywołany był silnym poczuciem krzywdy miejscowego ludu i chęcią poprawy jego losu, na co centralne władze warszawskie nie były zbyt czułe⁴³. “Jedni —

⁴¹ J. Gieysztor pisał o nim: “litewski separatysta” (J. Gieysztor, Pamiętniki..., t. I, s. 22), a także “był przytem separatystą do pewnego stopnia” (tamże, t. II, s. 48).

⁴² “1864g. fiewralia 28 — Zapiska K. Kalinowskiego poslie okonczania nad nim sliedstwija, [w:] Powstanie na Litwie..., s. 76.

⁴³ Interesująco na ten ważny temat pisze Stefan Kieniewicz: “Separatyzm litewski anno 1862 może być tłumaczony w kategoriach przedrozbiorowych, jako echo dawnych sporów Litwy z Koroną o zastrzeżoną w aktach Unii odrębność Wielkiego Księstwa. Można także dostrzegać w tym separatyzmie pierwszy przebłysk późniejszej ewolucji, kiedy to Litwa poczuje się odrębnym narodem i uzna za najważniejsze zadanie odcięcie się od Polski. Ryzykowną jest rzeczą przenoszenie w epokę powstania styczniowego takich postaw z XVIII czy tym bardziej XX w. Członkowie komitetu wileńskiego — Kalinowskiego nie wyłączając — wzrosły wszyscy w kręgu kultury polskiej, a jeśli czuli się bliżej związani — jak zwłaszcza Kalinowski — z Białorusią czy Litwą, z ludem białoruskim czy litewskim, nie żądali jednakże otwarcie zerwania związku z Polską. Przypisuje się Kalinowskiemu oświadczenia: że Komitet litewski nie powinien nazywać się “prowincjonalnym”; że fundusze litewskie nie powinny zasilać sprawy polskiej; że Litwa “powinna wykorzystać spór Rosji z Polską i zdobyć niezawisłość”. Zdania takie, jeśli autentyczne, nie znalazły odbicia na zewnątrz w tym, co Kalinowski głosił i czynił w 1863 r. Może w duszy pragnął Litwy odrębnej; może sądził, że wyzwolenie ludu białoruskiego pewniejsze będzie w Litwie odrębnej, niż związanej z Polską; może myśl taka wpływała na jego nieużytość w stosunkach z Warszawą. Twierdzimy: może, pomieważ opozycja litewska w stosunku do Komitetu Centralnego da się wystarczająco objaśnić innymi motywami. Litwini mogli przecież rozumować, że Komitet Centralny: a) źle orientował się w stosunkach litewskich; b) zmierzał do nazbyt szybkiego wybuchu; c) ewoluował (w osobie Gillera) w kierunku umiarowanym, tzn. skłaniał się do porozumienia na Litwie z białymi; d) był zarazem penetrowany przez agentów Mierosławskiego, człowieka, który odmawiał Litwie praw do odrębności. I wreszcie rzecz zasadnicza: ruch kierowany z Warszawy byłby ruchem narodowym polskim, a polskość w oczach chłopów litewskich czy białoruskich była od stuleci równoznaczna ze szlachetczynią — stawała się przeszkołą na drodze do pozyskania ludu.: S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 295–296.

wspominał Jerzy Kuczewski-Poraj, przedstawiciel prawego skrzydła czerwonych — po prostu chcieli powstania szlachecko-mieszczańskiego; Kalinowski był tylko z ludem jako chłopoman”. I dodaje: “on przyjmował każdy motor socjalny do wywołania zawichrzenia, nie troszcząc się dziś, jakie skutki z tego będą”⁴⁴. Separatyzm wyrażały się u Kalinowskiego w pisaniu po białorusku i polsku — a nie litewsku — gdyż te języki znał, wychował się w środowisku ludzi nimi mówiących i działał wśród nich. Brak jakiekolwiek jego wypowiedzi, która by wprost oznaczała traktowanie języka białoruskiego w kategoriach narodowo-białoruskich. Należy wziąć pod uwagę to, iż Kalinowski pisał po białorusku w krótkim okresie nasilenia się działalności szkolnej oraz propagandowej, nakierowanej na lud białoruski i prowadzonej niekiedy w jego języku — najczęściej przez miejscową szlachtę, niekiedy też rosyjskich urzędników — której celem z pewnością nie było szerzenie idei narodu białoruskiego, a język był traktowany jedynie jako bardziej skuteczna forma dotarcia do chłopów (system komunikacyjnego przekazu).

“Ostatnie teksty Kalinowskiego — uważa John T. Stanley — zawierają początki poczucia odrebnego nacjonalizmu politycznego”⁴⁵. Szczątkowe elementy niegdyśszej odrewności politycznego narodu feudalnego Wlk. Ks. Litewskiego trwały wśród miejscowych szlacheckich elit, acz w zmodyfikowanej formie. W przypadku Kalinowskiego jego narodowe kategorie myślenia nie zawierały wyartykułowanej idei nowoczesnego etniczno-kulturowego narodu białoruskiego — a tylko taki naród białoruski mógł powstać i taki począł się formować na początku XX wieku — lecz eksponowały jedynie niektóre elementy wyróżniające społeczeństwo ziem litewsko-białoruskich, mieszczące się w pojęciu narodu politycznego, jednakże nie wystarczające jeszcze do tego, by można było w przypadku Kalinowskiego mówić o jego wyraźnym już sformułowaniu. Nie każdy separatyzm ma charakter narodowy, nie wszystkie też separatyzmy narodowe opierają się na odrewności etniczno-kulturowej, o czym w przypadku Kalinowskiego — któremu historiografia białoruska przypisuje nierzadko nowoczesne, narodowo-kulturowe białoruskie kategorie myślenia — należy pamiętać. Wydaje się, że interpretatorzy jego dość niejednoznacznych postaw polityczno-narodowych zbyt często przypisują mu motywy, które — uwzględniając ówczesne realia społeczne — należą do jednych z mniej prawdopodobnych. Jego separatyzm miał swoje źródła w politycznej (ponadetnicznej) odrewności Litwy w ramach byłej Rzeczypospolitej, zmodyfikowanych w epoce Kalinowskiego, nie był jednakże antycypacją narodowych kategorii i podziałów, jakie w pełni wyartykułowano dopiero na Białorusi i wśród Białorusinów na początku XX wieku (w drugim numerze “Chorągwii Swobody” pisano o walce o “całość rozciętych ziem” Rzeczy-

⁴⁴ Wspomnienia J. Kuczewskiego, [w:] Ruch rewolucyjny na Litwie i Białorusi 1861–1862 r. Red. W. Djakow, S. Kieniewicz..., Moskwa 1964, s. 197.

⁴⁵ J.T. Stanley, The Birth of a Nation: The January Insurrection and the Belorussian National Movement, [w:] The Crucial Decade: East Central European Society and National Defense, 1859–1870, ed. Béla K. Király, Columbia University 1984, s. 195.

pospolitej⁴⁶). Przyjmując taki punkt widzenia, należy zarazem zdawać sobie sprawę z tego, że wobec szczupłości źródeł, w pełni motywów tych nie znamy i w znacznym stopniu skazani jesteśmy na domysły.

Zarzucanie Kalinowskiemu przez współczesnych mu separatyzmu (podobnie jak wcześniej Marcinkiewiczowi) nie wynikało jeszcze — lub wynikało w niewielkim stopniu — z faktu formowania się kulturowego (etniczno-językowego) narodu polskiego. W sytuacji konfrontacji z Rosjanami przyczyną tych zarzutów było wzmacnianie się wśród części szlacheckich (katolickich) elit ideologicznej polskości, rozumianej jeszcze wówczas na ogół tradycyjnie. Przypisywane przez niektórych Kalinowskiemu tendencje separatystyczne, a także wyrażane wprost prochłopskie i antyziemiańskie, oprócz tego, że eksponowały znaczenie wspólnoty regionalnej, groziły gwałtownym nasileniem konfliktu między chłopem a dworem. W swej skrajnej formie niosły ze sobą niebezpieczeństwo dezintegracji dotychczasowego układu społecznego łączącego szlachtę w jedną ponadregionalną wspólnotę i wyznaczającego jej dominującą pozycję w układzie stanowym, podporządkowującego jej chłopstwo. Polityczny separatyzm bazujący na tradycji Wlk. Ks. Litewskiego począł po upadku powstania styczniowego maleć wraz ze słabnięciem pozycji społecznej szlachty, stopniowym zamknięciem broniącego się przed carskimi represjami katolickiego ziemiaństwa w kulturowych wyznacznikach polskości.

Kalinowski był dzieckiem swojej epoki i nawet jako młody zapaleniec i nonkonformista nie tyle tworzył nowe kategorie myślenia — co wcale nie znaczy, by było to niemożliwe — ile raczej doprowadzał do skrajności niektórych z tych istniejących już od dawna. Jak rzadko kto, połączył wartości i postawy, które — aczkolwiek prezentowali i inni — to chyba nigdy w takim jednaczesnym nagromadzeniu i natężeniu. Prochłopskie i antyszlaheckie wypowiedzi Kalinowskiego sprawiały na dwudziestowiecznych twórcach białoruskiej kultury i ideologii narodowej wrażenie narodowo-kulturowej antypolskości, co nie wydaje się uzasadnione. Dostrzeganie w białoruszczyźnie wartości literackich, kulturowych, było wyraźnie większe u Marcinkiewicza niż u Kalinowskiego, który, jak wiele na to wskazuje, traktował język białoruski przede wszystkim jako środek komunikowania się z miejscowym chłopstwem. Do kultury białoruskiej wniósł nie tylko zainteresowanie ludem — widoczne u Marcinkiewicza — ale wyposażył ją też w silne wartości klasowe, roszczeniowe, co nie było bez znaczenia dla jej późniejszych losów. To, co w jego pismach było najbardziej widoczne — antyrosyjskość, zostało z przyczyn politycznych pomijane na XX-wiecznej Białorusi i nie stało się istotnym elementem białoruskiej ideologii narodowej (pomijając emigrację). Postać Kalinowskiego uległa z czasem wyjątkowo silnej mitologizacji (wręcz instrumentalizacji). Pod względem świadomości narodowej bliższy był on Marcinkiewiczowi i Czecztowi niż twórcom białoruskiego ruchu narodowego początku XX wieku. Można przypuszczać, iż przedłużeniem wizji politycznej Kalinowskiego wspólno-

⁴⁶ Prasa tajna..., s. 403.

ty “litewskiej” dystansującej się od Warszawy byłoby trójjęzyczne społeczeństwo litewsko-białorusko-polskie, być może w jakimś stopniu widoczne w późniejszej idei krajobwości.

Niewątpliwie był Kalinowski typowym przedstawicielem pogranicza kulturowego. Łączył w sobie — z konieczności traktowany wybiórczo — świat wartości wywodzący się ze szlachecko-inteligencji polskości z ludowo-chłopską bliską mu białoruskością. Biorąc pod uwagę ówczesne realia, nie był jednak człowiekiem pogranicza narodowego. Na świadomość narodową ludu białoruskiego pisma jego nie wpłynęły, co najwyżej na świadomość klasową⁴⁷. Jak się wydaje, kolportaż “Muzyckiej Praudy” przybrał — jak na warunki podziemne — dość spory zasięg⁴⁸. Dopiero w kilka dziesięcioleci po śmierci Kalinowskiego, w wieku XX, jego postać, działalność pisarska i polityczna, stały się punktem odniesienia dla działaczy białoruskiego “odrodzenia” narodowego.

⁴⁷ “I niejedna ta tak wybitna strona moralna ludu litewskiego — wspominał J. Kuczewski-Poraj — zrobiła to, że “Muzycka Prauda” nie wytworzyła nigdzie ani wpływu, ani tego uczucia, które starano się wywołać; ogólna niewiara do panów i co państwe była jednym z głównych powodów, że włościanie prędko zrozumieli, że krzywdy nie ręką włościanina “Janka iz pod Wilni”, lecz ręką jakiegoś ukrytego pana kreślone były, że to nie było wolą ludu, do czego ów Janko popychał, bo lud nie chciał na teraz więcej, mając wolność i ziemię sobie daną, co po ciężkim krzyżu było to już wielkim i nieocenionym dla niego szczęściem. A jeżeli i wyczekiwali nadania sobie gruntów, to innymi drogami — tymi w które wierzył — z rąk cara. “Muzycka Prauda” w żadnym razie celu swego dopiąć nie mogła i lud ją sercem i położeniem swoim ocenił. To pisemko daleko większe zrobiło wrażenie w przeciwnym kierunku, to jest na samych panach”: Ruch rewolucyjny na Litwie..., s. 193.

⁴⁸ W tysięcznych egzemplarzach rozrzucane było” — pisał J. Kuczewski-Poraj: tamże, s. 192; K. Kąkolewski, Konstanty Kalinowski i jego..., s. 196; Prasa tajna..., s. 318; S. Kieniewicz, Powstanie..., s. 293.

Уладзімір Конан (*Мінск*)

БЕЛАРУСКАЯ НАЦЫЯНАЛЬНАЯ ІДЭЯ Ў МІЖВАЕННАЙ ПОЛЬШЧЫ: 1918–1939 ГГ.

Нацыянальная ідэя ёсьць духоўна-творчы аналаг гістарычнага быцця народа ў трох вымірэннях — мінуўшчыне, сучаснасці і будучыні. Кожны этнас, які выявіў свае творчыя магчымасці і сфарміраваўся ў нацыю, увасабляе сабой пэўную ідэю, або, кажучы мовай тэалогіі, пэўную задуму Тварца, рэалізаваную ў гістарычных дзеяx і самабытнай культуры. Гарантыяй рэалізацыі гэтай духоўнай місіі народа ёсьць ягоны суверэнітэт і нацыянальная дзяржава. Найвышэйшая задача дзяржавы — арганізацыя аптымальных умоваў для самарэалізацыі народа ў нацыянальнай мове і культуры, для тварэння ім сваёй непаўторнай грані сусветнай цывілізацыі.

Ёсьць па крайній меры тры грані выяўлення нацыянальнай ідэі народа: яго гістарычныя дзеяx, рэалізаваныя або перспектыўныя геапалітычныя праекты; дамінантныя рысы нацыянальнага характару; урэшце, самабытнасць яго культуры ў шырокім сэнсе гэтага паняцця, уключаючы эканоміку, сацыяльна-палітычныя і прававыя структуры, мараль, літаратуру, іншыя віды мастацтва, філософію, рэлігію.

Фундаментальнае даследаванне нацыянальнай ідэі хоць бы аднаго гістарычнага народа яшчэ не адбылося. Цяжкасць навуковага мадэлявання духоўна-творчага аналага быцця нацыі вынікае са шматграннасці і супярэчлівасці гістарычнага тыпу нацыі, неабходнасці глыбокага сінтэзу ўсіх яго дзеяx і творчых выяўленняў. Даследчыкі (пераважна філосафы, пісьменнікі, прадстаўнікі канцэптуальна-тэарэтычнай сацыялогіі) звычайна грунтуюцца не на ўсім комплексе крыніц, а на дамінантных для пэўнага народа формах культуры. Аўтар найбольш грунтоўнай манаграфіі “Русская ідэя” Мікалай Бярдзяеў канкрэтызуваў сваю тэму падзагалоўкам “Асноўная проблема рускай думкі XIX стагоддзя і пачатку XX стагоддзя”¹. У гэтай сваёй глыбокай і бліскучай па стылю кніжцы М. Бярдзяеў закрануў амаль усе аспекты расійскай культуры, дзяржаўнасці і рускай сацыяльной пісіхалогіі, але сістэмна прааналізаваў пераважна літаратуру і філософію на этапе іх творчага ўзлёту.

Праўда, само паняцце нацыянальнай ідэі як ўсведамлення самабытнасці народа і яго гістарычнай місіі ўзнікла задоўг да публікацыі “Рускай ідэі”. Расійскі сацыёлаг Мікалай Данілеўскі ў кнізе “Расія і Еўропа” (першае выдан-

¹ Бердяев Н. Русская идея: Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. Париж, 1946.

не — 1871 г.) пісаў: “Каждая историческая национальность имеет свою собственную задачу, свою идею”. Дзяржаўны суверэнітэт народаў і непадзельнасць іх спрадвечнай тэрыторыі М. Данілеўскі аргументаў гісторычнай актыўнасцю нацыі і ўзроўнем нацыянальнай самасвядомасці. У якасці геапалітычнай аксіёмы ён пропанаваў імператару, паводле якога “национальная территория неотчуждаема, и никакие договоры не могут освятить в сознании народа такого отчуждения, пока отчуждаемая часть не потеряла своего национального характера”².

М. Данілеўскі быў чалавек разумны і не без прарочага дару. Адначасова — ідэалог Расійскай імперыі і, як усякі апалаگет вялікадзяржаўнасці, падзяляў народы на гісторычныя і негісторычныя. Талент і прарочы дар у яго асобе спалучаўся з банальным невузтвам адносна праблем усходнеславянскага рэгіёна: беларусаў і украінцаў ён не прызнаваў нават этнасамі, не кажучы ўжо пра іх культурна-нацыянальную самабытнасць³.

Заслуга рускай ліберальныі (У. Салаўеў) і хрысціянска-экзістэнцыйнай (М. Бядзяеў) філософіі — у абурнаванні духоўнай каштоўнасці нацыянальной культуры ўсіх — “вялікіх” і “малых” — народаў. У манографіі “Лёс Расіі” Бядзяеў пісаў аб гэтым узнёсла і пафасна. Прывяду фрагмент з яго твора ў сваім перакладзе на беларускую мову: “Нацыянальны чалавек — нешта большае, а не меншае, чым праста чалавек, у ім ёсьць родавыя рысы чалавека наогул і яшчэ — рысы індывідуальна-нацыянальныя. Можна жадаць брацтва і яднання рускіх, французаў, англічан, немцаў ды ўсіх іншых народаў Зямлі, але нельга жадаць, каб з ablічча Зямлі зніклі выяўленні нацыянальных духоўных тыпаў і культур. Такая мара пра чалавека і чалавецтва, пазбаўленых усяго нацыянальнага, ёсьць мара пра згасанне цэлага свету каштоўнасцей і скарабаў. Культура ніколі не была і ніколі не будзе абстрактна-чалавечай, яна заўсёды канкрэтна-чалавечая, гэта значыць, нацыянальная, індывідуальна-народная, і толькі ў такой сваёй якасці ўзнімаецца да агульначалавечнасці [...] Нацыянальнасць ёсьць пазітыўнае ўзбагачэнне быцця, і за яе неабходна змагацца як за каштоўнасцю. Нацыянальнае адзінства глыбейшае за адзінства класаў, партый і ўсіх іншых пераходных гісторычных утварэнняў у жыцці народаў [...] I сапраўды дэнацыяналізацыя аддзяляе нас ад усечалавецтва”.

Станаўленне беларускай нацыянальнай ідэалогіі началося ў XIX ст. Першым тут быў этнічны беларус і класік польскай літаратуры Адам Міцкевіч. Вось кароткі фрагмент з яго лекцыі па гісторыі славянскіх літаратур: “На беларускай мове, якую называюць русінскай, або літоўска-руسінскай, гаворыць калі дзесяці мільёнаў чалавек. Гэта — самая багатая і самая чыстая гаворка, яна ўзнікла даўно і цудоўна распрацавана. У перыяд незалежнасці Літвы вялікі князі карысталіся ёю для сваёй дыпламатычнай перапіскі”⁴.

² Данилевский Н. Я. Россия и Европа. СПб., 1889. С. 23.

³ Тамсама. С. 425.

⁴ Мицкевіч А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1954. Т. 4. С. 325–326.

А мы ведаем, што развітая літаратурная мова сведчыць аб гістарычнасці і духоўнай спеласці нацыі.

Праз паўстагоддзе пасля гэтага прароцтва А. Міцкевіча папярэднік нашаніўскага беларускага адраджэння Францішак Багушэвіч у прадмове да паэтычнай кнігі “Дудка беларуская” (Кракаў, 1891) лаканічна сфармуляваў ідэю аб самабытнасці беларускага народа як дзяржаўнай нацыі, самаідэнтыфікацыя якой выявілася ў роднай мове, нічым не меншай і не горшай за іншыя еўрапейскія мовы.

У паэта Ф. Багушэвіча беларуская нацыянальная ідэя — вынік мастацкай інтуіцы і рэфлексіі над гісторыяй народа, хутчай аксіёма, чым даказаная тэорыя. Навуковай ісцінай яна стала ў выніку яе сістэматычнай распрацоўкі ў “Нашай ніве” і ў беларускай класічнай літаратуры першай чвэрці ХХ ст., у выданнях Беларускай Народнай Рэспублікі (“Вольная Беларусь”, “Беларускі шлях”, “Беларусь”, “Рунь” і інш., 1918–1921 гг.).

Цэнтрамі практичнага ажыццяўлення беларускай ідэі, яе палітычнай праграмы і тэарэтычнага абурнтування стаў акупаваны польскай арміяй Мінск (1919–1920), а пасля падзелу Беларусі паводле Рыжскай дамовы (1921) — Вільня, іншыя культурныя цэнтры Заходняй Беларусі пад уладай Польшчы (Гродна, Беласток, Навагрудак, Радашковічы і інш.). Газеты “Беларускі шлях” (1918 г., рэдактар А. Прушынскі, літаратурны псевданім Алесь Гарун) і “Беларусь” (з 21 кастрычніка 1919 да 9 ліпеня 1920 г., рэдактары Ядвіга Луцэвіч, Язэп Лёсік) публіковалі заканадаўчыя і нарматыўныя дакументы БНР, накіраваныя на адраджэнне нацыянальнай дзяржаўнасці Беларусі, развіццё беларускай школы, друку, тэатральнага і іншага прафесіянальнага мастацтва. Актыўнымі супрацоўнікамі друкаваных органаў БНР былі класікі беларускай літаратуры Янка Купала, Алесь Гарун, Змітрок Бядуля, Максім Гарэцкі, Міхась Міцкевіч (брат Якуба Коласа).

Пры ўсім драматызме рэалізацыі беларускай ідэі газета “Беларусь” арыентавала грамадства на алтымістычныя перспектывы. Яна апубліковала працову Янкі Купалы на ўрачыстай вечарыне, прысвечанай 15-годдзю яго творчасці. Паэт гаварыў узнёслы: “Ні адно на свеце адраджэнне нарodu, ні адна вялікая ідэя не пашыраліся так шпарка, як ідэя нацыянальнага адраджэння беларускага нарodu [...]. Арліным узмахам агняцветнай думкі аб нашай волі мы скінулі і пагапталі даўгавечную брахню, — брахню, што Беларусі не было і няма [...] Перуновымі галасамі будзем гаварыць з суседзямі сваімі, бліскавічнымі літарамі будзем упісваць сваю гісторыю ў векавечную кнігу гісторыі народаў [...] Змагайся і стань вольным, Беларускі Народ”⁵.

Супрацоўнікі газеты “Беларусь” акцэнтавалі ўвагу на гістарычнай неабходнасці рэалізацыі нацыянальнай ідэі, на аб’ектыўных заканамернасцях, якія ў перспектыве вядуць да распаду тэрытарыяльных імперый, да дзяржаўнага і культурна-нацыянальнага адраджэння адсунутых з гістарычнай сцэны на-

⁵ К-ч Я. 15-гадовы юбілей Янкі Купалы // Беларусь. 1920. 26 чэрв.

родаў: “Ніводзін народ, —адзначана ў рэдакцыйным артыкуле, — у сваёй палітычнай і дзяржаўнай работе не можа сыйсці з свайго гістарычнага грунту, утворанага яго ж уласным духам, яго грамадзянскай, культурнай і эканамічнай працай у межах свайго географічнага расселення. А не можа ён гэтага зрабіць з тae прычыны, што гістарычная прошласць для кожнага народу складае яго духоўнае, культурнае жыццё, яго штодзённы подых, яго прыродны кірунак у развіцці свайго палітычнага, грамадзянскага і гаспадарчага жыцця [...]] Імперыялізм выклікаў сусветную вайну, вайна парадзіла рэвалюцыю, а рэвалюцыя разбіла ланцугі нацыянальной няволі [...] Не адбудзеца Беларусь — не будзе Украіны, Літвы, Латвіі. Пераменяцца толькі прыганятыя”⁶.

Заходняя Беларусь пад уладай міжваеннай Польшчы ў складаных умовах каланіяльной палітыкі на так званых “кressах усходніх” прадоўжыла традыцыі вызваленчай барацьбы за палітычнае і культурна-нацыянальнае самавызначэнне Беларусі як самастойнай дзяржавы. Левыя палітычныя групоўкі на чале з Камуністычнай партыйяй Заходняй Беларусі (1923–1938) арыентаваліся на БССР у складзе СССР, прымянялі тактыку ўзброенай барацьбы з польскімі ўладамі. Прыхільнікі духоўнага супраціўлення каланіяльной палітыцы Польшчы разлічвалі на мірнае вырашэнне нацыянальных праблем, справядліва разлічваючы на гістарычную перспектыву развіцця єўрапейскай дэмакратыі, дзе ў будучыні не заставалася месца для паўфеадальных каланіяльных імперий.

Цэнтрам беларускага нацыянальна-дэмакратычнага руху ў міжваеннай Польшчы стала так званая Сярэдняя Літва з горадам Вільняем. Выдатнымі дзеячамі гэтых хрысціянскіх па сваіх этычных падставах літаратурных, асветніцкіх і палітычных плыні ў былі Ігнат Канчэўскі (1896–1923, псеўданімы Ігнат Абдзіровіч, Ганна Галубянка і інш.), Уладзімір Самойла (1878–1941, псеўданімы Суліма, Чэмер, Уладак з Казіміраўкі і інш.), Антон Луцкевіч (1884–?, псеўданімы Антон Навіна і інш.), Адам Станкевіч (1891–1949, псеўданімы А. Сакалінскі і інш.). Кожны з іх быў заснавальнікам арыгінальнага кірунку беларусазнаўства, дзе нацыянальная ідэя займала цэнтральнае месца, аб’ядноўвала іх погляды ў закончанную сістэму.

У філософска-публіцыстычным эсэ “Адвечнымі шляхам” (1921) І. Абдзіровіч (І. Канчэўскі) дакладна вызначаў сутнасць беларускай ідэі на аснове глыбокага спасціжэння нашай класічнай літаратуры ды іншых відаў нацыянальной культуры. “Беларусь, — пісаў ён, — ад X веку і да гэтай пары фактычна з’яўляецца полем змагання двух кірункаў эўрапейскай, пэўнай — арыйскай культуры — заходняга і ўсходняга. Граніца абодвух упłyваў, падзяляючы славянства на два станы, праходзіць праз Беларусь, Украіну і хаваецца ў балканскіх краёх. Дзесяцівяковое ваганье съведчыць аб tym, што беларусы, як украінцы і балканскія славяны, не маглі шчыра прылучыцца ні да адна-

⁶ Гістарычнае перасцярога // Беларусь. 1920. 20 лют.

го, ні да другога кірунку”⁷. Паводле І. Канчэўскага, беларуская ментальнасць, або нацыянальная ідэя, — гэта адмаўленне крайніх, псеўдамесіянскіх формаў усходняга “візантызму” (унітарнасць грамадска-палітычнага жыцця, нецярпімасці да іншадумства, канцэнтрацыя ўлады ў адных руках, масавы калектывізм і слабое выяўленне асабовасці, татальны мілітарызм і экспансіянізм) і заходняга індывідуалізму (бо ў ім прыхавана тэндэнцыя да захопу ў свае зоны ўплыву слабейшых народаў, іх асіміляцыя), а ў станоўчым плане — сінтэз лепшых бакоў гэтых культурна-гістарычнах тыпаў на аснове самабытных нацыянальных формаў грамадскага жыцця і традыцыйнай культуры. Сутнасць нашай ідэі — няспынная грамадская творчасць, непрыманне раз і назаўсёды вызначаных дэгуманізаваных ідэалаў і прынцыпаў, накшталт дагматычна зразумелых сацыялізму або капіталізму.

Другую канцэпцыю беларускага гістарычнага шляху і нацыянальнай ідэі прапанаваў Суліма (У. Самойла) у бліскучым эсэ “Гэтым пераможаш!” (1923). Як быццам яно напісана па заказу нашай сучаснасці! Як быццам сёння Суліма чытае сусветнай грамадскасці лекцыі пра пераадоленне зла творчым парывам, пераўтварэннем яго ў дабро. Пра тое, што не выратуе нас ні рэвалюцыя, ні контррэвалюцыя, а толькі працоўная энергія, прыроджаны і адухоўлены аптымізм. У. Самойла агітаваў Беларусь ісці па шляху хрысціянскага актыўізму. Бо змест нацыянальнай ідэі падняволеных народаў ёсьць свабода, творчая энергія і воля да жыцця⁸.

А. Луцкевіч разам са сваім рана памерлым братам Іванам (1881–1919), іншымі беларускімі дзеячамі быў заснавальнікам першай нацыянальнай партыі — Беларускай сацыялістычнай грамады (1902–1918) і яе неафіцыйнага друкаванага органа — штотыднёвіка “Наша ніва” (1906–1915). Ён, актыўны дзеяч БНР, у 1918–1921 гг. узнічальваў Найвышэйшую раду БНР. Пазней ён актыўна ўдзельнічаў у практычным ажыццяўленні беларускай нацыянальнай ідэі як адзін з выдатных беларускіх дзеячаў Заходняй Беларусі пад уладай Польшчы: быў старшынёй Беларускага нацыянальнага камітэта ў Вільні, адным з кіраўнікоў Беларускай сялянска-рабочніцкай грамады (1925–1927). Пасля падаўлення вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі (1926–1927) А. Луцкевіч арганізаваў і ўзначаліў Цэнтральны саюз культурных і грамадскіх арганізацый (Цэнтрасаюз) Заходняй Беларусі (1930–1939). Ён бадай што ўпершыню даследаваў станаўленне беларускага нацыянальнага светапогляду, нацыянальной літаратуры, філасофіі і эстэтыкі ў кантэксле агульнаеўрапейскай культуры⁹.

⁷ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: (Даследзіны беларускага светапогляду). Вільня, 1921. С. 3–4.

⁸ Суліма. “Гэтым пераможаш!”: (Нарыс крытычнага аптымізму) // Заходняя Беларусь: Зборнік грамадзянскай мыслі, навукі, літаратуры, мастацтва Заходняй Беларусі. Вільня, 1924. С. 9–10. Рускі пераклад: Нёман. 1992. № 1. С. 158–187.

⁹ Конан У. Антон Луцкевіч: Філософія і эстэтыка нацыянальнага Адраджэння // Голос Радзімы. 1994. 10 сак. – 7 крас.

Урэшце, лідэр беларускага каталіцкага адраджэння, адзін з заснавальнікаў і кіраўнікоў Беларускай хрысціянскай дэмакраты (1917–1940) А. Станкевіч (1891–1949) прааналізаваў станаўленне беларускай нацыянальной ідзеі ў сваіх манаграфіях “Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення” (1934), “Беларускі хрысціянскі рух: Гістарычны нарыс” (1939), “Хрысціянства і беларускі народ” (1940), у шматлікіх артыкулах і заснаваных ім газете “Крыніца” (1917–1937, з 1925 г. выходзіла пад назвай “Беларуская крыніца”) і часопісе “Хрысціянская думка” (1928–1939)¹⁰.

Сёння, калі зноў пачаўся і доўжыща амаль пяць гадоў крызіс беларускай дзяржаўнасці, калі пад пагрозай аказаліся найвялікшыя нацыянальныя святыні народа — родная мова, традыцыйная культура, адрадзілася цікавасць нашай грамадскасці да ўсіх аспектаў нацыянальнай ідзеі — палітычных, эканамічных, рэлігійных, моўна-культурных.

¹⁰ Жыццё і светапогляд А. Станкевіча даследуеца мной у публікацыях: Конан У. Лідэр беларускага каталіцкага адраджэння // Наша вера. 1998. № 3 (6). С. 13–16; Konon Uł. Lider białoruskiego odrodzenia katolickiego // Lithuania (Warszawa). 1998. Nr. 4 (29). S. 102–112.

Любоў Уладыкоўская-Канаплянік (Мінск)

РОЛЯ КАТАЛІЦТВА Ў БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІМ УЗАЕМАДЗЕЯННІ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

Каталіцкая канфесія здаўна існавала на Беларусі. Яна адыграла адну з галоўных роляў у працэсе фарміравання беларускай культурнай традыцыі ў аспектах рэгіянальна-дэмографічным, уласна-культурным, духоўным, светапоглядным. У разны час уплыў каталіцтва на беларускі нацыянальны рух быў разны ў залежнасці ад таго, у склад якой дзяржавы ўваходзіла Беларусь. З пачатку XIX ст. каталіцкія святары пераважна падтрымлівалі беларускі нацыянальны рух. Менавіта ў каталіцкім асяроддзі нарадзіліся Я. Чачот, В. Дунін-Марцінкевіч, У. Сыракомля, П. Багрым, К. Каліноўскі, А. Гурыновіч, Ф. Багушэвіч, К. Каганец, Ядвігін Ш., Цётка, Я. Купала, А. Гарун, браты Луцкевічы, В. Ластоўскі, Я. Драздовіч і інш.

“Каталіккасць” — гэта не “польскасць”, не вера, што прыйшла з Захаду. З Захаду прыйшоў абраад, а вера — ад Езуса Хрыста і па волі Божай...

Тым не менш, лёс каталіцтва на Беларусі ў многім залежаў ад Польшчы, яно ў нейкай ступені насіла (і часткова цяпер носіць) польскі характар, што і паслужыла перадумовай сумяшчэння этоніма і канфесіёніма: “паляк” — значыць, “католік”, “католік” — значыць, “паляк”. І, як не дзіўна, гэтая праблема цалкам не знята да сённяшняга дня.

Трэба прызнаць, што пасля працяглага перыяду ваяўнічага атэізму, у 80–90-я гады XX ст., Польшча дапамагала адрадзіць каталіцтва на Беларусі:

- Сам факт суседства з каталіцкай Польшчай у часы, калі людзі там маглі прымаць святыя сакрамантны ў храмах, спрыяў захаванню ў нас хрысціянскай веры.

- 3217 ксяндзоў, якія ў 1998 г. абслугоўвалі 392 каталіцкія парафіі, польскіх святароў налічвалася ажно 140 (Брэсцкая вобл. — 16, Віцебская — 24, Гомельская — 7, Гродзенская — 69, Магілёўская — 21, Мінская — 3). Для параўнання: з Літвы — 5 святароў, з Латвіі — 1, Германіі — 1, мясцовых — 73.

- У Гродзенскай духоўнай семінарыі, якая дзеянічае з 1990 г., працуюць у асноўным выкладчыкі з Польшчы, як, дарэчы, і ў Гродзенскім катэхетычным інстытуце, і ў Баранавіцкім катэхетычным каледжы.

- Польскі касцёл забяспечвае беларусаў літаратурай (беларускай пакуль недастатковая), а польскія фірмы дапамагаюць адбудоўваць храмы.

- Беларускім касцёламі арганізоўваюцца паездкі ў Польшчу дзяцей з нядзельных школ.

• З-за адсутнасці ў нашай краіне адпаведных устаноў юнакі і дзяўчыны з Беларусі навучаюцца ў Каталіцкім універсітэце ў Любліне і ў Варшаўскай тэалагічнай акадэміі. Да таго ж, вялікае значэнне мае для нас вопыт польскага касцёла, які быў апірышчам нацыянальнай культуры ў неспрыяльны для яе развіцця час.

Каталіцтва ў Польшчы і каталіцтва ў Беларусі — розныя рэчы. Розніца ж вынікае з розніцы гісторычна-культурнага лёсу народаў, розніцы традыцый, геапалітычнага становішча, урэшце, рэалій сённяшняга дня. Прывяду толькі адзін прыклад спецыфікі касцёла на Беларусі ў 80–90-я гг. Каталіцтва зазнае на Беларусі моцны ўплыв іншых канфесій, найперш — праваслаўя. Станоўчы бок гэтага ўплыву — вялікія патэнцыі экumenізму, што асабліва яскрава выявляюцца ў дзейнасці каталіцкага святарства. Магчыма, менавіта на Беларусі ўзнікне сусветнага ўзроўню Рэлігійная унія, якая паяднае Захад і Усход.

Што ж трэба, каб каталіцтва паспрыяла добрасуседскім адносінам Польшчы і Беларусі, а не служыла адъюнктыўным свой век стэрэатыпам “польскай інтырыгі”, “акаталічвання – апалячвання”?

Што трэба, каб каталіцтва спраўдзіла на Беларусі свою універсальную місію, а не польскую?

Што трэба, каб каталіцтва на Беларусі было незалежнае ад палітычных задач з іх кан'юктурнасцю, з'яўлялася ўвасабленнем еўрапейскай філасофіі, еўрапейскай культуры, урэшце, хрысціянскага светапогляду?

З аднаго боку, Касцёл павінен быць незалежным, надсацыяльным, але, з другога боку, адарванасць Касцёла ад сацыяльнага жыцця ёсць неўмяшальніцтва яго ў фарміраванне грамадской думкі, што пагражае адкіданнем хрысціянскіх ідэалаў на ўзбочыну жыцця.

Касцёл на Беларусі павінен адчуваць, што беларусы жывуць асобным жыццём, што ёсць дзяржава Беларусь, ёсць самастойная беларуская культура, ёсць беларусы, якім патрэбна згуртаванне. Касцёл павінен дапамагчы нам усім набыць пэўную, цвёрдую маральную і грамадзянскую пазіцыю.

Ведаю, што ў Польшчы беларушчыну фактычна падтрымлівае Праваслаўная Царква, але на Беларусі менавіта на Каталіцкі Касцёл ускладваюцца вялікія надзеі ў плане абуджэння патрыятычных народных пачуццяў і фарміравання нацыянальнай самаідэнтыфікацыі.

Улічваючы, што сістэмы рэлігійныя маюць большы ўплыв на жыццё грамадства, чым, напрыклад, сістэмы навуковыя, разумеючы, што Беларусь адным сваім бокам моцна прарасла на Усход, а другім — на Захад, Касцёл можа не раз'ядноўваць нацыянальны арганізм, раз'ядноўваючыся перадусім у самім сабе (Гродзенская дыяцэзія да гэтага часу моцна трymaeцца польскіх традыцый, а Мінска-Магілёўская архідыяцэзія і Пінская дыяцэзія лягчэй паддаюцца нацыянальнім уплывам). Каталіцкі Касцёл мусіць актыўізаваць уласцівія яму дысцыплінаванасць, ідэалізм, ахвярнасць і на падставе ідэйна-культурнай кансалідацыі, як і на падставе экumenізму, спрыяць аб'яднанню беларускай нацыі.

Адносіны паміж людзьмі, а раўназначна і паміж народамі будуць павярхойнымі, а значыць, і малакаштоўнымі, калі не закранаюць іх глыбінай сутнасці. Калі Касцёл будзе ўсяго толькі функцыянальна, а не сутнасна ўспрымаць беларусаў, ён не будзе садзейніца глыбінаму добрауседству беларусаў і палякаў. Калі Касцёл дапаможа абудзіць маральнасць, духоўнасць, а значыць, і патрыятызм беларусаў, ён істотна ўмацуе, зробіць нашу повязь іманентнай.

Дзяякоучы такоі працы Касцёла памножыцца дабрыня, духоўнасць, усталоецца ўзаемаразуменне паміж людзьмі. А несці святло спакою, лагоды і міру і ёсьць адно з асноўных заданняў Касцёла.

Чаго канкрэтна мы чакаем ад ксяндза незалежна ад таго, з Польшчы ён, з якой іншай краіны ці з Беларусі?

• Веры і ведаў, свядомай пазіцыі святара ў дачыненні да нацыянальнай культуры, якая таксама ёсьць выяўленнем духоўнасці.

• Інтэлігентнасці, адукаванасці, што абавязкова мае на ўвазе веданне беларускага нацыянальнага менталітэту, хаця б асноў беларускай гісторыі і культуры.

• Валодання беларускай мовай, яе ўжывання не толькі ў час святой імшы, але і ў штодзённым побыце. Душпастырства — асноўнае заданне святара, якое выконваецца ім безупынна, — наўрад ці можа быць эфектыўным, калі накіроўваецца на беларуса не па-беларуску, незалежна ад таго, ці гэта ўласна душпастырская дзейнасць, ці душпастырска-культурная, душпастырска-асветная, душпастырска-гуманітарна-харытатыўная і г. д. На жаль, у Гродзенскай духоўнай семінарыі выкладанне ўсіх дысцыплін будучым святарам, пэрважная большасць якіх з Беларусі, адбываецца ці не цалкам на польскай мове.

• Асветніцтва, скіраванага на народ. Святар мае велізарны ўплыў на свядомасць і падсвядомасць вернікаў. У май разуменні, ксёндз не павінен апускацца да нацыянальнага ніглізму, якім часта грашаць вернікі, а наадварот, менавіта яму належыць узнімаць людзей да разумення неабходнасці любіць Бога, бацькоў, Бацькаўшчыну, што немагчыма без шанавання сваёй мовы, гісторыі, зямлі.

Я моцна ўпэўнена, што на Беларусі душпастырская задачы святара могуць быць вырашаны шляхам спрыяння росквіту беларускай нацыі, тлумачэння яго неабходнасці і натуральнасці, выхавання павагі да традыцый свайго краю, сваёй гісторыі.

Гэткім чынам будзе выканана важная місія хрысціянства — пашырэнне чалавечай свядомасці, паглыбленне і ўзвышэнне яго духу — у чалавеку, яго жыцці, у навакольным свеце.

Ліквідацыя ж падстаў дамінавання ў грамадстве ўяўленняў пра каталіцтва як “польскую інtryгу” паспрыяе актывізацыі Касцёла, пашырэнню каталіцтва, а заходні варыянт хрысціянскага светапогляду на глыбокім узоруні зблізіць беларусаў і палякаў, а таксама паслабленню часта негатыўнага ўспры-

мання суседзяў з-за іх нібыта “катализкай экспансіі”. Тым больш што маладая генерацыя каталіцкіх святароў — ураджэнцы Беларусі, якія цудоўна валодаюць беларускай мовай і маюць выразную нацыянальную свядомасць (кс. Алесь Тарасевіч, кс. Ігар Лашук, кс. Міхал Сапель і інш.). У склад Канферэнцыі каталіцкіх біскупаў Беларусі ўвайшлі новапасвечаныя біскупы, якія ў розны ступені ведаюць беларускую мову, але ўсе разумеюць неабходнасць карыстацца ёю. Яшчэ адзін доказ павароту Касцёла да беларушчыны — дзеянасць Літургічнай камісіі, якая дзяякоўчы высокакваліфікаўаным навукоўцамі і пісьменнікамі (А. Жлутка, К. Лялько, І. Жарнасек і інш.) досьць прафесійна перакладае літургічныя і тэалагічныя тэксты з іншых моваў на беларускую.

Адным словам, для таго, каб Польшча была нам саюзнікам і сабратам, неабходна з боку Каталіцкага Касцёла ў Польшчы добрая воля ва ўсялякай падтрымцы беларускага каталіцтва.

Такім чынам, каталіцтва як светапоглядная сістэма можа збліжаць беларускі і польскі народы. Але трэба ўлічваць, што добрауседству, даверу паміж намі больш спрыяе не польскаясць Каталіцкага Касцёла, а яго беларусізацыя.

Галіна Дзербіна (Мінск)

УЗАЕМАЎПЛЫВЫ ПРАВАВОЙ КУЛЬТУРЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА і ПОЛЬШЧЫ ў XVI ст.

XVI ст. у гісторыі Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) і Польшчы мае сваё асаблівае значэнне як для іх унутранага развіцця, так і знешніх адносін паміж імі. У той жа час Эннесансу займае выключнае месца ў працэсе генезісу юрыспрудэнцыі як асноўнай каштоўнасці агульнай культуры грамадства. Прававая культура гэтага перыяду (у шырокім сэнсе — прававая арганізацыя грамадства: правазуменне, канцэпцыі, інстытуты, крыніцы права, правапрымненне) найболыш дакладна адлюстравала сэнс якасных характеристыстык Новага часу. Гэтыя вытокі сучаснай юрыспрудэнцыі адначасова ўтрымлівалі тэндэнцыі ўніверсальнасці і адметнасці, акрэсленне якіх дазваляе адзначыць рысы прававой культуры кожнай з абедзвюх краін.

Вызначэнне эпохі ідэямі гуманізму і рэфармацыі падкрэсліла сутнасць працэсаў, у якіх асноўныя ідэалагічныя плыні звязаны з усплескам філасофіі, веравызнанняў, палітыкі, гандлю і культуры. Самым істотным было з'яўленне канцэпцый дзяржаўнага суверэнітэту і нацыянальнай дзяржавы, нацыянальных заканадаўчых сістэм і палітыкі раўнавагі ўлад, а найважнейшым — асэнсаванне годнасці асобы і аховы яе правоў і свабод як галоўнай каштоўнасці.

Канцэпцыя рэнесансавай юрыспрудэнцыі گрунтавалася на азначаных асноўных ідэях. Гуманізм як новы шлях мыслення стаў шырока распаўсюджаным у XVI ст., асабліва ў сферы права. “Humanism marks the change from constructing law as a supportive framework for society, as the mediaeval scholars had done, to using law as a glass through which to view society...”¹. Менавіта гуманізм выкарыстоўваў права як сродак, праз які разглядалася жыщё грамадства і стваралася нацыянальнае заканадаўства.

Сістэма гуманістычных поглядаў абапіралася на індывідуалістычную канцэпцыю і адпавядала асновам натуральна-прававой дактрины, была цесна звязана з канцэпцыяй рымскага права, якое ўпершыню сцвердзіла працы абстрактнай асобы. Вядомымі аўтарытэтамі ў развіцці гэтага накірунку філасофіі, науکі і палітыкі былі Піка дэла Мірандала, М. Капернік, Я. Астрарог, А. Маджэўскі, М. Макіявелі, М. Мантэн, Ж. Бадэн, Эразм Ратэрдамскі, Ф. Скарэна, М. Літвін, С. Будны, А. Валовіч, А. Волан, Л. Сапега і інш.

¹ Robinson O. F., Fergus T. D., Gordon W. M. European Legal History. London; Dublin; Edinburgh. 1994. P. 169.

Такім чынам, рэнесансавы гуманізм з'явіўся асновай развіцця правоў чалавека і адпаведных палітычна-прававых інстытутаў грамадства. Адным з першых відавочных прыкладаў практичнага ўвасаблення гэтай ідэалогіі ў Еўропе была абарона правоў індзейцаў у час іспанскай экспансіі, што прымусіла імператара нават спыніць баявыя дзеянні ў Паўночнай Амерыцы. У абарону правоў індзейцаў папа Павел III выдаў булу “Sublimus Deus” (1537), дзе былі аргументаваны права індзейцаў на жыццё, вольнасць, маёmacь, вера-вyzнанне, што з'явілася прыкметай фарміравання дакtryны аб неад'емных правах чалавека.

Права ВКЛ і Польшчы XVI ст. было важнейшай часткай рэнесансавай культуры і сцвярджала абарону правоў асобы розных саслоўяў. Асаблівасці развіцця гэтага інстытута харектарызуюць адметнасці прававой культуры краін.

Асноўныя палітычна-прававыя канцэпцыі арганізацыі грамадства — тэорыі грамадскага пагаднення і дзяржаўнага суверэнітэту — паўплывалі на разуменне ў ВКЛ і Польшчы неабходнасці заканадаўчай асновы дзяржавы, у тым ліку і замацавання правоў асоб розных саслоўяў. Большасць свабодных падданых, найперш небуйных феадалаў, захапіліся канцэпцыяй нацыянальнага суверэнітэту і пабудовы нацыянальной дзяржавы вакол цэнтральнай улады на падставе права, якое дзеянічала б па прынцыпу тэрытарыяльнай выключнасці, а не універсальнасці, у сувязі з чым узнякла патрэба ў кадыфікаваным і унифікаваным нацыянальным заканадаўстве. Распрацоўка законаў стала неабходнасцю далейшага развіцця інстытутаў грамадства, сярод якіх правы саслоўяў і асобаў займалі галоўнае месца. Канцэпцыя кадыфікацыі права мела свою гісторыю развіцця як у ВКЛ, так і ў Польшчы яшчэ з XV ст. галоўным чынам праз дзеянісць вялікакняжацкай і каралеўскай канцылярый, што звязана са спробамі цэнтралізацыі дзяржаў. У Польшчы, як згадвае В. Урушчак², першымі спробамі кадыфікацыі права можна лічыць Статуты М. Тромбы 1420 г., Дыгесты і прывілей 1422 г. Актыўным прыхильнікам кадыфікацыі права быў Жыгімонт Стары, які разам з канцлерам Янам Ласкім спрабаваў пачаць гэтыя працэсы у Польшчы масштабна, уключыўшы сюды права для ўсіх саслоўяў³.

Першими спробами выпрацоўкі кадыфікаваных законуў на землях ВКЛ лічацца агульназемскія прывілеі XV ст., найперш 1447 г., і Судзебнік 1468 г. Змест іх датычыўся правоў шляхты, у пэўнай ступені мяшчан і сялян. Назапашванне тэарэтычнага і практычнага досведу стварылі неабходныя ўмовы для выпрацоўкі сапраўды кадыфікаванага заканадаўства — Статутаў 1529, 1566, 1588 гг. Мяркуецца, што ў распрацоўцы канцэпцыі кадыфікацыі права

² Uruszcza W. Z badań nad Statutem Warskim z 1423 roku // Parlamentaryst i prawodawstwo przez wieki. Kraków, 1999, S. 136, 146–147.

³ Uruszcak W. Próba kodyfikacji prawa polskiego w pierwszej połowie XVI wieku. Warszawa, 1979, S. 36.

браўлі ўдзел вялікія князі Жыгімонт Стары і Жыгімонт Аўгуст і такія ўплывовыя палітыкі, навукоўцы і філосафы, як канцлеры ВКЛ М. Кязгайлавіч (XV ст.), А. Гаштольд, М. Радзівіл, А. Валовіч, падканцлер Л. Сапега, дактары права Е. Таліят, В. Чырка, Ф. Скарына, Аўгусцін Ратондус, Пётр Раізій (Пэдра Руйз дэ Мароз), Я. Даманеўскі, юрысты-практыкі М. Валадковіч, П. Астравецкі, С. Габрыяловіч, а таксама М. Літвін, А. Волан, С. Будны і інш.

Ф. Скарына лічыў натуральнае права (“прыражонае”, належачае кожна-му чалавеку), як і сістэму раннехрысціянскіх ідэалаў, асновай дзеючага закана-даўства — “права пісанага”. Так, ён вырашаў пытанне аб судносінах права і закона адным з першых сярод гуманісту ВКЛ. Далей гэтае разуменне выяўляецца ў “Размове паляка з літвінам” (1564, Брэст), “Апалаґетыкусе” (1581), у працах А. Волана, найперш “Аб вольнасці Рэчы Паспалітай або шляхецкай”⁴, таксама ў прадмове Л. Сапегі да Статута ВКЛ 1588 г.

У натуральна-прававой канцэпцыі А. Волана свабода разглядалася як асноўная каштоўнасць для асобы, грамадства і дзяржавы. Агульная абарона свабоды і складае асноўную функцыю права. Неадпаведнасць існуючых законаў ідэалам гуманісту разумелася як падстава для распрацоўкі новага закана-даўства ў адпаведнасці з гуманістычнай канцэпцыяй, складалася канцэпцыя кадыфікацыі права.

У той жа час важнейшая роля ў распрацоўцы тэарэтычнай асновы права Польшчы належала такім выдатным польскім юрыстам XV і XVI стст., як Я. Астрарог, А. Фрыч-Маджэўскі і інш. Праўда, існуе меркаванне, што ідэя кадыфікацыі земскага закана-даўства ўзнікла пад уплывам кадыфікацыі партыкулярнага кананічнага права ў 1420 г. М. Тромбам⁵. Я. Астрарог сваю працу “Monumentum” напісаў у 1447 г. як праграму для сейма пры рэфармаванні грамадства: зацвярджэнне справядлівага і роўнага для ўсіх саслоўяў грамадства правасуддзя, распрацоўка адзінага для ўсёй краіны закана-даўства, перапрацоўка гарадскога нямецкага права на польскай мове. У XVI ст. ідэя Я. Астрарога знайшлі практычны праяв у працах Я. Ласкага (Статут 1506), “Formula processus” (1523), карэктуры правоў М. Тачыцкага (1532), прыватных кадыфікацыйных працах Я. Прывалукага, Я. Гербуртага, С. Сарніцкага, Я. Янушоўскага, а таксама Б. Граіцкага, П. Шчэрбіча і інш.

Сістэматычнае тэарэтычнае развіццё ідэі Я. Астрарога аб удасканаленні права атрымалі ў працах А. Фрыча-Маджэўскага. Ён распрацаваў шэраг ідэй аб рэфармаванні дзяржавы і права: ідэя суверэнітэту дзяржавы, роўнасці ўсіх перед законам, абароны жыцця і годнасці асобы селяніна і прыгоннага (“Аб выпраўленні дзяржавы”, 1551). Дасканаласць закана-даўства А. Маджэўскі звязваў з узроўнем палітычнай культуры грамадства і неабходнасцю яго канцэптуальнай перапрацоўкі.

⁴ Wolan A. O Wolności Rzeczy Pospolitej albo szlacheckiej. Kraków, 1859.

⁵ Uruszcza W. Z badań nad Statutem Warckim z 1423 roku. S. 147.

Ідэі Я. Астрарога, А. Маджэўскага, Я. Ласкага, М. Тачыцкага сугучны ідэям Ф. Скарыны, А. Волана, М. Кязгайлівіча, А. Гаштольда, М. Радзівіла, А. Валовіча, Л. Сапегі і інш., канцэпцыям заканадаўства як Польшчы, так і ВКЛ — Статута Я. Ласкага, Статутаў ВКЛ 1529, 1566, 1588 гг. Але кадыфікацыйны рух у ВКЛ набыў упэўненасць і моц, што дало магчымасць кадыфікацыі права амаль усіх саслоўяў, за выключэннем мяшчан і некаторых іншых груп. У Польшчы ідэя агульной кадыфікацыі права, за выключэннем права працэсуальнага, не перадолела абмежаваных палітычных інтарэсаў і традыцый. С. Сальмановіч і С. Градзіскій адзначаюць: “*Akcja kodyfikacyjna, poza prawem procesowym, nie powiodła się. Przywiązanie szlachty do dawnych praw, przejawiające się także w ruchu egzekucyjnym, który w pierwszym etapie polegał na wezwaniu do przestrzegania i wykonywania dotychczas obowiązujących praw, kodyfikacji nie sprzyjało. Było to też przywiązanie do prawa partykularnego i zwyczaju. Nie sprzyjało to rozwojowi doktryny*”⁶.

Неабходна звязаць увагу на асаблівія ўмовы фарміравання прававых сістэм тых часоў. Адметнасцю папярэдняга, сярэдневяковага грамадства было ўспрыманне юрыдычнай навукі і адпаведнага ёй заканадаўства як агульной каштоўнасці, істотнае значэнне мела не месца паходжання закона, а менавіта яго якасць. Лацінская мова як адзіная мова юрыдычнай навукі падкрэслівала ўніверсальны харктар права. Пры недахопе сваіх законаў у тыя часы звычайнім было выкарыстоўванне крыніц замежнага заканадаўства, найперш рымскага і нямецкага. Тоэ ж было харктэрна і для Польшчы, і для іншых єўрапейскіх краін. “*W średniowieczu działalność sądów i jury sprudencji nie była poddana żadnym regułom hermeneutyki. Wobec braku źródeł prawa stanowionego sądy kierowały się ku prawom zwyczajowym, prejudykotom i traktatom uczonych jurystów [...] zwracano się do autorytetów “prawa uczonego” i do uniwersyteckich gremiów prawniczych...*”⁷. У XVI ст. з узнікненнем у нашай краіне кадыфіканага заканадаўства — Статутаў 1529, 1566, 1588 гг. — ужыванне замежнага права звязалася, але тэарэтычна і практычна захоўвалася магчымасць звязтацца да дапаможных сістэм, якія дапаўнялі дзяржаўную. Існаваў і іншы метад удасканалення права — шляхам рэцэпцыі нормаў з іншых сістэм пры выправоўцы сваіх уласных законаў, але практычна прастата ўжывання замежнага права захавалася да канца XVIII ст.

Найбольш уплывовай з дапаможных сістэм у прававой сістэме ВКЛ з’яўлялася магдэбургскае права. Значная роля ў набыцці мяшчанамі сваіх правоў належала менавіта запазычванню магдэбургскага права. У ВКЛ гарады займалі важную ролю ў жыцці грамадства яшчэ ў старыннасці, але сваё асобнае палітычнае і юрыдычнае месца па ўзору самастойных єўрапейскіх гара-

⁶ Salmanowicz S., Grodziski S. Uwagi o królewskim ustawodawstwie // Parlamentarystm i prawodawstwo przez wieki. Kraków, 1999. S. 155.

⁷ Sójka-Zielńska K. Rekurs ustawodawczy w myśli państwej epoki oświecenia // Parlamentarystm i prawodawstwo przez wieki. Kraków, 1999. S. 211–212.

доў пачалі атрымліваць з XIV ст. Магдэбургскія права было найбольш дасканальным афіцыйным гарантам незалежнасці горада ад феадальнай мясцовой адміністрацыі, таму яго запазычыл больш за 100 гарадоў розных краін. У ВКЛ магдэбургскія права ўжывалася як з першакрыніц (“Speculum Saxorum” і “Jus Municipale”), так і ў польскіх перапрацоўках Б. Граіцкага і П. Шчэрбіча з другой паловы XVI ст.⁸.

Менавіта праца Б. Граіцкага “Артыкулы права магдэбургскага”⁹ (1556) і яго пяць дадатковых распрацовак могуць разглядацца як сістэма, што аказала значны ўплыў на права ВКЛ. Працы Б. Граіцкага былі распрацаваны на падставе канцэпцыі рэнесанснай юрыспрудэнцыі і судовай практикі гарадоў паводле магдэбургскага права. Менавіта Б. Граіцкаму ўдалося рэалізаваць ідэю Я. Астрарога аб распрацоўцы польскага гарадскога права — безумоўна на падставе нямецкіх і нават рымскіх крыніц, але найперш у адпаведнасці з рэальным жыццём польскіх гарадоў. Ідэя аб вольнасці як натуральным стаНЕ кожнага чалавека і роўнасці правоў асоб, абароне правоў прыватнай уласнасці набылі рэальную прававую форму у кадыфікаваным магдэбургскім праве польскіх гарадоў. Якасць кадыфікаванага права з’явілася прычынай “магдэбургізацыі” гарадоў Польшчы і ВКЛ, запазычання менавіта магдэбургскай, а не хэлмскай мадэлі гарадскога права, як адзначае М. Восьнікава¹⁰. Магдэбургскія права не толькі прымяняліся ў гарадах ВКЛ, але ў пэўнай ступені было сугучным новаму заканадаўству — Статутам ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гг.

Аналогіі ў Статуте і магдэбургскіх тэкстах назіраюцца як ў трактоўцы, так і ў сістэме інстытуцый — найбольш тастамента і апекі, спадчыны для пэўных катэгорый людзей. Агульнасць пэўных палажэнняў Статутаў і магдэбургскага права выявілася ў працах Б. Граіцкага. Аднак выснову аб прычынах такіх аналогій зрабіць складана, паколькі магдэбургскія права і Статут ВКЛ адноўлікава абапіраліся на рымскія крыніцы. Аднак канцэпцыя кадыфікацыі гарадскога права была ўпершыню рэалізавана Б. Граіцкім, і прынцыпы гэтай працы ўпльывалі на кадыфікацыйныя работы ў ВКЛ.

У XVI ст. у ВКЛ была распрацавана канцэпцыя стварэння уніфікаванага кадыфікаванага заканадаўства, якая адпавядала ідэалагічным і практичным патрабаванням часу. Унікальнасць кадыфікацыйнага працэса выявілася не толькі ў актыўнасці шляхты і згодзе гаспадарскай улады, што гарантавала дзяр-

⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Рецензии на историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. Киев, 1877. Вып. 3. С. 61–95; Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи: Ист.-юрид. исследование. Варшава, 1897. С. 189–201; Копыцкий З. Ю. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV – первая половина XVII в.) // Совет. славяноведение. 1972. № 5. С. 26–41.

⁹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego. Warszawa, 1954.

¹⁰ Woźnickowa M. Sąd asesorski koronny (1537–1795). Warszawa, 1990. S. 299–310.

жаўную санкцыю ўсім трох Статутам — 1529, 1566, 1588 гг. Кадыфікацыя паслядоўна рэалізавала ў нормы права асноўныя ідэі гуманізму, вынікі рэфармацыйнага руху, прынцыпы тэорыі грамадскага пагаднення і дзяржаўнага суверэнітэту. Дзяржаўнае заканадаўства мела падкрэслена дзяржаўны (нацыянальны) характар, аб чым сведчаць не толькі дзяржаўная мова Статутаў (старабеларуская), але адпаведныя палажэнні аб правах манарха, рады, шляхты, гараджан і простых людзей “посполітых”, а таксама высокі для свайго часу ўзровень юрыдычнай тэхнікі, аб’ём сістэматызацыі. Даследчыкі адзначаюць менавіта выразны рэнесансавы характар Статутаў, што адлюстравала кадыфікацыю ў ВКЛ ад падобных спроб у іншых дзяржавах, у тым ліку ў Польшчы¹¹. Проблема развіцця і кадыфікацыі часткі публічнага права, найперш рэгулюванне інстытутаў улады і кіравання, застаецца па-за дадзеным разгляданнем.

Статуты з’явіліся ўвасабленнем рэнесанснай юрыспрудэнцыі, лепшых ідэй і намаганняў юрыстаў, акрэслення асабістых і маёмын прававой шляхты і іншых саслоўяў, практычных кроکаў па цэнтралізацыі дзяржавы і рэфармаванню дзяржаўнай улады і кіравання, зацвярджэння асноў парламентарадызму. Менавіта дасканалае рэгулюванне прыватных і публічных адносін ў Статутах, асабліва 1566 і 1588 гг., з’явілася падставай для запазычання гэтай крыніцы права суседнімі краінамі. У Польшчы Статут 1588 г. выкарыстоўваўся ў судах як дапаможнае заканадаўства, а для ўкраінскіх ваяводстваў Кароны — як асноўнае.

Статут карыстаўся высокім аўтарытэтам не толькі як юрыдычна дасканалы закон, гарантыв аховы правоў асобы ў межах саслоўяў, але і як сімвал незалежнасці ВКЛ ў складзе Рэчы Паспалітай. Па гэтых прычынах спробы кадыфікацыі для стварэння адзінага заканадаўства Рэчы Паспалітай не мелі поспеху з часоў Люблінскай уніі і да 1790-х гг. У 1776 г. вальны сейм Рэчы Паспалітай зрабіў спробу кадыфікацыі права і распрацоўкі адзінага Збору правоў на аснове Статута 1588 г. Але ў 1780 г. гэты праект быў адхілены сеймам як неадпаведны Статуту 1588 г. Да ідэі выпрацоўкі адзінага заканадаўства ў галіне грамадзянскага права паслы сейма звязталіся і ў 1790 г., прыняўшы за аснову Статут ВКЛ і як дапаможны — Статут Ласкага, але кодэкс распрацаваны не быў. Падобныя спробы кадыфікацыі на аснове Статута 1588 г. кароль Станіслаў Аўгуст ініцыяваў і ў 1791 г.

Прававыя культуры абедзвюх краін сусідавалі ў адной палітыка-прававой супольнасці, аднак традыцыйна захоўвалі свае адметнасці, што дазваляла запазычваць лепшае. Спраба уніфікацыі заканадаўства так і не была рэалізавана, што сведчыць аб выразнай адметнасці асноўных характарыстык абедзвюх прававых сістэм.

¹¹ Бардах Ю. Литовские статуты — памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1976. С. 71–93.

Андрэй Радаман (Мінск)

ДА ПЫТАННЯ АБ ПРЫЗНАЧЭННЯХ ПАЛЯКАЎ НА ДЗЯРЖАЎНЫЯ ПАСАДЫ Ў ВЯЛІКІМ КНЯСТВЕ ЛІТОЎСКІМ У КАНЦЫ XVI ст.

Адной з адметнасцей дзяржаўна-прававой сістэмы Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў складзе Рэчы Паспалітай абодвух народоў было права займаць дзяржаўныя пасады, агаворанае толькі для землеўладальнікаў з тэрыторыі, дзе дзейнічалі дадзеныя ўрадавыя ўстановы – так званыя індыгенаты¹. Каб стаць індыгенатам, трэба было не толькі мець сваю зямельную ўласнасць, што адпавядала разуменню дадзенага тэрміна і на тэрыторыі Кароны, але таксама і нарадзіцца ў ВКЛ².

Як адзначаў яшчэ М. Доўнар-Запольскі, законы дзяржавы старанна аберагалі інтарэсы ўраджэнцаў ВКЛ ад наплыву чужаземцаў. Ужо 3 артыкул III раздзела Статута ВКЛ 1529 г. забараняў усім чужаземцам набываць зямельную маёмастць і займаць дзяржаўныя пасады ў краіне³.

У час падрыхтоўкі уніі з Каронай для “суседей”-палякаў было зроблена выключэнне. Вынікам работы, праведзенай на Брэсцкім сейме 1566 г. па выпраўленню Статута ВКЛ 1566 г., было і змяненне рэдакцыі 9 артыкула III раздзела Статута 1566 г.⁴. Першапачатковая рэдакцыя гэтага артыкула паўтарала і развівала адпаведныя артыкулы Статута 1529 г., а менавіта: кароль не будзе раздаваць у Вялікім Княстве пасад, годнасцей, дзяржаў і “вечнасцей” чужаземцам, людзям замежным і суседзям, нават і тым, хто набыў аселасць у ВКЛ па пажалаванню караля ці іншым спосабам: пасады, духоўныя і свецкія годнасці, дзяржавы і “вечнасці” павінны раздавацца толькі старадаўнім урад-

¹ Закштукі А.-Б. Юрыдычна-адміністрацыйны рэгіяналізм у I Рэчы Паспалітай // Беларусіка=Albaruthenika. Кн. 3. Мн., 1994. С. 20.

² Dąbkowski S. Stanowisko cudzoziemców w prawie litewskim (1447–1588). Lwów, 1912; Гл. таксама: Naworski Z. Indygenat w Prusach Królewskich (1454–1772) // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1983. T. 35. Z. 1. S. 31–58 і і.

³ Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут. Т. 2. Ч. 1: Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках (Tekstai senaja balt., lot. ir senaja lenkų k.) / Redkol.: S. Lazutka (ats. red.) ir kt. Vilnius, 1983.

Раздел третий. Арт. 3. “Держаней и честей чужоземцом не мають даваны быти. Тэж шлюбуем и обецуем, иж в землях наших того Великого князьства земль и городов, и мест, и которых-кольве дедицств, и держанья, и тэж которых-кольве врадов наших або честей и достойности жадному обчому, але только прирожоним а тубылцом тых земель наших Великого князьства и вышай мененого, не будем давати и потомки наши не будуть давати в держанье и в поживанье”.

⁴ Любавский М. К. Литовско-русский сейм. М., 1900. С. 741.

жэнцам Вялікага Княства; хто насуперак гэтаму закону выпрасіў сабе ў караля пасаду ці дзяржаву, павінен іх скласці з сябе па першаму патрабаванню, у іншым выпадку ён падвяргаецца канфіскацыі маёмасці⁵.

Па новай рэдакцыі 9 артыкула III Раздзела Статута ВКЛ 1566 г. за асаблівія заслугі перад дзяржавай чужаземцам (у тым ліку палякам) дазвалялася атрымліваць ад караля маенткі ў часоае і нават вечнае валоданне, але толькі на вальным сейме, “за радою и позволеньем” усіх паноў рады і “за позволеніем” усіх станаў земскіх, “сейму Літовскому належачих”; але доступ да пасад і годнасцей ім па-ранейшаму не быў дадзены, пастаноўлена было, каб у тых, хто выпрасіць сабе нешта падобнае, адбіраць не толькі пасаду, але і маентак, і ўсю маёмасць; пасады і годнасці пакінуты былі толькі Літве, Русі і Жмудзі, “с продков своих” ураджэнцам Вялікага Княства⁶.

Зразумела, што пры заключэнні ў 1569 г. Люблінскай уніі бакі не маглі абысці прынцыповае пытанне аб наданні палякам магчымасці набываць землі і займаць дзяржаўныя пасады ў ВКЛ. 14 артыкул Акта Люблінскай уніі ўвогуле касаваў усе абмежаванні ў набыцці зямель у ВКЛ для кароннай шляхты: “Статуты і ўсе якія бы то ні было пастановы, з якой бы то ні было прычыны ухваленыя ў Літве супраць польскага народа па пытаннях аб набыцці і валоданні палякамі маенткаў у Літве, якія адышлі да іх па розных прычынах, хаця б па жонцы ці за выслугу, набытыя, вымененые ці ў адпаведнасці з [...] дзяржаўным правам, ніякай сілы мець не павінны. Але як паляк у Літве, так і ліцвін у Польшчы могуць набываць належным чынам маенткі і валодаць імі на падставе права (якое дзейнічае ў краіне), дзе гэтыя маенткі знаходзяцца”⁷. Права набываць землі адкрывала магчымасці, каб дамагацца зацвярджэння права займаць дзяржаўныя пасады. На Люблінскім сейме быў ўнесены змены і ў склад Статутнай камісіі, створанай на Гродзенскім сейме 1568 г. для “поправеня” Статута 1566 г., якой даручалася прывесці нормы Статута ВКЛ у адпаведнасць з палажэннямі Акта Люблінскай уніі.

Аднак 12 артыкул III раздзела Статута ВКЛ 1588 г., які быў зацверджаны 27.01.1588 г., а ўводзіўся ў дзеянне з 6.01.1589 г., адмяняў звышпрынцыповы для палякаў пункт пастановы Люблінскай уніі: з уядзеннем у дзеянне Статута ВКЛ 1588 г. у жыщё шляхта Кароны Польскай была зноў пазбаўлена юрыдычнага права набываць землі і займаць дзяржаўныя пасады. “Также мы,

⁵ Статут Великого Князства Литовского 1566 года // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. М., 1855. Кн. 23. Отд. II. С. 46–47. (далей Статут ВКЛ 1566).

⁶ Тамсама. С. 217–218.

⁷ Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących, na walnych sejmiech koronnych od sejmu wiślickiego roku Pańskiego 1347 az do ostatniego sejmu uchwalone, w drukarni J. K. M. i Rzeczypospolitej, w Collegium Warszawskim Scholarum Piarum sumptem publicznym przedrukowane, roku Pańskiego 1733, Volumen secundem ab anno 1550 ad annum 1609, Acta republicae continens. Warszawa, 1733. S. 89–90 (далей VL, II).

господар, обецуем и шлюбuem под присегою нашою, которую учинили есмо Великому князству Литовскому и всим станом обывателем его, беручи то и з статуту старого короля его милости Жигимонта Першого, тому паньству Великому князству Литовскому даного, а в сесь укладываочы и на то позволяючи, што ж в том паньстве Великом князстве Литовском и во всих землях, ему прислухаючих, достойностей духовных и светских городов, дворов, грунтов, староств, держав, врядов земских и дворных посесый або в держанье и поживанье и вечностей жадных чужоземцом и заграничником, а ни суседом того паньства давати не маем. Але то все мы и потомки наши, великие князи литовские, давати будем повинни только Литве, Руси, Жомойти, родичом старожитным и уроженцом Великого князства Литовского и иных земль, тому Великому князству належачых [...] Ведь же и тубыльцом, хотя и родичом Великого князства Литовского, достоенства и вряды всякие мають быти даваны добре значным и правдиве незмыслене в том воеводстве або повете осельм”⁸.

У той же час было зацверджана выключэнне з агульнага парадку: “...хотя бы хто обчого народу за свои заслуги в той речы посполитой пришол ку оселости з ласки данины нашое або которым иным правом, тогды и таковыи только оселости оное уживати маеть, учинивши первой присегу, по взятыю оное оселости на першых рочкох гродских онога повету перед врядниками земскими або гродскими того ж повету, которые на он час там прибыти могууть, иж маеть быти верным и зычливым тому паньству Великому князству Литовскому так, яко и тубылцы, и служечи службу земскую тому ж паньству. Але и таковыи на достоенства и всякие вряды духовные и светские не мають быти припушчаны, ани от нас, господара, установлены, чого печатары и писары наши с повинности своее постерегати винни будуть”⁹.

Жыгімонт III Ваза, у адпаведнасці з дагаворам Люблінскай уніі, спрабаву́й абысці норму 12 артыкула III раздзела Статута ВКЛ 1588 г. аб прызначэнні на “ліцвінскія” пасады выключна “абывацеляў” Вялікага Княства, што выявілася ў справе Бярнарда Мацеёўскага (1591–1600). Салідарнае супраціўленне духавенства і свецкіх асоб розных хрысціянскіх веравызнанняў ВКЛ прывяло да таго, што намінацыя луцкага біскупа Б. Мацеёўскага на віленскую біскупскую кафедру Жыгімонтам III Вазай так і засталася толькі на паперы, да якой ніколі не была прыкладзена дзяржаўная пячатка ВКЛ¹⁰.

Яскравым сведчаннем таго, што нормы права дзеянічалі не толькі ў дачыненні да ключавых фігур (ёю якраз і была постаць віленскага біскупа), з’яўляеца дэкрэт Галоўнага трывбунала ВКЛ па справе паміж шляхтай Ваў-

⁸ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментары. Мн., 1989. С. 118 (далей Статут ВКЛ 1588 г.).

⁹ Тамсама. С. 118–119.

¹⁰ Lappo I. Bandymas pavesti lenkui Vilniaus vyskupo katedra XVI a. pabaigoje // Praeitis. Kaunas, 1930. Т. 1. Р. 94–138.

кавыскага павета і судовым старостам Крыштофам Монвідам Дарагастайскім¹¹, якому належала адміністрацыйная і судовая ўлада (па пэўнай катэгорыі спраў) над павятовай шляхтай у Ваўкавыскім павеце. Павятовая адміністрацыя была абавязана перш за ўсё перадаваць павятовай шляхце распарараджэнні цэнтральнай улады і прыводзіць гэтыя распарараджэнні ў выкананне, паколькі гэта было ў межах яе паўнамоцтваў, сілы і сродкі. Пры адсутнасці старосты ўлада належала яго намесніку — падстаросце. Статут 1588 г., які патрабаваў аселасці для ўсіх павятовых ураднікаў, пацвярджае гэтае патрабаванне і ў адносінах да ўраднікаў гродскіх. 37 артыкул IV раздзела Статута пра дугледжваў у якасці ўмовы для знаходжання на пасадах падстаросты, гродскага суддзі і гродскага пісара аселасці ў павеце і веданні “рускай” (старабеларускай) мовы. Статут таксама абавязаў прысягаць на бліжэйшых “роках” (гадавых сесіях) пасля свайго прызначэння сябrou гродскага суда “перед врядом судовым земскім и перед всіми іными станы” “ротою” суддзі і пісара земскіх¹².

Пасля вяртання з замежных вандровак літоўскі столнік К.-М. Дарагастайскі¹³ зноў заступіў на Ваўкавыскае староства, якое часова знаходзілася пад наглядам яго бацькі¹⁴, аднак не прынёс прысягу і прызначыў падстаростам паляка Бальцэра Весялоўскага, які не меў аселасці ў павеце і не ведаў “рускай” (старабеларускай) мовы¹. Б. Весялоўскі, у сваю чаргу, прынёс прысягу толькі 1 снежня 1588 г. паводле Статута ВКЛ 1566 г.

На Траецкіх судовых “роках” сабраўся павятовы шляхецкі сход, які запатрабаваў ад К.-М. Дарагастайскага, каб ён прытрымліваўся нормаў новага Статута ВКЛ, зацверджанага ў 1588 г., прынёс прысягу і прызначыў гродскіх ураднікаў згодна з нормамі Статута — людзей аселых, якія ведаюць айчыннае права і мову.

Да 3 ліпеня 1589 г. Б. Весялоўскі набыў у Крыштофа Вольскага “на вечность” тры службы ў маёнтку Малая Крамяніца ў Ваўкавыскім павеце. Акрамя гэтага ён гуртаваў сваіх прыхільнікаў. Урэшце не менш за 40 шляхціцаў павета ў спецыяльным лісце, на якім паставілі свае подпісы і да якога прыклалі пячаткі, прызналі Б. Весялоўскага падстаростам. Земскія судовыя ўраднікі і астатнія шляхта павета, у колькасці не менш 77 чалавек, якія таксама

¹¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 1785, воп. 1, адз. зах. 11, дак. 152, арк. 201 адв. – 204. 7.X.1589 г. (далей НГАБ).

¹² Статут ВКЛ 1588 г. С. 168. Р. IV, арт. 36 “О присязе старост замков и дворовых наших господарских судовых”. С. 168–169. Р. IV, арт. 37 “О установленью через воевод, старост судовых, врядников их судовых гродских и о довоженью з ними справедливости”.

¹³ Гл. намінацыйны ліст на староства Ваўкавыскага ад 8.02.1582 г. “до живота” (НГАБ. КМФ 18. Метрыка ВКЛ 67. Арк. 135 адв. – 137 адв.; Polski siownik biograficzny T. 5. S. 331–333. (далей PSB).

¹⁴ 31.10.1582 г. К.-М. Дарагастайскі, староста ваўкавыскі, едзе ў замежнае падарожжа дзеля навучэння рыцарскім навукам. Яго функцыі часова выконвае бацька (НГАБ. КМФ 18. Метрыка ВКЛ 67. Арк. 200 адв. – 201. “Лист до обывателей повету Волковыйскаго”).

прыклі да дакумента свае пячаткі, склалі зварот да Трыбунала ВКЛ, на пасяджэнне якога і накіравалі свайго ўпаўнаважанага — Жыгімента Пятровіча Залесскага. Прадстаўніком ваўкавыскага старосты на пасяджэнні Галоўнага трыбунала ВКЛ, якое адбылося ў Мінску 23.06.1589 г., быў Васіль Воўк. Пасля таго, як былі выслушаны абодва бакі, суддзі вынеслі наступны вердыкт: “А так мы, судьи, в той справе добре се припатривши и зрозумевши добре, з артыкулов статутовых: з разделу третего, артыкулу дванаццацаго и з разделу четвертого, артыкулу первого, с того ж разделу четвертого, артыкулу трыццацаго, трывдцат шостаго и трывдцат семаго и водлуг констытуцыи на уніи учиненное сказуемо: “Абы пан староста волковыскій водлуг науки в Статуте описаное сам прысегу выконал и урад свой кгродскій люди не ново и не змышлено оселыми и прысяглыми водлуг ясное науки в праве посполитом описаное засадил” (выдзелена мной. — A.P.).

Такім чынам, Галоўны трыбунал ВКЛ прызнаў слушнасць патрабаванняў ваўкавыскай шляхты і аваязяў К.-М. Дарагастайскага прынесці 1 лістапада 1589 г. прысягу і прызначыць гродскіх ураднікаў у адпаведнасці з пала-жэннямі Статута 1588 г.¹⁵.

Як адзначаў Генрык Віснер, у выпадку супярэчнасці паміж пастановамі Статута і рашэннямі караля і вялікага князя перамагала права, але толькі тады, калі на яго абарону ўздымаўся шляхецкі народ ВКЛ¹⁶.

З часам на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай (у тым ліку і ў ВКЛ) усталіваўся прынцып замяшчэння дзяржаўных пасад не толькі ўраджэнцамі, але найперш землеўласнікамі, якія мелі аселасць у дадзеным павеце¹⁷.

¹⁵ Дэкрэт Трыбунальскага суда ў справе паміж шляхтай Ваўкавыскага павета і старостам ваўкавыскім К.-М. Дарагастайскім аб складанні прысягі на Ваўкавыскае староства і прызначэнні ўраднікаў гродскіх ад 7.10.1589 г. (НГАБ. Ф. 1785, воп. 1, адз. зах. 11, арк. 201 адв. — 204). Вядомы прывілей ад 14.09.1592 г. Б. Весялоўскому на ваўкавыскіе войтаўства (НГАБ. КМФ 18. Метрыка ВКЛ 76. Арк. 290 адв. — 291 адв.).

¹⁶ Wisner H. Trzeci Statut i praktyka życia politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Zygmunta III i Władysława IV // Czasopismo Prawno-Historyczne. 1992. T. 44. Z. 1–2. S. 59–63.

¹⁷ Закшэўскі А.-Б. Юрыйчна-адміністрацыйны рэгіяналізм у I Рэчы Паспалітай. С. 20.

Dariusz Tarasiuk (Lublin, Polska)

DZIAŁALNOŚĆ KULTURALNO – OŚWIATOWA POLAKÓW W MIŃSKU W LATACH 1905–1914

Od czasu powstania styczniowego aż do 1905 r. władze carskie usilnie dążyły do zrusyfikowania Polaków, wprowadzając i utrzymując w mocy wiele praw mających wyrugować z życia politycznego i społecznego polskość¹. W sytuacji, gdy prześladowano nawet mówienie po polsku, nie mogło być mowy o zgodzie na jakąkolwiek działalność kulturalną Polaków. Jednak jeszcze w XIX stuleciu zaczęły powstawać tajne polskie szkołki. Jedna z nich, prowadzona przez Józefę Czarnowską i Marię Hryniewiecką, powstała w 1875 r. w Mińsku².

Przełomowym momentem w życiu Polaków zamieszkujących w imperium rosyjskim stała się liberalizacja polityki carskiej, związana z rewolucją 1905 r. Zniesienie istniejących ograniczeń językowych, wprowadzenie nowego ustawodawstwa o stowarzyszeniach oraz zwołanie Dumy Państwowej umożliwiło rozwój nie tylko polskiego życia politycznego, ale i kulturalno-oświatowego³.

Powstała wtedy przede wszystkim możliwość, chociaż ciągle ograniczana przez władze, legalnego nauczania języka polskiego. Bardzo szybko starali się ją wykorzystać Polacy pamiętając o myśl wyrażonej przez Karola Mianowskiego: “Oświatą nie tylko jaśnieje i zasługują się narody, ale nią się też i z upadku dźwigają”.

W połowie 1905 r. opiekę nad polskim szkolnictwem na Mińszczyźnie objęło powstałe jeszcze niewegalnie, z inicjatywy m.in.: księdza Kazimierza Michalkiewicza, lekarza Jana Offenberga, Michaliny Łęskiej i Mieczysława Porowskiego — Towarzystwo “Oświaty”. Na początku 1907 r., wykorzystując ustępstwa caratu, udało się je zlegalizować. Po ujawnieniu się, 14 IV 1907 r. Towarzystwo wydało odezwę do ludu, w której czytamy m.in.: “na naukę nie żałujmy ani pracy, ani grosza, gdyż przez nią staniemy się ludźmi zaradnymi i samodzielnymi”.

Celem “Oświaty” było rozwijanie polskiego szkolnictwa na Mińszczyźnie. W sytuacji, gdy zgłaszało się wielu chętnych do nauki języka polskiego (w tym nawet dzieci Rosjan), kierownictwo “Oświaty” zakładało czasami szkoły bez zgody władz carskich, co narażało ją na represje. Towarzystwo kształciło nauczycieli.

¹ J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983, s. 15–18.

² L. Życka, M. Łęska, *Działalność popowstaniowa Polaków na Ziemi Mińskiej (materiały i wspomnienia)*, Warszawa, 1939, s. 41.

³ Chodzi tutaj przede wszystkim o ukaz “O wriemiennych prawiach ob obszczestwach i sojuzach” z 4 III 1906 r., jego tekst znajduje się w “*Poenoje Sobranije Zakonow Rossiijskoj Impierii*”, Sob. 3, t. 26 (1906), Petersburg 1909, s. 201–207.

Pod jego patronatem organizowano kursy dla analfabetów, odczyty, otwierano polskie biblioteki, prowadzono akcje wysyłania polskich dzieci na kolonie letnie⁴.

Sprzyjająca sytuacja dla rozwoju polskiego szkolnictwa nie trwała długo. Władze carskie po stłumieniu wystąpień rewolucyjnych natychmiast zastrzyły politykę antypolską. Jej wynikiem było dążenie do likwidacji polskich szkół. Zamykano je pod różnymi pretekstami, takimi jak: brak zezwolenia na otwarcie szkoły, niedozwolone opłacanie przez rodziców kosztów dojazdów nauczycielek, używanie pieczęci z polskimi napisami. Finałem tej zmiany polityki była delegalizacja “Oświaty”, dokonana 8 października 1909 r.⁵

Towarzystwo nie zaprzestało mimo to działalności. Ponownie przeszło do bardzo trudnej pracy konspiracyjnej.

Rozwijanie kultury polskiej było także celem innych polskich organizacji działających w tym czasie w Mińsku. Można w tym miejscu wymienić przede wszystkim polskie Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne “Sokół” oraz Klub Polski “Ognisko”.

Założony w połowie 1907 r. z inicjatywy grupy, na czele której stał krawiec Franciszek Starzycki, “Sokół” teoretycznie miał zajmować się propagowaniem sporту, turystyki, higieny i organizowaniem zabaw⁶. W rzeczywistości prowadził również pracę w kierunku umocnienia polskości na Mińska. “Sokół” zorganizował m.in. bibliotekę z czytelnią. Pod jego patronatem organizowano różnego rodzaju odczyty i wykłady⁷.

Również doniosłą rolę w życiu społeczności polskiej w Mińsku odegrało “Ognisko” powstałe w końcu 1906 r. z inicjatywy m.in.: Eustachego Lubańskiego, dra Jana Malkiewicza, Wacława Cywińskiego i Wacława Olszewskiego. Stawało ono sobie za cel umożliwienie kulturalnego i pożytecznego spędzania wolnego czasu członkom polskich elit społecznych Mińska. “Ognisko” zorganizowało więc bibliotekę, czytelnię, organizowało bale, gry towarzyskie np. bilard i karty, odczyty. Umacniało poczucie jedności narodowej Polaków⁸.

Główym jednak polem działalności wspomnianych stowarzyszeń było organizowanie polskich przedstawień teatralnych. Działalność tę ułatwiał brak w mieście stałego teatru polskiego. Przyjeżdżające do Mińska profesjonalne polskie trupy teatralne, np. Juliana Myszkowskiego z Warszawy, Nuny Młodziejowskiej i

⁴ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 13542/II, M. Porowski, *Wspomnienia 1904–1918*, s. 82–89.

⁵ M. Porowski, *Praca społeczna kobiety – Polki na Mińska na polu oświaty ludowej w okresie 1900–1916*, Nieśwież [1930], s. 11.

⁶ *Statut Polskiego Towarzystwa Sportowo-Gimnastycznego “Sokół” w Mińsku Lit.*, Mińsk 1907. Początkowo w Mińsku powstały dwa “Sokoły”. Szybko doszło jednak do ich połączenia się.

⁷ Nacyjanalny Historyczny Archiwum Republiki Białorusi w Mińsku (dalej NHAB), Minskoje Gubiernskoje po diełam ob obszczestwach prisutstwije — fond 306, op. 1, d. 19, k. 110, 110v, *Raport Minskogo Policmiejstiera... 23 V 1910*.

⁸ “Ognisko” w Mińsku, “Dziennik Wileński”, 31 XII 1906 (13 I 1907), nr 100, s. 2.

Wandy Siemaszkowej z Wilna, nie były w stanie na co dzień zaspokajać potrzeb teatralnych polskiej społeczności, tym bardziej, że często ich występy cieszyły się małym zainteresowaniem miejscowej publiczności⁹. Sytuację tę wykorzystały sekcje dramatyczne wspomnianych wcześniej organizacji. Zarówno "Sokoł", jak i "Ognisko" tworzyły te sekcje nie tylko z myślą o kulturalnej aktywizacji miejscowego społeczeństwa, wzbudzaniu poczucia potrzeby istnienia sceny ojczystej, ale zdobywały w ten sposób również środki finansowe niezbędne do codziennej działalności.

Już w 1905 r. rozpoczęło w Mińsku działalność Kółko Miłośników Sceny Polskiej, kierowane przez Stanisława Sylwestrowicza. Skupiło ono jedynie kilkanaście osób i w ciągu półtorarocznego istnienia dało tylko kilka przedstawień¹⁰.

W 1907 r. rozpoczęła działalność grupa dramatyczna "Ogniska", kierowana początkowo przez Natalię Baldwin-Ramultową, do której przyłączyło się Kółko Miłośników Sceny Polskiej¹¹. Zespół "Ogniska" składający się z amatorów – przedstawicieli miejscowej inteligencji i uczniów — rozpoczął publiczne występy, mimo braku odpowiedniej sali teatralnej oraz kostiumów. Sytuacja poprawiła się częściowo w następnym roku, gdy zbudowano scenę letnią w ogrodzie.

W tym samym roku Tadeusz Reiff-Orłowski założył w Mińsku Towarzystwo Artystyczno-Dramatyczne. Współpracowało ono początkowo zarówno z "Ogniskiem" jak i "Sokołem". Próbowało realizować ambitniejszy repertuar, odchodząc od granych dotąd prawie wyłącznie jednoaktówek i komedii. W czerwcu 1908 r. wystawiono "Dziady" Adama Mickiewicza. Orłowski starał się też rozszerzyć kraj widowni teatralnej, stąd też obniżono ceny biletów wstępnu¹². Mimo osiągnięcia sukcesów został odsunięty od sekcji "Ogniska", która po jego odejściu praktycznie rozpadła się. On sam z większością aktorów przeszedł do "Sokoła"¹³.

W zaistniałej sytuacji na początku 1909 r. do zarządu "Ogniska" z prośbą o wydzierżawienie sceny zwrócił się Snarski. Wyrażono na to zgodę. Jego grupa występowała na niej przez dwa lata. Od 1912 r. sekcja dramatyczna "Ogniska" wpadła w stagnację, rzadko jedynie wystawiała jednoaktówki. Nie mogła wówczas w żaden sposób konkurować z przeżywającą okres rozkwitu sekcją dramatyczną "Sokoła".

Grupa teatralna "Sokoła" powstała pod koniec 1907 r. Jej pierwszy publiczny występ odbył się 10 XII 1907 r.¹⁴. Podobnie jak sekcja "Ogniska" borykała się na początku z bardzo trudnymi warunkami lokalowymi. Dopiero w 1908 r. uzyskała

⁹ T. Zienkiewicz, *Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i na początku XX wieku (do roku 1921)*, Olsztyn 1997, s. 66–73.

¹⁰ A. Ż. [Adam Żaba], *Litwa i Białoruś. Mińsk*, "Kurier Litewski", 19 VI (2 VII) 1907, nr 133, s. 3.

¹¹ E., *Listy z Mińska*, "Kurier Litewski", 31 VIII (13 IX) 1907, nr 193, s. 3.

¹² A. Socha, *Z Mińska*, "Goniec Wileński", 23 VII (5 VIII) 1908, nr 139, s. 3.

¹³ W. Dworzaczek, *Życie organizacyjne i społeczne w Mińsku Litewskim*, "Kalendarz Ilustrowany Kuriera Litewskiego na rok 1910", s. 65.

¹⁴ W. Ślizień, *Wieczór "Sokoła" w Mińsku*, "Dziennik Wileński", 13(26) XII 1907, nr 294, s. 2.

swoją własną salę oraz scenę letnią. 3 listopada tr. w uroczystym otwarciu nowego lokalu tej organizacji uczestniczyły tłumy, sprzedano 600 biletów¹⁵. Pomimo kłopotów w zespole panowała dobra atmosfera. Od 1909 r. jego reżyserem był Orłowski, lecz niedługo potem został usunięty. Po jego odejściu nie zatrudniono nowego stałego reżysera. Spowodowało to powolne podupadanie sekcji dramatycznej, której spektakle w tym czasie reżyserowali sami amatorzy.

Zdecydowana poprawa sytuacji grupy dramatycznej "Sokoła" nastąpiła po zaangażowaniu w listopadzie 1911 r. stałego reżysera — Edmunda Kupieckiego, znanego aktora i dyrektora wielu trup prowincjalnych. Organizowane przez specjalistę przedstawienia stały na coraz wyższym poziomie i co się z tym wiąże cieszyły się rosnącym zainteresowaniem widowni¹⁶. Kupiecki nie zadowolił się wystawianiem jedynie jednoaktówek i komedii. Sięgnął ponownie do "Dziadów". Ich wykonanie spotkało się jednak z ostrą krytyką prasową. Podkreślano, iż arcydzieło to jest zbyt trudne dla amatorów¹⁷.

Gra aktorów, szczególnie w początkowym okresie pozostawała wiele do życzenia. Helena Romer-Ochenkowska, działaczka społeczna z Wilna pisała o pierwszych spektaklach: "Pierwotne, kulawe, równie jak okropna często polszczyzna i akcent, (...) notorycznie rosyjski, bo ludzie, którzy uczyli się roli, czasami już prawie nie mówili językiem ojców i dziadów, na służbie urzędniczej zatraciwszy mowę, ale nie serce. Toteż sercem ich słuchano i oklaskiwano"¹⁸.

Oskarżenia o braku czystości języka polskiego mińskich amatorów dominowały w wielu recenzjach z ich występów.

Liczba widzów na poszczególnych spektaklach wała się od kilku osób do pełnych sal. Ogólnie rocznie do teatru chodziło 5–8 tysięcy ludzi. W "Ognisku" publiczność stanowili najczęściej bogaci mieszczańcy, ziemianie, chociaż organizowano również przedstawienia dla warstw niższych. Uczęszczali na nie terminatorzy, rzemieślnicy, wyrobnicy. Oni też stanowili największą część widowni "Sokoła" z zasadą nastawionego na dotarcie do szerszych rzesz społeczeństwa polskiego Mińska. Należy zauważyć, iż na niektóre widowiska przychodzili nie tylko Polacy, ale i Rosjanie oraz Żydzi. Stosunkowo rzadko, jak na swoje możliwości i oczekiwania społeczne, w polskich teatrach pojawiali się ziemianie, którzy woleli chodzić do profesjonalnego teatru rosyjskiego.

O ile mińscy Polacy przejawiali zrozumienie dla rozwoju szkolnictwa polskiego i teatru, o tyle nie mieli zrozumienia dla potrzeby wydawania miejscowego pisma polskiego. W 1907 r., gdy powstały możliwości prawne do druku czasopisma lub gazety, zaczęły pojawiać się różne inicjatywy w tym kierunku. Nawet najpoważniejsze z nich nie doczekały się jednak realizacji.

¹⁵ X., *Z Mińska*, "Goniec Wileński", 4(17) XI 1908, nr 225, s. 2.

¹⁶ Leszek Czarny, *Korespondencje*, "Przegląd Wileński", 10(23) III 1912, nr 11, s. 14.

¹⁷ W. Falkowski, *W "Sokole" Mińskim*, "Nad Świsłoczą", maj 1914, s. 15–16.

¹⁸ H. Romer-Ochenkowska, *XXV-lecie wskrzeszonego Teatru Polskiego w Wilnie*, Wilno 1932, s. 11–12.

Stało się tak m. in. z wysuniętym 17 X 1907 r. przez “Oświatę” projektem wydawania pisma ludowego w Mińsku, którego redaktorem miał być Włodzimierz Dworzaczek¹⁹. Projekt ten wzbudził duże zainteresowanie i liczne wypowiedzi polemiczne w wileńskiej prasie polskiej. Spierano się, czy potrzebna jest gazeta codzienna, czy też tygodnik dla ludu²⁰. Ostatecznie ze względów finansowych zrezygnowano z wszelkich prób realizacji tego pomysłu.

W 1907 r. grupa Polaków, uznając brak szans na drukowanie pisma polskiego, wysunęła propozycję wydawania przez Polaków pisma w języku rosyjskim, jako zrozumiałym dla najszerszych warstw miejskiego społeczeństwa. Wobec ostrej krytyki tego pomysłu przez znaczną część polskiego społeczeństwa nie mógł on być zrealizowany²¹.

W 1907 r. w Mińsku zaczęło ukazywać się jedynie polskie pisemko religijne “Straż imienia Marii”, przekształcone w 1910 r. w “Gwiazdę Zaranną”. Pisma te podejmowały prawie wyłącznie problematykę religijną i nie miały prawie żadnego wpływu na życie Polaków na Mińszczyźnie²².

Większe znaczenie zdobyły “Kalendarze Mińskie”. W 1907 i 1908 r. wydało je Mińskie Towarzystwo Dobroczynności. W 1910 r., gdy w drukarni spalił się kalendarz przygotowany przez “Oświatę”, wydała go redakcja katolickiego miesięcznika “Straż imienia Marii”. Następny kalendarz wydano w 1912 r. Ostatni przed I wojną światową polski kalendarz w Mińsku wydała w 1914 r. redakcja wydawnictwa “Nad Świsłoczą”. Oprócz oficjalnych rubryk, zawierały one liczne utwory literackie mińskich autorów tj. Stanisława Wierzbickiego i Wacława Iwanowskiego, artykuły o historii Ziemi Mińskiej pióra m. in.: Aleksandra Jelskiego, Hieronima Druckiego-Lubeckiego i Tadeusza Korzona, teksty o polskich organizacjach w Mińsku oraz wiele danych statystycznych o położeniu Polaków na tych terenach. Kalendarze informowały o zakładach przemysłowych, rzemieślniczych i handlowych należących do Polaków. W numerze z 1914 r. wydrukowano listę wszystkich ziemian z guberni mińskiej.

Kalendarze nie mogły jednak zaspokoić potrzeb miejscowego społeczeństwa polskiego. W związku z tym, funkcję namiastki miejscowej gazety pełniły działały mińskie polskie dzienników ukazujących się w Wilnie: “Kuriera Litewskiego”, “Kuriera Wileńskiego”, “Dziennika Wileńskiego”, “Gońca Codziennego” i “Gońca Wileńskiego”. We wszystkich tych gazetach ukazywały się pod różnymi tytułami korespondencje z Mińska, autorstwa przede wszystkim: Włodzimierza Dworzaczka, Adama Żaby, Jana Bułhaka i Władysława Ślizienia.

¹⁹ Echa Mińskie, “Kurier Litewski”, 21 X(3 XI) 1907, nr 236, s. 3.

²⁰ NHAB, Minskoje Gubiernskoje po diełam ob obszczestwach prisustwie — fond 306, op. 1, d. 1, k. 56v, Protokol zasiedania prawlenija Polskogo Obszczestwiennego Sobranija “Ognisko”, nr 21... 21 XII 1907.

²¹ Rodak z Mińska, Jeszcze o nowem piśmie w Mińsku, “Kurier Litewski”, 19 VII(1 VIII) 1907, nr 157, s. 2.

²² T. Zienkiewicz, *op. cit.*, s. 39–40.

W Mińsku dopiero od VI 1912 r. zaczęła ukazywać się jednodniówka “Nad Świsłoczą”. Do V 1914 r. ukazało się 8 jej numerów. Później, już po wybuchu I wojny światowej, od X do XII 1914 r. “Nad Świsłoczą” wychodziło jako polski tygodnik. Redaktorem naczelnym wydawnictwa był Włodzimierz Dworzaczek. Pismo to prezentowało program katolicki, polski i bezpartyjny. Było to wydawnictwo typowo lokalne, adresowane do Polaków zamieszkujących Ziemię Mińską. Jego podstawowym celem było przedstawianie życia Polaków na tym obszarze²³. Zamieszczano w nim artykuły, mówiące o życiu polskich organizacji w Mińsku np. “Sokole”, życiu towarzyskim Polaków, dane statystyczne o udziale Polaków w produkcji rolnej i przemysłowej; publikowano także utwory literackie mińskich autorów. Wiele miejsc w piśmie zajmowały reklamy polskich firm.

Ważną rolę w upowszechnianiu polskiej kultury w Mińsku odgrywała księgarszyna Wacława Makowskiego. Prowadziła ona nie tylko sprzedaż polskiej literatury i prasy, ale też rozprowadzała bilety na polskie imprezy kulturalne. Księgarzna sprowadzała z ziem polskich podręczniki służące do tajnego nauczania, brała udział w organizowaniu polskich odczytów²⁴.

Olbrzymią rolę w propagowaniu polskiej kultury miały niewątpliwie biblioteki i czytelnie. Istniały one przy wszystkich większych polskich organizacjach.

W 1908 r. uruchomiła swoją bibliotekę liczącą około 700 tomów “Oświata”. Jej księgozbiór znacząco wzrósł po otrzymaniu daru od hr. Józefa Tyszkiewicza z Łahojska²⁵. Nie działała ona długo, gdyż uległa zamknięciu wraz z całym towarzystwem w 1909 r.

Największą bibliotekę posiadało “Ognisko”. Większość jej książek pochodziła z darowizny dra Ludwika Czernichowskiego z Orszy (ok. 5 tys. tomów). W 1913 r. przy bibliotece zorganizowano najlepiej wyposażoną polską czytelnię z prasą w językach: polskim, rosyjskim, francuskim i angielskim²⁶.

Bibliotekę z czytelnią, która rozpoczęła swoją działalność, gdy okazało się, że władze carskie stwarzają przeszkody w otwarciu w Mińsku Polskiej Biblioteki Publicznej im. Adama Mickiewicza, zorganizował “Sokół”²⁷. Jej księgozbiór składał się przede wszystkim z 900 tomów ofiarowanych w 1907 r. przez dr Pawłowskiego. W czytelni oprócz książek można było poczytać czasopisma: “Pobudka”, “Tygodnik Ilustrowany”, “Mucha” oraz polskie gazety wydawane w Wilnie, “Dziennik Kijowski” i “Gazetę Warszawską”²⁸.

Podsumowując rozważania na temat ruchu kulturalno-oświatowego Polaków w Mińsku, należy stwierdzić, że rozwijał się on odrębnie niż podobna działalność

²³ Od redakcji pierwszego i jedynego polskiego organu prasy w Mińsku Lit., “Nad Świsłoczą”, maj 1914, s. 1–2.

²⁴ L. Życka, M. Łęska, *op. cit.*, s. 113.

²⁵ T. Zienkiewicz, *op. cit.*, s. 94.

²⁶ Tamże.

²⁷ Wiadomości bieżące, “Dziennik Wileński”, 22 II (7 III) 1907, nr 42, s. 3.

²⁸ NHAB, f. 306, op. 1, d. 19, k. 127, *Protokół osmotra biblioteki... 21 XII 1910*.

organizowana przez Żydów, Białorusinów i Rosjan. Mowę polską, szczególnie w okresie wstrząsów wolnościowych, najczęściej można było usłyszeć na przedmieściach np. Lachówce Dolnej i Górnjej, Uborkach, Komarówce, zamieszkałych przez ubogą ludność²⁹. Dominującą rolę w ruchu kulturalnym Polaków odgrywała zaś przede wszystkim inteligencja zawodowa, rzemieślnicy i obywatele miejscy³⁰. Najaktywniejsze jednostki spośród społeczności polskiej z pewnością potrafiły wykorzystać liberalizację polityki carskiej i rozbudować życie kulturalno-oświatowe, co w znacznym stopniu powstrzymało proces rusyfikacji tamtejszych Polaków.

²⁹ M. K. Pawlikowski, *Dzieciństwo i młodość Tadeusza Ireyńskiego*, Londyn 1959, s. 53.

³⁰ Leszek Czarny, *Korespondencje*, "Przegląd Wileński", 31 III(13 IV) 1912, nr 14, s. 13.

Вячаслаў Рагойша (Мінск)

ЗАХОДНЕБЕЛАРУСКАЕ МЯСТЭЧКА ЯК АСЯРОДАК БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКАГА КУЛЬТУРНАГА СУМЕЖЖА (НА ПРЫКЛАДЗЕ РАКАВА)

Гісторыя склалася так, што ў фарміраванні культуры, сацыяльнай, этнічнай псіхалогіі, а тым самым — і самой нацыі асаблівую ролю на тэрыторыі Беларусі адыгралі мястэчкі (гарадкі; ад старабел. места — горад). Найперш (калі гаворка ідзе пра ХХ ст.) — заходнебеларускія мястэчкі. Нацыянальная, сацыяльная, рэлігійная, моўная, палітычная талерантнасць, пачуццё сужыцця “ў адной лодцы”, так характэрныя для колішніх і сучасных беларусаў, — усё гэта ў вялікай ступені “напрацоўка” і заслуга мястэчак. Мястэчкі, у адрозненне, з аднаго боку, ад вёсак, а з другога, — ад гарадоў, арганічна паядналі ў сабе ўклад жыцця вясковага і гарадскога, побыт селяніна і гараджаніна. Частка местачкоўцаў, як і звычайнія сяляне, займаліся і займаюцца сельскай гаспадаркай, у той жа час многія — рамёствамі, гандлем, інтэлігэнцкай або чыноўніцкай працай (у мястэчках у той ці іншай ступені развіты рамёствы, гандаль, сацыяльна-бытавая інфраструктура, яны, як правіла, — цэнтр воласці, сельсавета ці нават павета, раёна). Абавязковы атрыбут мястэчак — храмы (цэркви, касцёлы, сінагогі, мячэці). У беларускіх мястэчках на роўных ці з некаторай перавагай аднаго або другога сыходзіліся веры (праваслаўная, каталіцкая, іудзейская, часам — ісламская), этнасы (беларусы, палякі, габрэі, часам — беларускія татары, рускія стараверы), мовы (беларуская, польская, ідыш, руская). Частыя змены ўлад і грамадска-палітычнага ладу (так, у Заходній Беларусі ў ХХ ст. улада мяннялася звыш дзесяці разоў!) выпрацавалі ў жыхароў мястэчак дынамізм адносна палітычных арыентаций. Усё гэта разам паўплывала на менталітэт местачкоўцаў, які, у сваю чаргу, аказаў (і працягвае яшчэ аказваць) уплыў на менталітэт вёсак і гарадоў Беларусі, а тым самым — і ўсёй краіны, усёй нацыі. Пачуццё “тутэйшасці”, разуменне роднай мовы як “простай”, змешванне веры і нацыянальнасці (католікі — “палякі”, праваслаўныя — “рускія”) — гэтае, як і многае іншае, так характэрнае для беларусаў, асабліва першай паловы ХХ ст., у значнай ступені — прадукт местачковага жыцця.

Для культуролагаў заходнебеларускае мястэчка цікаве як унікальная форма спакойнага, талерантнага прадуцтывання і сужыцця некалькіх нацыянальных культур, спецыфічнае лабаратарыя іх інтэнсіўных узаемасувязей і ўзаемаўзбагачэння, выпрацоўкі на гэтыя аснове своеасаблівага феномена — поліэтнічнай, поліканфесійнай, полілінгвістычнай местачковай культуры. У гэтым сэнсе надзвычай паказальнае тыповае заходнебеларускае мястэчка Ракаў.

Ракаў — старадаўнія паселішча, пра што сведчаць стаянка эпохі неаліту, курган, у якім знайдзена крамянёвая зброя, і насыпное гарадзішча (мікрата-панімічная назва — Валы) у пойме ракі Іслач. У афіцыйных дакументах яно ўпамінаецца з 1440 г., мястэчкам называецца з 1579 г. Аднак раскопкі, праведзеныя ў 1996 г. археолагам В. Шаблюком (на глыбіні 1,5 м ён знайшоў печ-каменку з рэшткамі глінянага посуду ў будынку верагоднай варыўні), дазваляюць аднесці пачатак сталага жыцця ў паселішчы прынамсі на стагоддзе раней названай першай даты. Ракавам папераменна валодалі кароль і вялікі князь Казімір (1440–1464), Кяжгайлы, Сангушкі, Салагубы. У канцы XVII – пачатку XVIII ст. тут асталяваліся дамінікане (яшчэ нядаўна адна з ракаўскіх вуліц — цяперашняя 8 Сакавіка — насыла назуву Дамініканскай), крыху пазней — базыльяне. Пры базыльянскім манастыры былі свая бібліятэка і архіў, друкарня, брацкая школа і шпіタル, тут знаходзілася брацтва святой Ганны, багадзельня. Тады ж у Ракаве праходзілі пасяджэнні падкаморскіх (зямельных) і гродскіх (замковых) судоў. У 1701 г. Салагубы атрымалі ад караля Аўгуста II грамату-дзвол на правядзенне ў Ракаве двух кірмашоў у год. Апрача гэтага, рэгулярна, па панядзелках, тут былі рынкавыя дні (цяпер рынак дзейнічае два разы на тыдзень, па суботах і нядзелях). На рынкавай плошчы 20 мураваных крам стваралі архітэктурны квадрат, у цэнтры якога ўзвышаўся будынак ратушы, дзе размяшчалася местачковая адміністрацыя. Пасля таго, як у выніку другога падзелу Рэчы Паспалітай (1793) Ракаў увайшоў у склад Расійскай імперыі, Кацярына II падаравала яго князю Мікалаю Салтыкову. Менавіта ён у 1804 г. прадаў мястэчка разам з сялянамі і навакольнымі землямі Ваўжынцу Здзяхоўскуму. З таго часу і акно да 1939 г., да ўваходжання Заходняй Беларусі ў склад БССР, Ракавам разам з суседнім фальваркам Паморшчына (цяпер зліўся з мястэчкам) валодалі Здзяхоўскія, што славіліся на ўсю Міншчыну культурай гаспадарання, прымяненнем у земляробстве навейшых прылад і тэхналогій. У прыватнасці, адны з першых у Беларусі яны ў 1896 г. наладзілі тэлефонную сувязь паміж сваім жылым домам (“палацам”) і канторай маёнтка (100 сажняў), а таксама Паморшчынай (1 вярста 200 сажняў). У 1879–1881 гг. у Эдмунда Здзяхоўскага (1837–1901), які ў свой час скончыў Горы-Горацкі земляробчы інстытут (дарэчы, вучыўся разам з бацькам будучага маршала Польшчы Юзафа Пілсудскага), працеваў па найму Дамінік і Бянігна Луцэвічы. Э. Здзяхоўскі вёў гаспадарку згодна з рэкамендацыямі тагачаснай сельскагаспадарчай навукі. Несумненна, гэтыя рэкамендацыі засвойлі і бацькі будучага беларускага песняра Янкі Купалы, а праз іх — і падлетак Ясь Луцэвіч, які, як вядома, да канца жыцця захаваў любоў да работы на зямлі, уменне працеваць на ёй (вядома, што ў палісадніку перад сваім мінскім домам ён уласнаручна разводзіў рэдкай прыгажосці ружы).

Зручнае размяшчэнне Ракава (35 км на захад ад Мінска па шашы Мінск – Гродна – Варшава), дзвол на рынкі садзейнічалі развіццю гандлю. Вялікія радовішчы высакаякаснай чырвонай гліны паспрыялі ўзнікненню тут (яшчэ ў XVI ст.) ганчарства. З часам развіліся розныя рамёствы. Ужо ў XIX ст. Ракаў,

тагачасны валасны цэнтр, славіўся на ўсю Літву-Беларусь вырабам розных ганчарных рэчаў (кафля, кухоннае начынне, дзіцячыя цацкі; у 1880 г. тут працавала 16 ганчарных майстэрняў), сельскагаспадарчых машын (арфы, малатарні, крупадзёркі, сячкарні). Тут былі пабудаваны два млыны, цагельня, тартак, гарбарня, бровар (1850), паштова-тэлеграфнае аддзяленне (узвядзены ў 1887 г. арыгінальны драўляны будынак пошты, на жаль, згарэў у 90-я гг. XX ст.). У 1863 г. у Ракаве было адкрыта народнае вучылішча, куды прымаліся дзецы ўсіх саслоўяў, без адрознення веравызнання. Дарэчы, католікам Закон Божы выкладаўся ксяндзом “на мясцовым дыялекце”. У 1888 г. у Ракаўскім народным вучылішчы навучаўся 88 хлопчыкаў і 18 дзяўчынок. Што да дзяцей габрэй (а яны ў Ракаве, як і ў іншых беларускіх мястэчках, складалі амаль палову ўсяго насельніцтва), то яны вучыліся асобна, у мясцовым хедэры. Найбольш адoranыя маглі затым паступаць у вышэйшае духоўнае вучылішча — недалёкую адсюль Валожынскую ешыву. У 80-я гг. да народнага вучылішча дадаліся царкоўнапрыходская і рамесная школы. Духоўнасьць мястэчка вызначалі таксама дзве царквы (самая старая, Праабражэнская, была ў 1793 г. перабудавана з даунейшага мураванага уніяцкага храма), вялікі мураваны касцёл у неагатычным стылі (пабудаваны ў самym пачатку XX ст. на месцы невялікага дваўлянага), дзве капліцы (праваслаўная і каталіцкая), сінагога з двумя габрэйскімі малітоўнямі. Цікава адзначыць, што яшчэ ў 1902 г. у Ракаве працавала кнігарня з бібліятэкай для выдачы кніг на дом.

Ракаў, у адрозненне ад навакольных вёсак і нават некаторых заходнебеларускіх мястэчак, даволі інтэнсіўна рос. Так, у 1861 г. у ім налічвалася 1968 жыхароў, у 1897 г. — 3640, у 1908 г. у 740 дамах жыло ўжо 4960 чалавек. На жаль, некалькі войнаў (Першая і Другая сусветныя, савецка-польская 1918—1920 гг.), знішчэнне 950 габрэй у ракаўскім гета пад час Вялікай Айчыннай вайны (спалены фашыстамі ў будынках сінагогі і малітоўні), міграцыйныя працэсы (эміграцыя на Захад і ў Амерыку ў міжваенны перыяд, прымусовае высяленне ў Сібір у 1939—1941 гг., масавы выезд у Польшчу палякаў і апалалячных беларусаў-католікаў у час пасляваеннай рэпатрыяцыі) прывялі да значнага змяншэння колькасці насельніцтва. На 1 студзеня 1994 г. у Ракаве ў 805 дамах пражывалі 2156 чалавек.

Сённяшні Ракаў — цэнтр аднаго з сельсаветаў і калгасаў Валожынскага р-на Мінскай вобл. І хоць афіцыйна ён называецца вёскай, вёскай яго не назавеш (зрэшты, у бытавых размовах не называе яго вёскай ніхто). Ад традыцыйнай беларускай вёскі ён адrozніваецца архітэктурай (у вёсцы адна-дзве вуліцы, у ім — звыш 30), развітай гандлёвой структурай (базары двойчы на тыдзень, каля 10 крам), наяўнасцю сацыяльна-бытавой інфраструктуры (сярэдняя школа, дзіцячы сад, бальніца з паліклінікай і аптэкай, сельская бібліятэка, клуб, аддзяленне сувязі, дом быту), прымысловай вытворчасцю (прамкамбінат, лягас, масласырзавод, тартак, спіртзавод). У Ракаве працуюць тры храмы: царква, касцёл, баптысцкая малітоўня. Духоўна-маральны клімат і сацыяльна-бытавыя праблемы ў многім абумоўліваюцца тым, што ў пасля-

ваенны час Ракаў стаў цэнтрам курортна-санаторнай зоны, дзе размешчаны трэй вялікія санаторы ("Аксакаўшчына", "Пralеска", "Іслач"), Дом творчасці Саюза беларускіх пісьменнікаў, звыш 10 лагераў дзіцячага адпачынку.

На духоўны мікралімат сучаснага Ракава як своеасаблівага асяродка беларуска-польскага культурнага сумежжа ўплывае цэлы шэраг акалічнасцей, якія мы адзначылі вышэй. І перш за ёсё — традыцыі сужыцця розных этнасаў, найперш беларусаў і палякаў. Аднак не меншую ролю адыгрывашы тут культурныя традыцыі, закладзеныя яшчэ ў канцы XIX — пачатку XX ст. Мы ўжо згадвалі прозвішча Э. Здзяхоўскага. Два яго сыны — Мар'ян (1861—1938) і Казімір (1878—1942) — засталіся ў гісторыі польскай літаратуры, у летапісе польска-беларускіх і польска-рускіх літаратурных сувязей. Абодва яны атрымалі належную хатнюю адукацыю ў Ракаве, скончылі Мінскую гімназію. Затым атрымалі універсітэцкую асвету ў Расіі: Мар'ян вучыўся ў Пецярбургскім і Дэрпцкім (Тартускім) універсітэтах, Казімір скончыў Маскоўскі універсітэт. Атрымаўшы ў спадчыну ракаўскі маёнтак, Казімір пасяліўся ў ім, вёў гаспадарку, а таксама, маючи літаратурныя здольнасці, заняўся пісьменніцкай працай. У Ракаве ён напісаў раманы "Перамены" (1906), "Зарыў" (1908), "Апора" (1912), "Крэсы" (1920), "Злачынства" (1922) і інш., у якіх адлюстраваў жыццё дробнай шляхты і сялянства на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі. Мар'ян выявіў сябе найперш у навуковай і выкладчыцкай дзейнасці. Ён быў прафесарам Ягелонскага і Віленскага універсітэтаў, членам Польскай акадэміі ведаў, адным з заснавальнікаў кракаўскага "Славянскага клуба". Політнічны і поліканфесійны Ракаў паспрыяў веданню ім некалькіх моваў і культур (польскай, беларускай, рускай, у пэўнай ступені габрэйскай), станаўленню інтэрнацыянальнага светапогляду, што прадавілася ў яго цесных асабістых контактах з прадстаўнікамі многіх славянскіх і неславянскіх культур, у тым ліку рускай (Л. Талстой, У. Спасовіч, А. Чычэрын, О. Мандэльштам і інш.), у стварэнні польскага параўнальнага літаратуразнаўства, развіціі русістыкі, напісанні цэлага шэрагу адпаведных грунтоўных манаграфій ("Байран і яго век". 1894. Т. 1. 1897. Т. 2; "Рускія ўплывы на польскую душу". 1920; "Уладыслаў Сыракомля: Літоўска-беларускі элемент у польскай творчасці". 1924; "Рээсанс і рэвалюцыя". 1925 і інш., усяго больш за 20). Мясцовыя патрыёты (ліцвіны, як яны сябе пачувалі), браты Здзяхоўскія будавалі своеасаблівыя духоўныя мосты паміж праваслаўным Усходам і каталіцкім Захадам, Еўропай і Азіяй. І менавіта Ракаў, дзякуючы найперш Здзяхоўскім, стаў адной з трывалых апораў гэтага моста. Нездарма Эліза Ажэшка называла Ракаў Паўночнымі Афінамі. Сюды на імя Мар'яна ішлі лісты ад Л. Талстога, на сустрэчу да якога ў Ясную Паліяну ездзіў ракаўскі літаратуразнаўец і філосаф у 1896 г. (з прадмовай Л. Талстога выйшла ў 1896 г. у Лейпцигу кніга М. Здзяхоўскага "Рэлігійна-палітычны ідэалы польскага грамадства"). У Ракаў да Здзяхоўскіх у 1908 г. спецыяльна прыезджала Ажэшка, якая высока цаніла літаратуразнаўчыя працы Мар'яна і раманы Казіміра. У сваім ракаўскім палацы Здзяхоўскія (Казімір тут пастаянна жыў, а Мар'ян праводзіў ледзь не ўсе

святы і летнія канікулы, прыязджаючы з Кракава і недалёкай Вільні) наладжвалі сустрэчы, вялі ажыўленыя гутаркі з усімі знанымі акаличнымі асобамі: кампазітарам Міхалам Грушвицкім (жыў у Выганічах, за 4 км ад Ракава, паходавы ў 1904 г. на ракаўскіх каталіцкіх могілках), князем Геранімам Друцкім-Любецкім (жыў у Новым Полі, за 3 км ад Ракава, пісаў вершы, драматычныя творы, на сустрэчы з Ажэшкам у Ракаве прачытаў прысвечаную ёй оду), ксяндзом Аляксандрам Астрамовічам (вядомы як беларускі паэт Андрэй Зязюля, у 1911 г. служыў у ракаўскім касцёле), дэпутатамі Дзяржайной думы ад Міншчыны Раманам Скірмунтам і Аляксандрам Лядніцкім і інш. Зусім магчыма, што на пачатку 20-х гг. у палацы Здзяхоўскіх бываў і Сяргей Пісецкі, які тады жыў у Ракаве і пазней яскрава апісаў яго ў рамане “Каханак Вялікай Мядзведзіцы”(1937). Усіх іх яднала пачуццё “тутэйшасці”, “ліцвінскасці”, нягледзячы на тое, шту яны лічылі сваёй “вялікай” радзімай — Польшчу, Расію ці Беларусь (як Андрэй Зязюля).

Усё сказанае (сувязі гістарычныя, эканамічныя, культурныя, канфесійныя, моўныя) вызначае і сённяшні духоўны мікрклімат мястэчка. Хоць у Ракаве этнічных палякаў цяпер амаль німа (ёсць т. зв. касцельныя палякі, дакладней — апалячаныя беларусы-католікі), усё ж польскасць жыве на розных узроўнях духоўнай сістэмы местачкоўцаў. У беларусаў гэта праяўляеца ў *мове* (тое ці іншае валоданне польскай мовай, найперш людзьмі старэйшага пакалення; даволі частае ўжыванне паланізмаў у гаворцы); *культуры* (веданне асобных польскіх фальклорных і літаратурных твораў, звычаяў, традыцый); *веравызнанні* (адсутнасць непрыязні да католікаў, да “польскай” веры); *этнапсіхалогіі* (паважлівае — у цэльым — стаўленне да палякаў; спарадычнае ўспрыманне каталіцкага як польскага: “польскія” (каталіцкія) могілкі, “польскі” (каталіцкі) касцёл і г. д.). З другога боку, у духоўнай сістэме сучасных местачкоўцаў-палякаў (апалячаных беларусаў) яшчэ ў большай ступені жыве беларускасць. Гэта праяўляеца таксама ў *мове* (карыстанне амаль выключна беларускай мовай, за выключэннем асобных момантаў і месцаў: касцёл, сустрэча гасцей з Польшчы і г. д.; значныя праявы беларуска-польскай інтэрферэнцыі ў іх польскім маўленні ў галіне арфаэпі, лексікі, граматыкі); *культуры* (веданне, нарочні з “сапраўднымі” беларусамі, беларускіх фальклорных і літаратурных твораў, звычаяў, традыцый). Разам з tym у сферы *веравызнання* заўважаеца ў іх большая, у параўнанні з праваслаўнымі беларусамі, цяга да рэлігіі, да “польскай” веры, некалькі высакамернае стаўленне да праваслаўя — “рускай” веры. Што да *этнапсіхалогіі*, то тут звычайна праяўляеца прыярытэт польскага, змешванне веры і нацыянальнасці, падмена каталіцкага польскім і наадварот. Названыя антыноміі не абсалютныя, а адносныя, харацэрныя не для ўсіх носьбітаў пэўнай нацыянальной арыентацыі, а толькі для часткі іх.

Што да цяперашняга культурнага мікрклімату, то яго вызначаюць выключна асобы, якія пачуваюць сябе не “палякамі”, “рускімі”, “ліцвінамі”, “тутэйшымі”, а беларусамі, нягледзячы на тое, да якога веравызнання, каталіцка-

га або праваслаўнага, належаць. Гэта можна сказаць пра літаратараві і мастакоў, якія нарадзіліся ў пасляваенным Ракаве або цесна звязалі з ім свой лёс. Гэта краязнавец Васіль Налецкі, журналіст Вольга Налецкая, літаратуразнаўцы Яўген Гарадніцкі, Таццяна Кабржыцкая, Вячаслав Рагойша, Язэп Янушкевіч, празаік Іван Клімянкоў, жывапісец Фелікс Янушкевіч, скульптар Валер'ян Янушкевіч... Увабраўшы ў сябе духоўную спадчыну свайго Ракава і ўсёй Валожыншчыны (С. Будны, А. Бястужаў-Марлінскі, В. Дунін-Марцінкевіч, Стагы Улас, К. Буйло, У. Фінкель, К. Стакоўскі, К. Рагойша, Г. Равінскі і інш.), Беларусі ў цэлым, яны імкнутца развіваць далей (але ўжо на іншай, цалкам раўнапраўнай аснове) культуру беларуска-славянскіх узаемасувязей. Колішняя практика беларуска-польскіх літаратурных сувязей узбагацілася сувязямі беларуска-рускім і нават беларуска-ўкраінскім (рускі і ўкраінцы складаюць пэўную частку сённяшняга насельніцтва Ракава). Да літаратурных сувязей дадаліся мастацкі і тэатральныя (у Ракаве нарадзіўся заслужаны артыст Беларусі оперны спявак Вінцэнт Бруй, з містэчкам быў звязаны народны артыст СССР і Украіны, мастацкі кіраунік Беларускай оперы Яраслаў Вашчак, у Ракаве адзін час жыў і пахаваны на праваслаўных могілках заслужаны артыст Украіны саліст Львоўскай оперы Вячаслав Кабржыцкі). У той жа час беларуска-польская сувязі былі і застаюцца аднымі з галоўных. У гэтым сэнсе паказальная тэматыка самой творчасці ракаўцаў — як мастакоў (В. Янушкевіч — аўтар помніка А. Міцкевічу ў Навагрудку; цэлы шэраг жывапісных вобразаў палякаў, паўстанцаў 1863 г., стварыў Ф. Янушкевіч), так і літаратуразнаўцаў (“І нясе яна дар…”, “Кантакты”, “І адгукнецца слова ў слове…” В. Рагойшы; “Карані дружбы” Т. Кабржыцкай і В. Рагойшы; “Беларускі Дудар” Я. Янушкевіча, укладанне і рэдагаванне ім “Пана Тадэвуша” А. Міцкевіча на польскай, рускай і беларускай мовах і інш.).

Значным укладам ракаўскіх інтэлігентаў у мясцове mestachkovaе краязнавства, а таксама ў тэорыю і практику беларуска-іншаславянскіх культурных кантаکтаў з'яўляецца правядзенне імі рэгулярных (раз у два гады) навуковых Ракаўскіх чытанняў. Знамінальная, што тэматыка Другіх Міжнародных Ракаўскіх чытанняў (1998) цалкам прадвызначалася задачай вывучэння беларуска-польскіх культурных узаемадносін: “Ракаўскія “Паўночныя Афіны”: Мар’ян Здзяхоўскі, Эліза Ажэшка і проблемы культурных кантаکтаў народаў Цэнтральны і Цэнтральна-Усходні Еўропы”. Несумненна, і навуковыя даклады на Міжнародных Ракаўскіх чытаннях, і сам факт іх правядзення выходзяць за рамкі mestachkova жыцця. Разам з тым яны пераканаўча сведчаць: заходнебеларускае (цяпер ужо — цэнтральнабеларускае) містэчка Ракаў паранейшаму застаецца адным з важнейшых асяродкаў беларуска-польскага культурнага сумежжжа.

Michał Sajewicz (Lublin, Polska)

ZRÓŻNICOWANIE ETNICZNE, WYZNANIOWE I JĘZYKOWE BIAŁOSTOCCZYZNY WSCHODNIEJ W ŚWIETLE BADAŃ NAUKOWYCH ORAZ W OCZACH MIESZKAŃCÓW TEGO REGIONU

Białostocczyzna jest terenem typowo pogranicznym, tu bowiem zetknęło się ze sobą osadnictwo polskie z rosyjskim, a także słowiańskie z bałtyckim [Kuraszkiewicz 1955, 334–338; Wiśniewski 1957, 319–326; Nalepa 1964; Obrębska-Jabłońska 1972, 7–9]. Ziemia nad Bugiem, Narwią i Biebrzą nigdy nie obejmowała tylko jedna kultura, nigdy nie zasiedlała ich ludność jednolita pod względem etnicznym, wyznaniowym i językowym [Szymański 1973, 25–32; Wiśniewski 1977, 7–8; Kosman 1979, 25–27].

Najogólniej można stwierdzić, że kolonizacja ziem dzisiejszej Białostocczyzny odbywała się z kilku kierunków. Z zachodu napływały Mazowszanie, ze wschodu i północnego wschodu Rusini spod Świsłoczy, Wołkowyska i Grodna, a z południa i południowego wschodu Rusini z Wołynia i Polesia [Jaroszewicz 1844, 30; Wiśniewski 1964, 30–31; 1977, 8, 70–74, 1980, 14;]. W pewnym okresie na północy i północnym wschodzie znaczną aktywność wykazywał także bałtycki element osadniczy [Wiśniewski 1964, 130–132, 134–135].

W wyniku specyficznych procesów osadniczych oraz wielu czynników natury politycznej, administracyjnej i kościelnej ukształtowana została na Białostocczyźnie swoista struktura etniczna, społeczna, wyznaniowa i językowa miejscowego osadnictwa [Wiśniewski 1977, 7]. Wykształcił się podział ziem dzisiejszej Białostocczyzny na trzy zasadnicze części: zachodnią, północno-wschodnią i południowo-zachodnią [Wiśniewski 1977, 14]. Część zachodnią zamieszkuje ludność polska wyznania katolickiego. Obie pozostałe części zasiedliła ludność pochodzenia rosyjskiego, z tym że na północy mieszkają potomkowie osadników przybyłych z Białorusi i częściowo Litwy, na południu zaś z Wołynia i Polesia. Zdecydowana większość ludności pochodzenia rosyjskiego należy obecnie do Kościoła prawosławnego, jedynie na obrzeżach zachodnich, północnych i południowych zasiedlonego przez nią terenu częściowo się spolonizowała i przyjęła z czasem obrządek katolicki [Hawryluk 1993]. Skupiska wyznawców katolicyzmu występują także wewnętrz wschodniej części Białostocczyzny, zwłaszcza w miastach i miasteczkach, czasem też na wsi szczególnie na północ od rzeki Narew. Są to najczęściej potomkowie osadników polskich, przybyłych tu głównie na przełomie XIX i XX wieku, niekiedy też w okresach późniejszych.

Tę bogatą mozaikę etniczną, a w ślad za tym religijną, kulturową i językową dopełniają mieszkający w kilku wsiach białostockich, między innymi w Bohonikach i Krusznianach, Tatarzy [Łapicz 1989] oraz osiadli ponad półtora wieku temu

m.in. pod Augustowem, Suwałkami, Ełkiem i Sejnami Rosjanie-staroobrzędowcy [Grek-Pabisowa 1968; 1983; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1980; E. Iwaniec 1977; Zielińska 1996]. Okolice Sejn zamieszkuje ponadto kilkutysięczna grupa Litwinów [Smoczyński 1971].

Przez kilka stuleci znaczny odsetek mieszkańców Białostocczyzny stanowili także Żydzi, którzy osiedlali się głównie w miastach i licznych miasteczkach tego regionu. W wielu miejscowościach prezentowali drugą co do wielkości wspólnotę językową, a nierzadko nawet ponad połową mieszkańców miasteczka używała języka jidysz. W ubiegłym stuleciu, a także na początku obecnego znaczą aktywność wykazywała również na Białostocczyźnie niemiecki element osadniczy. Niemcy osiedlali się najczęściej w Białymstoku i okolicznych osadach fabrycznych. Przed I wojną światową teren ten zamieszkiwała ponadto spora grupa napływowej ludności prawosławnej, najczęściej Rosjan, głównie urzędników państwowych, wojskowych i ich rodzin. Ukształtowany przez stulecia układ sił uległ znaczniejszym zmianom dopiero w połowie wieku, szczególnie w wyniku masowej eksterminacji ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej.

Ludność wiejską zamieszkującą wschodnią część Białostocczyzny łączy realna więź ze społecznością rodzinną, miejscowością i prawosławną [Sadowski 1991, 131; E. Mironowicz 1993, 202–214]. Świadomość tych ludzi pozostaje najczęściej na etapie świadomości etnicznej, nie zaś narodowej [Pawluczuk 1972, 131; Sajewicz 1993, 125–139]. Jest to grupa silnie związana ze wsią, jej mieszkańcami, ich kulturą, przy czym rdzeniem tej kultury jest zawsze prawosławie [Sadowski 1991, 102–103; Sajewicz 1995, 45–46]. Członkowie tych zbiorowości odczuwają żywo związki łączące ich ze „swoimi”, to jest z wyznawcami prawosławia, niezależnie od tego, czy są oni białoruskojęzyczni, czy też ukraińskojęzyczni. Najbardziej charakterystyczną cechą tych zbiorowości jest przede wszystkim chłopskość i niski na ogół poziom wykształcenia. Trafnie więc zauważa W. Pawluczuk [1972, 131], że “[...] w zasięgu prawosławia ukształtowała się na wschodniej Białostocczyźnie grupa etniczna istniejąca zarówno w świadomości własnej, jak i w świadomości grup sąsiednich. W świadomości własnej istnieje jako grupa “swoich”, “prawosławnych”, “ruskich”, “białoruskich”. Określenia te używane są jako synonimy, przy czym z pojęciem “prawosławny” częściej spotykamy się wśród ludzi starszych, pojęcia zaś “białoruski” używa młodzież, zwłaszcza bardziej wykształcona. Świadomość białoruskości na tym terenie jest więc świadomością nazwy. Spostrzeżenia W. Pawluczuka potwierdzają także badania A. Sadowskiego [1991] i E. Mironowicza [1993].

Wśród badaczy zajmujących się problematyką białoruską zauważa się różnicowane stanowiska w kwestii stopnia rozwoju świadomości narodowej mniejszości etnicznych zamieszkujących Białostocczyzne. Różnie też sytuuje się granicę zasięgu gwar białoruskich w tym regionie. Jedni skłonni są zaliczać do narodu białoruskiego całą ludność prawosławną z terenu Białostocczyzny, od Augustowa aż po Bug. Stanowisko takie zajmują najczęściej działacze miejscowych organizacji białoruskich, a także liczni autorzy zamieszczający swoje publikacje w

prasie polsko- i białoruskojęzycznej. Oparcie się tylko na kryteriach wyznaniowych spowodowało, że za Białorusinów uważa się również ludność ukraińskojęzyczną spod Siemiatycz, Milejczyc, Kleszczel, Orli, Bielska Podlaskiego i Hajnówki, której przodkowie wywodzą się z południa, z Wołynia i spod Brześcia [AGWB 1, Mapy pomocnicze, V. Kierunki i zasięgi osadnictwa w wiekach XIV–XVIII]. Nie może więc zaskakiwać fakt, że gwary tych okolic zawierają wiele cech charakterystycznych dla obszaru ukraińskojęzycznego, w tym takie, jak okanie, dyspalatalizacja spółgłosek przed *e, a także często przed *i, miękkie *c, a nawet, choć na ograniczonym terenie, ikawizm [AGWB 1, Mapy lingwistyczne i komentarze, 1. Główne linie podziału fonetycznego badanych dialektów Białostocczyzny; Kondratiuk 1964; Smułkowa 1968]. Zasygnalizowane podejście należy uznać za kontynuację, być może nieraz nieświadomioną, koncepcji narzuconej przez ideologów radzieckich, którzy nie licząc się ani z kryteriami językowymi, ani historycznymi, ani tym bardziej z wolą samych zainteresowanych (wcześniej podobnie postępowały władze carskie), spowodowali, że cała Białostocczyzna została włączona w 1939 r. do BSRR, a mieszkającą tam ludność prawosławną uznano za Białorusinów. Wielu mieszkańców tego regionu ze zdziwieniem dowiedziało się wówczas, że są właśnie Białorusinami, a nie “tutejszymi” czy też “ruskimi”, jak większość z nich sądziła.

Inni badacze podkreślają, że ludność wyznania prawosławnego regionu białostockiego wyraźnie ewoluje w kierunku polskiej, białoruskiej bądź ukraińskiej świadomości narodowej [Sadowski 1991, 36; Łesiów 1994; 117–137]. Jest to proces zauważalny szczególnie w ostatnim okresie, ale trudno go uznać za powszechny. Objął on przede wszystkim grupy osób z wykształceniem wyższym lub średnim, które mieszkają głównie w miastach. Część z nich aktywnie uczestniczy w kulturze i strukturach grupy większościowej, tkwiąc dalej w większym lub mniejszym stopniu w kulturze i strukturach grupy mniejszościowej. Inni natomiast rezygnują całkowicie z uczestnictwa w kulturze dotychczasowej grupy. Tego typu osoby bardziej lub mniej wyraźnie ewoluują w kierunku świadomości polskiej.

Pewna grupa osób zaczyna coraz bardziej identyfikować się z białoruskością lub ukraińskością. Uświadomiły one sobie, że są częścią narodu białoruskiego bądź ukraińskiego, która znalazła się w Polsce nie przypadkiem, nie w wyniku przesiedleń, procesów migracyjnych, lecz w rezultacie określonych ustaleń przebiegu granicy państwowej. Osoby te przeświadczone są o potrzebie własnych aktywnych działań na rzecz rozwoju i popularyzacji określonej kultury narodowej. Znają one na ogół dobrze białoruski lub ukraiński język literacki, systematycznie podnoszą swoją wiedzę o historii i kulturze danego narodu, interesują się życiem politycznym, kulturalnym i gospodarczym współczesnej Białorusi bądź Ukrainy. Za podstawowy wyznacznik kierunku świadomości narodowej należy tu uznać czynnik językowy, w szczególności uświadomienie sobie faktu przynależności rodzinnej gwary do określonego języka narodowego, tj. białoruskiego lub ukraińskiego. Niepośrednią rolę odgrywa też wiedza o historii danego państwa, o folklorze, kulturze materialnej i duchowej zamieszkującej go ludności.

Proces kształtowania się białoruskiej świadomości narodowej na Białostocczyźnie zapoczątkowany został w okresie przedwojennym, ale szczególnie nasilił się po wojnie, zwłaszcza po 1956 roku. Należy jednak zaznaczyć, że proces ten nie objął szerokich kręgów społeczeństwa. Z białoruskością identyfikują się przede wszystkim działacze białoruskich organizacji społecznych i partii, część młodej inteligencji, zwłaszcza absolwenci liceów ogólnokształcących z białoruskim językiem nauczania (w Bielsku Podlaskim i Hajnówce) i studiów białorutenistycznych (Mińsk, Warszawa, Lublin). Ważną rolę w rozwijaniu białoruskiej świadomości narodowej na Białostocczyźnie odegrała działalność białoruskich organizacji społeczno-kulturalnych, partii, zespołów artystycznych, stowarzyszeń literackich, organizacji studenckich i religijnych. Istotny wkład w rozwój świadomości narodowej mniejszości białoruskojęzycznej na terenie Białostocczyzny wniosło także szkolnictwo białoruskie, prasa białoruskojęzyczna, białoruskojęzyczne audycje radiowe i programy telewizyjne. Podkreślić jednak należy, że wspomniany proces w niewielkim stopniu dotknął środowisk wiejskich. Świadomość zdecydowanej większości tych środowisk w dalszym ciągu pozostaje na etapie świadomości etnicznej, nie zaś narodowej.

W ostatnich latach zauważalny jest na Białostocczyźnie pewien wzrost świadomości ukraińskiej u części młodzieży ukraińskojęzycznej, szczególnie z wykształceniem wyższym, która zaczyna dostrzegać istotne różnice, jakie dzielą ich gwarę od białoruskiego języka literackiego, i cechy łączące ją z ukraińskim językiem literackim. Zdają sobie też sprawę z pewnych odrębności kulturowych, zwłaszcza w zakresie folkloru, kultury duchowej i poniekąd materialnej. Wzrosło w związku z tym zainteresowanie tej grupy ludności językiem, kulturą i historią narodu ukraińskiego. Są one popularyzowane na łamach różnych czasopism ukraińskojęzycznych oraz za pośrednictwem białostockiego radia i telewizji. Aktywnie działa Związek Ukraińców Podlasia z siedzibą w Bielsku Podlaskim. Należy jednak podkreślić, że działalność organizacji ukraińskich na Białostocczyźnie nie zawsze znajduje podatny grunt, brak jest bowiem w środowiskach ukraińskojęzycznych tego regionu tradycji samej nazwy Ukrainiec, a w dodatku ma ona na ogół pejoratywny wydźwięk, ponieważ kojarzona jest często z działalnością UPA na terenie południowo-wschodniej Polski w okresie II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych. Ukrainskojęzyczna ludność Białostocczyzny w dalszym ciągu określa siebie jako "ruskich", "prawosławnych", "tutejszych", a nawet "białoruskich", wykazując większą lub mniejszą niechęć do określeń Ukrainiec, ukraiński.

Klasyfikacja gwar peryferyjnych oraz ustalenie ich powiązania z określonym językiem jest sprawą złożoną i budzącą dotychczas wiele kontrowersji. Do gwar tych z racji ich usytuowania przedostawały się zazwyczaj liczne obce elementy systemowe i niesystemowe. Sprawiło to, że ta sama gwara bywa niejednokrotnie zaliczana przez różnych badaczy do jednego lub drugiego z sasiadujących ze sobą języków. Z takim właśnie przeciwnym okresem przynależności językowej mamy do czynienia m.in. na pograniczu białorusko-ukraińskim. Najwięcej kontrowersji wywołuje tu klasyfikacja oraz określenie przynależności językowej gwar

północno-podlaskich (białostockich) [Sajewicz 1997, 91–107], jak też poleskich (brzesko-pińskich) [Dejna 1976, 13–20; Klimczuk 1983, mapy, 38–39; Sajewicz 1993, 255–263].

Nie ulega wątpliwości, iż każdy kontakt między gwarami należącymi do różnych języków etnicznych musiał prowadzić do większego lub mniejszego, w zależności od charakteru tego kontaktu, wymieszania elementów właściwych każdemu z tych języków. Kiedy ten kontakt dokonywał się w sprzyjających warunkach fizjograficznych, administracyjnych, politycznych, kulturowych i religijnych, to zakres przemieszania elementów obu języków był zazwyczaj znaczny, a proces ten obejmował szeroki pas sąsiadujących ze sobą gwar.

Słusznie zauważa K. Dejna [1976], że kwestia przynależności językowej gwar peryferyjnych nie może być rozstrzygnięta bez uściślenia kryteriów klasyfikacyjnych. Spośród cech wyróżniających badaną gwarę najistotniejsze przy ustalaniu przynależności językowej są, zdaniem tego badacza, cechy stare, systemowe, wspólne caemu ugrupowaniu etnicznemu lub jego znacznej większości. Są to więc te innowacje, które przesądziły o uformowaniu się odrębnego języka, wyróżniającego osobny zespół etniczny [Dejna 1976].

Można więc stwierdzić, że przy ustalaniu powiązania danych gwar peryferyjnych z odpowiednim językiem niewystarczające jest wyodrębnienie zespołu cech badanych gwar, ale nieodzowne jest udowodnienie, że cechy te powiązane są genetycznie z obszarami kształtowania się określonego języka etnicznego. Jeżeli uda się stwierdzić, że badana gwara leży na terenie objętym izoglosami innowacji dialektalnych języka A, to tym samym udowodnimy, że gwara ta należy do tego właśnie języka. [Dejna 1976].

Z dotychczasowych prac dotyczących gwar wschodniosłowiańskich Białostoczyzny wynika, iż badacze stosują niejednolite, często też pozajęzykowe kryteria klasyfikacji gwar peryferyjnych. Mankamentem niektórych opracowań jest niedostateczne uwzględnianie najwartościowszych prac z zakresu dialektologii autorów współczesnych, np. AGWB, prac E. Smulkowej, jak też badaczy wcześniejszych, zwłaszcza K. Michalczuka, J. Karskiego, L. Ossowskiego i W. Kuraszewicza. Autorzy niektórych publikacji w niewystarczającym stopniu nawiązują do prac historyków i archeologów, zwłaszcza z zakresu osadnictwa, a także socjologów i religioznawców.

Konsekwencją zasygnalizowanego podejścia jest diametralne różne sytuowanie w terenie granicy między gwarami białoruskimi i ukraińskimi na obszarze Białostoczyzny. Skrajnym stanowiskiem jest zaliczanie wszystkich gwar wschodniosłowiańskich na terenie Białostoczyzny do białoruskich. Zdecydowanie częściej jednak obok czystych gwar białoruskich wyodrębnia się “gwary białorusko-ukraińskie” [Kondratiuk 1964], “gwary białoruskie przejściowe ku ukraińskim” i “gwary przejściowe białorusko-ukraińskie” [AGWB 1, 54; Czurak 1990, 285].

Do przejściowych zaliczane są niekiedy gwary okolic Narwi, a także wsi położonych na zachodnim skraju Puszczy Ładzkiej, gdzie występuje twarda

wymową spółgłosek przed e, por. d'ervo, t'emny, zeml" a, i miękka przed i, por. xod'it'i, kos"it'i, mołot"it'i. Miękkość spółgłoski przed i uzasadnia się niekiedy wpływem gwar białoruskich. Nie jest to jednak, jak się wydaje, podejście właściwe, ponieważ tego typu wymowa jest jedną z głównych cech ukraińskich gwar zachodniopodlaskich. Notujemy ją zarówno w okolicach Bielska Podlaskiego, Siemiatycz, jak też Białej Podlaskiej, Konstantynowa, a nawet na Chełmszczyźnie.

Znajomość historii Białostoczyzny, zwłaszcza przebiegu procesów osadniczych na tym terenie, zmusza do innego spojrzenia na to zjawisko. Gwary wschodniosłowiańskie okolic Narwi oraz wsi położonych na zachodnim skraju Puszczy Ladzkiej należałoby raczej zaliczyć do zachodniopodlaskich gwar ukraińskich [Kuraszkiewicz 1963; Czyżewski 1994; Sajewicz 1997]. Ludność posługująca się tymi gwarami kolonizowała w przeszłości Puszczę Bielską, przesuwając się w kierunku północnym, gdzie na początku XVI wieku przekroczyła Narew. To samo osadnictwo zasiedliło także ziemie między dzisiejszą Puszczą Ładzką a Puszczą Białowieską. Przez dłuższy czas, m.in. z przyczyn fizjograficznych, nie było bezpośredniego kontaktu między osadnictwem ukraińskim i białoruskim. Do takiego zetknięcia się obu typów osadnictwa, i to na stosunkowo wąskim odcinku, doszło dopiero na początku XVII wieku. Różnojęzycznych osadników rozdzielał tu dość szeroki pas puszczy, co znacznie utrudniało bezpośredni kontakt między ludnością pochodzenia nadbużańskiego a osadnikami spod Grodna, Świsłoczy czy Wołkowska, przyczyniając się jednocześnie do zachowania zarówno gwar białoruskich, jak i ukraińskich w stosunkowo czystej postaci. Należy dodać, iż nieliczni w sumie ukraińskojęzyczni mieszkańcy wsi poosocznickich, położonych po wschodniej stronie Puszczy Ładzkiej, w szybkim czasie białorutenizowali się i całkowicie się zintegrowali z miejscowością białoruskojęzyczną.

Gwary okolic Narwi, Hajnówki, Bielska Podlaskiego, Orli, Kleszczel, Milejczyc i Siemiatycz, które niejednokrotnie zaliczane były do gwar przejściowych lub nawet białoruskich, są właściwie gwarami ukraińskimi [Łesiów 1994], ponieważ zawierają cechy, które powiązane są genetycznie z obszarem kształtowania się ukraińskiego języka etnicznego. W gwarach tych brak jest natomiast istotnych cech innowacyjnych wyróżniających język białoruski. Należy zaznaczyć, że gwary niektórych wsi nadnarwiańskich można byłoby naprawdopodobniej zaliczyć do przejściowych, ale zagadnienie to wymaga jednak bardziej szczegółowych badań. W gwarach tych może np. występować białoruskie dziekanie i ciekanie (nie zawsze jednak konsekwentnie) oraz ukraińskie okanie. Podobne zjawisko obserwujemy także we wsi Krynica na zachodnim skraju Puszczy Ładzkiej [Kuraszkiewicz 1938].

Wyznaczona przez autora niniejszej pracy [Sajewicz 1997, 101, zob. mapa 106] w oparciu o kryteria językowe granica między gwarami białoruskimi i ukraińskimi na Białostoczyźnie na pewnych odcinkach pokrywa się z granicami, które w przeszłości próbowali wytyczyć tacy wybitni dialektolodzy, jak K. Michalczuk [1877] i J. Karski [DABM, mapa Etnograficzeskaja karta bielorusskogo plemieni], na innych z kolei poprowadzona została w sposób odmienny. Na wschodnim

odcinku granica ta przebiega w linii prostej od przecięcia się rzeki Leśnej z granicą państwową do rzeki Narwi między wsiami Bińdziuga i Rybaki. Na odcinku zachodnim gwary ukraińskie wychodzą poza Narew, obejmując takie miejscowości, jak Narew Trześcianka, Ryboły i Wojszki. Na wschód od tak wyznaczonej granicy leżą takie wsie, jak Białowieża, Teremiski, Pogorzelce, Budy, Skupowo, Bernadzki Most, Ochrymy, Kapitańska Czyczyna, Kasjany, Porosłe, Bińdziuga i Suszcza, w których występujeakanie, dziekanie i ciekanie, miękka wymowa spółgłosek przedniojęzykowych przed e i i. Na zachód od tej linii położone są natomiast takie wsie, jak Topiło, Orzeszkowo, Lipiny, Dubiny, Nowosady, Borysówka, Grodzisko, Krzywiec, Waški, Hajdukowszczyzna, Rybaki i Odrynki. Wymienione tu miejscowości leżą już na obszarze gwar okacyjących. Nie występuje w nich również zjawisko dziekania i ciekania, ponieważ wszystkie spółgłoski uległy przed e stwardnieniu.

Mniej ostra jest natomiast granica między gwarami białoruskimi i ukraińskimi na północ od Narwi. Gwara białoruska, niekiedy już w zaniku, istnieje niewątpliwie w takich miejscowościach, jak Hoźna, Ostrówki, Koźliki, Bogdanki, Czerewki i Zawyki, ale w Narwi, Trześciance, Rybołach i Wojszkach jest już gwarą ukraińską.

Jest rzeczą znaną, że właśnie skrajem Puszczy Białowieskiej i Ladzkiej, a następnie wzduż Narwi przebiega pęk izoglos wyznaczających zasięg tak ważnych zjawisk, jakakanie wobec okania, dziekanie i ciekanie wobec ich braku, wymowa nas’ic’i || nas’ic’ wobec nos’ty, twarde c wobec miękkiego, wymowa n’es’e || n’as’e wobec nes’e|| nys’e, wymowa był’o wobec buł’o i szeregu innych cech fonetycznych i fleksyjnych [Kuraszkiewicz 1964, 39, mapa, AGWB, mapa 1. Główne linie podziału fonetycznego badanych dialektów Białostocczyzny; Klimczuk 1983, 38] “Okazuje się, że cztery spośród wymienionych izofon rzebiegają niemal wzduż jednej linii. [...] Mniej więcej wzduż tej linii przebiega jeszcze szereg izoglos morfologicznych i leksykalnych. Dlatego uznać ją należy za najważniejszą linię podziału dialektów wschodniosłowiańskich Białostocczyzny.” [AGWB, 122]

Ludność wiejska, starsza w większości z niepełnym, młodszego na ogół z pełnym wykształceniem podstawowym, a czasem średnim, świadoma jest znacznego zróżnicowania etnicznego, wyznaniowego i językowego Białostocczyzny, którą zamieszkują z jednej strony pal’ak’i, mazur’é, kat’ol’ik’i, l’ax’i, papar’ymcy, fr’ank’i, z drugiej zaś tut’ejšy, r’usk’i, pravasł’auňy, b’iļar’usy, svaj’ěl’už’i, n’as’l’už’i. Najważniejszym wyznacznikiem odrębności wobec sąsiada z zachodu jest wyznanie prawosławne. Zdecydowanie na dalszym planie funkcjonują elementy kultury narodowej. Porównajmy w związku z tym wypowiedź jednego z mieszkańców wsi Lewkowo Nowe, gm. Narewka: [|tut kruh’om žyw’ut n’as’l’už’i | pravasł’auňy | da_c’erkv x’o3’at || pal’ak’óu u_nas m’alo | hav’orat van’y pa_n’asamu | ‘al’e da_c’erkv’i n’i_x’o3’at | da_kas’c’ola da_n’araúk’i j’ez’z’at || t’ól’k’i a3’iñ K’učko i star’aja Benb’enkova | n’ib’ošcyca | da_c’erkv’i zax’o3’il’i | a tak to n’ē || tr’oxu tak’iye van’y zac’enty| t’ye mazur’é || ‘al’e n’im’ a što hryš’yc’| žyv’em c’ap’er zh’ódno | n’i_zacyp’ajem a3’iñ druh’oho | č’asom v’yp’jem d’obre r’azom | na_’ixn’e čy na_n’as’e s’v’ato || toš tr’eba has’ic:e | bo bóx u_nas a3’iñ xoc’ van’y m’ol’ac:e da_p’apy r’ymskaho | a my n’ē || a’l’e ja vam skaž’u | kal’iš | m’ama

rask'azuval'i | hórš był'o | v'el'm'i nas n'i l'ub' il'i pal'ak' i | kac'apam'i prazyv'al'i || na_zab'avax b' il'is'e || al' e ús'o m'in' ajec:e na h'etum s'v' 'éc'i]. Słusznie więc zauważa E. Mironowicz [1993, 206], że ruskość na Białostocczyźnie funkcjonuje jako przeciwnieństwo polskości i nierozerwalnego z nią katolicyzmu. "Polskość wyrażała stereotypowe przeciwnieństwo wszystkiego co prawosławne — "ruskie". W odwrotnej relacji funkcjonowało to również po stronie polskiej. W wyobrażeniach znacznej części ludności białoruskiej Polacy byli wiecznie żli, nietolerancyjni, skłonni do agresji, bo taka była ich natura. Z Polakiem należało unikać konfliktów, ustąpić, zejść mu z drogi, gdyż w antyruskim zaślepieniu był on nieobliczalny" [E. Mironowicz, 1993, 206]. Ten niekorzystny funkcjonujący od kilku stuleci stereotyp Polaka traci powoli swoją ostrość. Lepsze wzajemne poznanie, otwartość na kulturę i język sąsiada przyczyniają się do przezwyciężenia wzajemnych urazów i zmiany funkcjonujących, nie zawsze korzystnych, stereotypów. Pozwala to dostrzec i lepiej zrozumieć aspiracje sąsiada. Można przypuszczać, że odrębność narodowa, etniczna, kulturowa czy religijna będzie z czasem wywoływała u innych zainteresowanie, nie zaś nieufność czy wręcz agresję. Jest to, jak się wydaje, najprostsza droga do ułożenia poprawnych stosunków między sąsiadami, opartych na zasadzie poszanowania, wzajemnego zrozumienia i tolerancji, z uwzględnieniem oczywiście obustronnych interesów.

Teren Białostocczyzny dzieli się w świadomości miejscowej ludności prawosławnej na dwie zasadnicze części: część polskojęzyczną i część ruskojęzyczną, por. [|] tut u_nas hav'orat pa_pr'ostamu || my hav'rym pa_sv'jamu || u_nas pr'osta m'ova || my tut us'é pa_b'iłar'usku hav'orym || ty havar'y jak my ús'é | pa_r'usku||]. Istnieje ponadto świadomość zróżnicowania językowego terenu ruskojęzycznego Białostocczyzny, por. [|] u_nas k'ała N'araúk'i to tak xar'óśc l'úz'i hav'orat | tak ból's pa_b'iłar'usku | a tam za_l'ésom to tr'ošku in'ákš | tak c'varz'éj jakos'||]. Inni informatorzy dodają: [|] tam | pad_H'ajnaúkaju | k'ała Kl'išč'eł' to úże tak sxv'atujut pa_ukr'ajinsk'i||]. Zanotowano również wypowiedź następującą: [|] i tut u_nas i tam za_l'ésom hav'rat pa_r'usku | pa_pr'ostamu | a n'i pa_ukraj'insk'u | toš n'i ukraj'incy tam žyv'ut | a našy l'úz'i ukraj'incy to tak' ije ból's č'orniy i spat_l'oba z'iv'ac:e||]. Na dworcu kolejowym w Hajnówce zanotowano następującą uwagę: [|] toj p'ojest na_B'iłar'us' iz'e], tzn. do Narewki i Siemianówki, gdzie mieszka ludność posługująca się gwarami akującą i dziękującą-ciekającą. Innym razem dla odmiany słyszano uwagę: [|] to Ukraj'ina tak ras'p'iv'ałas'a ||] (o kobietach śpiewających pieśni ludowe w pociągu jadącym do Czeremchy, gdzie miejscowa ludność używa gwary okajcej z przeprowadzoną dyspalatalizacją spółgłosek przed e i i).

Podział terenu ruskojęzycznego Białostocczyzny może być także oparty na charakterystycznych, łatwo zauważalnych cechach poszczególnych gwar. Tak więc dla przykładu mieszkańców sąsiedniej wsi dziękującą i ciekającą mogą być określani przez nosicieli gwary z przeprowadzoną dyspalatalizacją spółgłosek dziękującymi (por. z'e 'gdzie') lub ciaprukami (por. c'ap' 'er 'teraz'), por. [|] s_tymy c'aprük'amy ny_dohov'orys':a | an'o c'ap' 'er, c'ap' 'er | ny_sk'aže jak čołov'ěk

tep'er. Zanotowano też nazwę d'ekało na określenie osób, które wymawiają twar- do spółgłoski przed e, por. [|]u ty | d'ekało n'išč'asny | čuc' staj'iš| a še xl'aptaú_by t'uju h'aru [|]. Nawet inna wymowa zaimka może być podstawą do określenia mieszkańców danej okolicy jako sztokmanów (por. što "co") lub szczokmanów (por. šco "co"), por. [|]tud'y xl'opc'i ny_jd'ete na_zab'avu | tam štokman'y | kol'i's' men'e pob'yl'i | ž'ónka f_x'aty ny_pozn'ała | tak očy popodbyv'al'i | štokman'yska||]. Przytoczmy także określenia t'amak'i (przysłówek t'amaka używany na północ od Narwi) i mašk'i (rzeczownik maš'ok. 'worek' używany w okolicach Narewki), por. [|] už'e t'amak'i j'edut | xvast'y k'on'am pazav'azuval'i | i s'iš'at nastab'určany || u_tyx mašk'óú kart'ošk'i n'i _k'up'iš | sam'i hał'odny s'iš'at||.

Ludność akająca oraz dziękająco-ciekająca spod Narewki, Lewkowa Starego czy Białowieży określa mieszkańców okolic Hajnówki, Bielska Podlaskiego, Orli i Kleszczel Podlaszami (w miejscowości gwarze Padl"aš). Zwraca uwagę przede wszystkim na ich "twardą wymowę", tj. występowanie twardych spółgłosek przed e, często też przed i. Podkreśla ponadto okający charakter gwar Podlaszów. Osoba, która posługuje się gwarą o podobnych cechach, w okolicach Narewki czy Lewkowa Starego automatycznie uważana jest za Podlasza. Nie jest wykluczone, że tak samo byłby potraktowany Ukraińiec spod Łucka lub Lwowa.

Nie ulega wątpliwości, że nazwa Podlasz jest reliktem starych podziałów polityczno-administracyjnych na terenie dzisiejszej Białostocczyzny [AGWB 1, Mapy pomocnicze, III. Podziały polityczne i administracyjne na terenie AGWB w latach 1669–1795]. Okolice Narewki i Lewkowa Starego wchodziły niegdyś w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, natomiast pobliskie tereny na zachodzie, gdzie nie znano wymowy akającej i dziękająco-ciekającej, znajdowały się już w obrębie Korony, tj. na Podlasiu (gw. Padl'aše). Stąd też mieszkańcy wsi położonych na zachód od Puszczy Ladzkiej określani są Podlaszami i kojarzeni obecnie przede wszystkim z ich odmienną wymową.

Mieszkańcy okolic Bielska Podlaskiego, Dubicz Cerkiewnych i Orli, a więc miejscowości wchodzących niegdyś w skład Korony, określają siebie jako Kołowców (por. kor'ol' "król"), a mieszkańców tych ziem, które wchodziły dawniej w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, jako Litwinów. Litwinami (gw. Litwyn'y) dla mieszkańców Dubicz Cerkiewnych są zarówno białoruskojęzyczni mieszkańcy okolic Narewki, jak też mieszkańcy pobliskich wsi puszczańskich na wschód od linii kolejowej Czeremcha-Hajnowka, gdzie występuje, podobnie jak w Dubiczach Cerkiewnych, okanie i twarda wymowa spółgłosek przed e i i.

Na zakończenie należy z naciskiem zaznaczyć, iż ustalenie przynależności językowej gwar peryferyjnych nie rozstrzyga jeszcze kwestii tożsamości narodowej ich nosicieli. Język jest wprawdzie podstawowym, lecz nie wyjątkowym wyznacznikiem charakteru tej tożsamości. O ile język jest niejako automatycznie przekazywany dzieciom przez rodziców, to tożsamość narodowa jest niejednokrotnie wynikiem długotrwałych poszukiwań i kształtuje się w sercach i umysłach poszczególnych jednostek, przy czym charakter tej tożsamości nie zawsze jest stały,

może on ulegać, zwłaszcza na terenach pogranicznych, zmianom w zależności od stopnia uświadomienia danej osoby, jej wiedzy i doświadczenia życiowego. Specyfiką tego typu terenów jest ponadto brak wykształcenia świadomości narodowej u znacznej części mieszkańców. Nie jest wykluczone, że czasy, w których żyjemy, będą wymagać od nich określenia swojej tożsamości narodowej. Jej stan i kierunki ewolucji to interesujący temat badań socjologicznych. Socjologa interesuje przede wszystkim świadomość mieszkańców określonego terenu niezależnie od języka, którym się posługują, językoznawcę zaś język tych mieszkańców niezależnie od ich świadomości narodowej [Dużyńska 1991, 173–179; Sajewicz 1997, 104].

Bibliografia

- AGWB I, Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczyzny, 1, [red.] S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, Wrocław 1980.
- Czurak M. 1990, Frazelogizmy temporalne i przestrzenne w gwarze białorusko-ukraińskiej pod Hajnówką, "Slavia Orientalis" 3–4, 1990.
- Czyżewski F., 1994, Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia, Rozprawy Slawistyczne, 3, Lublin.
- Dejna K., 1976, Językowa przynależność gwar brzesko-pińskich, [w:] Języki i literatury wschodniosłowiańskie, Łódź.
- Dużyńska M., 1991. Język a świadomość odrębności grupowej na przykładzie wybranych wsi drobnośląsiekich i chłopskich okolic Kodnia, [w:] Język a kultura, t. 1. Podstawowe pojęcia i problemy, Wrocław.
- Grek-Pabisowa I., 1968, Rosyjska gwara starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim, Wrocław.
- Grek-Pabisowa I., 1983, Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzedowców w Polsce. Rozwój i stan dzisiejszy, Wrocław.
- Grek-Pabisowa I, Maryniakowa I, 1980, Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce, Wrocław.
- Hawryluk J., 1993, Z dziejów cerkwi prawosławnej na Podlasiu w X–XVII wieku, Bielsk Podlaski.
- Iwaniec E., 1977, Z dziejów staroobrzedowców na ziemiach polskich XVII–XX w., Warszawa 1977.
- Jaroszewicz J., 1844, Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca w. XVIII, Wilno.
- Karski J., Etnograficzeskaja karta biełorusskogo plemieni [w:] Dyjalektalähicny atlas biełaruskaj mowy, [red.] R. J. Awanięsow, K. K. Krapiwa, J. F. Mackiewicz, Minsk 1963.
- Klimczuk F., 1983, Haworki zachodniaha Palessia. Fanietyczny narys, Minsk.
- Klimczuk F., 1995, Ab suadnosinach haworak brescka-pińskaha Palessia i Padłaszza, [w:] Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, Białystok 1995.
- Kondratuk M., 1964, Wokalizm białorusko-ukraińskich gwar powiatu hajnowskiego, "Slavia Orientalis", 3.
- Kosman M., 1979, Historia Białorusi, Wrocław.
- Kuraszkiewicz W., 1938, Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią, "Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego", t. 31, 2, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W., 1955, Domniemany ślad Jadźwingów na Podlasiu, "Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej", 1.

- Kuraszkiewicz W., 1963a, Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej, wyd. II, Warszawa.
- Kuraszkiewicz W., 1963b, Ukraińska dyspalatalizacja w gwarach podlaskich, "Z Polskich Studiów Slawistycznych", s. 2. Językoznawstwo.
- Kuraszkiewicz W., 1964, Tendencje białoruskie i ukraińskie w gwarach okolic Puszczy Białowieskiej, "Acta Baltico-Slavica", I.
- Łapic Cz., 1989, Z problematyki badawczej piśmiennictwa Tatarów białostockich, [w:] Studia językowe z Białostocczyzny. Onomastyka i historia języka, Warszawa.
- Lesiów M., 1994, Gwary ukraińskie między Bugiem i Narwią, "Białostocki Przegląd Kresowy", 2, Białystok.
- Michałczuk K., 1877, Narieczijsja, podnarieczija i gowory Jużnoj Rossii w swiazi s narieczijsjami Galiciny, [w:] Trudy Etnograficzеско-Statisticzeskoj Ekspedicyi w Zapadno-Russkij Kraj. Jugo-Zapadnyj otdiel. Matierialy i issledowanija, sobrannye d. cz. P. Czubinskim, kn.VII, wyp. 2, cz. 3. Majorusszy Jugo-Zapadnogo-Kraja, Sanktpietierburg.
- Mironowicz E., 1993, Białorusini w Polsce 1944–1949, Warszawa.
- Nalepa J., 1964, Jaćwigowie. Nazwa i lokalizacja, Białystok.
- Obrębska-Jabłońska A., 1972, Przedmowa [w:] Teksty gwarowe z Białostocczyzny Warszawa.
- Pawluczuk W., 1972, Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu tradycyjnej społeczności terytorialnej, Warszawa.
- Sadowski A., 1991, Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce, Kraków.
- Sajewicz M., 1993, Wyobrażenie "małej ojczyzny" w białoruskojęzycznych wspólnotach wiejskich na Białostocczyźnie, [w:] Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich, Lublin.
- Sajewicz M., 1995, Ujaulennie "małoj radzimy" u biełaruskamounych wiaskowych supolnasciach na Białostocczyzne, [w:] Wiesnik Biełaruskaha dziaržaunaha uniwersiteta, sierryja 4, nr 2.
- Sajewicz M., 1997, O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostocczyźnie, [w:] Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce. Rozprawy Slawistyczne, 12, Lublin.
- Smoczyński W., 1972, Dialekt litewski w północno-wschodniej Polsce, [w:] Sprawozdanie z posiedzeń komisji naukowych Oddziału PAN w Krakowie za r. 1971, Komisja Językoznawstwa, Kraków.
- Smułkowa E., 1968, Szkic systemów fonologicznych gwar Białostocczyzny wschodniej, "Slavia Orientalis", 3.
- Szymański W., 1973, Słowiańszczyzna wschodnia, Wrocław.
- Wiśniewski J., 1957, W sprawie badań nad pograniczem Jaćwieży. "Przegląd Historyczny", 2.
- Wiśniewski J., 1964, Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w., "Acta Baltico-Slavica", 1.
- Wiśniewski J., 1977, Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny. Geneza i rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne, "Acta Baltico-Slavica", 11.
- Wiśniewski J., 1980, Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie, [w:] Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny, t. 1, Wrocław.
- Zielińska A., 1996, Wielojęzyczność staroobrzedowców mieszkających w Polsce, Warszawa.

Лідзія Кулажсанка (Мінск)

СТАН І ПРАБЛЕМЫ БЕЛАРУСКАГА ШКОЛЬНІЦТВА НА БЕЛАСТОЧЧЫНЕ

У беларуска-польскіх адносінах не апошняе месца займаюць пытанні нацыянальнай школы ў месцах кампактнага пражывання беларусаў у Польшчы (250–400 тыс. чал. на Беласточчыне) і палякаў (звыш 400 тыс. чал.) у Беларусі. Вядома таксама, што нацыянальная школа, разам з сям’ёй, уяўляе сабой асноўны сродак захавання нацыі ў іншародным асяроддзі, з’яўляецца важным чыннікам супрацьдзеяння моўна-культурнай асіміляцыі.

Вывучэнне стану беларускай школы ў месцах кампактнага пражывання беларусаў за межамі Беларускай дзяржавы мае цікавасць з пункту гледжання даследавання грамадска-культурнага быцця беларусаў у іншаварыянтнай мадэлі развіцця.

Адносна стану беларускага школьніцтва на Беласточчыне, месцы гісторычнага пражывання этнічных беларусаў, сярод беларускай грамадскасці сёння існуюць дзве процілеглыя ацэнкі:

1) Школьніцтва адпавядае патрэбам беларускага насельніцтва, і беларуская грамадскасць пры патрымцы адпаведных структур польскага ўрада і з дапамогай Беларусі робіць усё магчымае для яго развіцця.

2) Беларускае школьніцтва на Беласточчыне з кожным годам прыходзіць у занядпад і ў перспектыве можа наогул знікнуць.

Рэальныя факты, пацверджаныя вынікамі сацыялагічнага апытання настаўнікаў беларускіх школ (праведзена Цэнтрам імя Ф. Скарэны разам з Міністэрствам адукацыі РБ), на жаль, вымушаюць нас далучыцца да песьмістай. У сувязі з гэтым цікавым выглядае аналіз прычын, якія прывялі да такога стану найперш у свядомасці, а затым і ў арганізацыі і захаванні нацыянальнай школы на Беласточчыне. Для гэтага зробім рэтраспекцыю ў недалёкую гісторыю — 20–30-я гг. — і правядзём параўнальны аналіз стану спраў у Літве, Латвіі і на Беласточчыне.

Вядома, што пасля Рыжскага дагавора 1921 г. у складзе Польшчы па афіцыйнай статыстыцы апынулася 4,6 млн. беларусаў (1931), каля 70 тыс. жылі ў Літоўскай дзяржаве, больш за 120 тыс. — у Латвії. Адразу кідаецца ў очы той факт, што, нягледзячы на колькасную перавагу, беларусы ў Літве, Латвіі і Польшчы ў той час дасягнулі меншых поспехаў у арганізацыі сваёй школы ў параўнанні з іншымі нацыянальнымі меншасцямі. Напрыклад, у 1929–1931 гг. у Літве была толькі адна беларуская пачатковая школа, хаця літоўскі ўрад і прыхильна ставіўся да культурна-асветнай дзейнасці беларусаў. У той жа час

габрэйскіх было 135, польскіх — 81, нямецкіх — 22, латышскіх — 10, рускіх — 91. Да таго ж польская, габрэйская, нямецкая, латышская і руская нацменшасці мелі таксама сярэдня школы (прагіназіі і гімназіі). Акрамя прычын, аб'ектыўна незалежных ад арганізатараў беларускай справы ў названых краінах, была яшчэ адна — суперніцтва паміж палякамі і рускімі за ўплыў на свядомасць беларусаў і заахвочванне праваслаўных да паступлення ў рускія, а католікаў у польскія школы, а таксама не заўсёды прыхільнія адносіны ўрада (як гэта было ў Латвіі ў 1922–1925 гг.).

Беластоцкае ваяводства было ўтворана ў 1919 г. у складзе 12 паветаў з колькасцю насельніцтва 1 302 тыс. у 1919 г. і 1 643,5 тыс. чалавек паводле перапісу 1931 г., з іх, па афіцыйных дадзеных, было 9,1% беларусаў. У міжваенны перыяд сітуацыя з беларускім школьніцтвам на Беласточчыне адпавядала сітуацыі, якая склалася ва ўсёй Захоўнай Беларусі. У пачатку 1920-х гг. тут існавала сетка пачатковых беларускіх школ, было адчынена і некалькі сярэдніх. Разам з актывізацыяй антыбеларускай кампаніі з боку польскага ўрада беларуская грамадскасць пачала барацьбу за захаванне беларускай адукацыі. Асаблівасцю гэтай барацьбы на Беласточчыне з'яўлялася тое, што Беластоцкая акруговая ўправа Таварыства беларускай школы была найбольш моцнай, характарыздавалася ідэйным адзінствам, арганізацыйнай згуртаванасцю. Але і яна была забаронена “санацыйнымі” ўладамі ў 1934 г.

У пачатку Другой сусветнай вайны, калі Беластоцкае ваяводства перайшло ў склад БССР, было адчынена некалькі беларускіх школ. Адчыняліся беларускія школы і ў час нямецкай акупацыі¹.

Пасля вызвалення Беласточчыны ўжо ў верасні 1944 г. пачалі дзейнічаць школы, дзе вялося вывучэнне беларускай мовы. Такіх школ налічвалася 115, узімлі таксама тры сярэдня школы — ліцэй і гімназія у Бельску-Падляшскім, гімназія ў Гайнавцы і руска-беларуская гімназія ў Беластоку². Ініцыятыва ішла зізу, і пытанне аб адкрыцці школы вырашалася на мясцовым узроўні. Афіцыйнай урадавай зацікаўленасці ў вырашэнні беларускіх проблем у першыя паслявайныя гады ў Польшчы не было, хаця юрыдычныя асновы нацыянальнага школьніцтва былі закладзены яшчэ ў каstryчніку 1944 г. Польскім камітэтам нацыянальнага вызвалення.

У час перасялення беларусаў з Польшчы ў БССР (1944–1945) у правай прэсе была арганізавана антыбеларуская кампанія, што прывяла да згортвання і фактычнай ліквідацыі беларускага школьніцтва. У 1946–1947 гг., пасля заканчэння перасялення, у польскіх структурах улады пераважала думка, што беларуская школа наогул не патрэбна. Да прыкладу, у спрабаваздачы інспектара Беластоцкай кураторыі В. Маеўскага ад 4 сакавіка 1946 г. на гэты контагаварылася, што “тыя беларусы, якія засталіся на тэрыторыі Польшчы, не

¹ Езавітаў К. Беларусы ў Літве. Рыга, 1932. С. 6.

² Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944–1956: Wybór dokumentów. Białystok, 1996. S. 37–38.

могуць дамагацца асобнай школы, таму што ў адрозненні ад іншых нацыянальнасцей яны імкнуцца ўключыцца ў польскі дзяржаўны арганізм”. У афіцыйных колах Польшчы ў той час высіпавала канцэпцыя “аднанацыянальной польскай дзяржавы”. Фармальнымі прычынамі адмоў у стварэнні школ былі малая колькасць вучняў, недахоп кваліфікованых настаўнікаў і іх “нелаяльнасць да польскай улады”.

Толькі ў 1948 г. беларусы ў Польшчы былі афіцыйна прызнаны нацыянальной меншасцю. Сакратарыят ПАРП у 1949 г. разгледзеў пытанне аб адбудове беларускага школьніцтва³. На працягу наступных пяці гадоў пры падтрымцы дзяржавы была ўзноўлена сістэма пачатковай і сярэдняй адукацыі на беларускай мове. У 1953/54 навучальным годзе на Беласточчыне было 65 цалкам беларускіх школ і 64 школы, дзе беларуская мова выкладалася як прадмет⁴.

У той час інспектары з Беластока і Варшавы нават выносілі вымовы дырэктарам школ за тое, што дзеці дрэнна валодаюць беларускай мовай. Партыйны і дзяржаўны уладам імпанавала законапаслухмянасць і палітычная актыўнасць беларусаў, арганізацыі ПАРП і Саюза польскай моладзі былі амаль у кожнай беластоцкай вёсцы. Беларусы былі першымі і ў стварэнні сельскіх кааператываў і калгасаў⁵.

Беларуская тэматыка, апрач кароткага перыяду антыбеларускіх настрояў 1955–1956 гг., не была забаронена і ў прэсе. Проблематыка беларускага школьніцтва рэгулярна асвялялася на старонках тыднёвіка “Ніва”, у “Беларускім календары” і ў асобных даследаваннях⁶, якія вяліся ў рэчышчы афіцыйнай ідэалогіі.

Дэмакратызацыя палітычнага жыцця ў Польшчы ў 1955 г. прывяла да выхаду, услед за палякамі, беларускіх сялян з калгасаў, удзелу ў вяртанні зямлі і маёmacці яе бытым уладальнікам. У адказ на Беласточчыне зноў унікла хвала антыбеларускіх настрояў, інспіраваная нацыяналістычнай часткай польскага насельніцтва. Запалоханыя бацькі началі дамагацца ліквідацыі навучання на беларускай мове. Толькі стабілізацыя палітычнага становішча пасля 1956 г. стрымала працэс разбурэння школы.

У 1960-х і ў пачатку 1970-х гг. ва ўладных структурах ПАРП і ў школьнай адміністрацыі паступова высіпавала перакананне, што беларускім дзецям на Беласточчыне патрэбна толькі *азнаймленне* з беларускай мовай і літаратурай, а не навучанне на ёй. У школах пачаўся працэс пераходу з беларускай мовы навучання на польскую, стварэнне т. зв. прадметных школ. Распараджэнне Міністэрства асветы ад 17 лістапада 1962 г. вызначыла статус беларускай мовы ў школах з польскай мовай навучання як дадатковай, не абавязковай для выву-

³ Białoruskie Zeszyty Historyczne. 1994. Nr 2. S. 69.

⁴ Тамсама. С. 71–72.

⁵ Тамсама. С. 70.

⁶ Туронак Ю. Беларускае школьніцтва на Беласточчыне ў пасляваенны перыяд. Беласток, 1976; Turonak J. Bielarskaje szkolnictwa u Bielastoku. Bielastok, 1976.

чэння. Калі ў 1955–1970 гг. на беларускай мове навучалася 10–11 тыс. чалавек у год, то ў 1975–1976-м толькі 4,5 тыс.⁷.

Афіцыйным настроем паддаліся і бацькі, незадаволеныя tym, што выпускнікі беларускіх школ мелі меншыя магчымасці паступлення ў польскія ВНУ, а таксама працаўладкавання. Многія, успамінаючы пасляваенню антыбеларускую кампанію, не вельмі імкнуліся падкрэсліваць сваю нацыянальную адметнасць. Школьная адміністрацыя на чале з прадстаўнікамі ПАРП відавочна ішла ў справах нацыянальнай адукацыі ўслед за ідэалагічнай палітыкай КПСС і КПБ.

Новыя магчымасці ўзніклі ў 1992 г., калі паводле новага закона нацыянальныя меншасці атрымалі магчымасць арганізоўваць адукацыю на роднай мове ў трох формах: 1) у школах, дзе ўсё навучанне і выхаванне адбываецца на роднай мове; 2) у двухмоўных школах; 3) у школах, дзе родная мова вывучаецца як дадатковы предмет для жадаючых. Беларусы ў адрозненне ад усіх астатніх нацыянальных меншасцей маюць школы трэцяга варыянта.

Рэальна на сённяшні дзень на Беласточчыне існуе 38 пачатковых школ, у якіх (за выключэннем Рыбалаў) трох гадзін ў тыдзень адводзіцца на беларускую мову і літаратуру, і два ліці — у Гайнавіці і Бельску-Падляскім, дзе на беларускі цыкл адводзяцца чатыры гадзіны. Гэта так званыя прадметныя школы, дзе ўсе астатнія предметы выкладаюцца па-польску. Цікава, што большасць настаўнікаў, згодна з анкетаваннем, лічыць немэтазгодным пашырэнне беларускамоўнага цыкла ў праграмах школ і ліцэяў. Нават увядзенне такіх прадметаў, як гісторыя, геаграфія Беларусі і інш., падтрымлівае менш за палову апытаных. Таму захаванне і развіццё беларускага школьніцтва на Беласточчыне ўяўляе сабой значную праблему.

Апрача аб'ектыўных прычын такай сітуацыі былі і іншыя, адмоўны ўплыў якіх не пераадолены і да сёння. Гэта слабая арганізаванасць беларусаў, адсутнасць адзінства, сацыяльной салідарнасці ў вырашэнні лёсавызначальных спраў.

Чытаючы беластоцкі беларускі перыядычны друк, заўважаеш, што на яго старонках час ад часу ўзнімаецца палеміка, што вядзеца паміж рознымі беларускімі суполкамі і арганізацыямі. Дыскусіі часам пераастаюць у сур'ёзныя спрэчкі, якія вядуть да ўнутранага разладу, адмоўна ўплываюць на ўсю беларускую справу. Слабая арганізаванасць вядзе да нізкага ўзроўню прадстаўніцтва беларусаў ў органах улады.

Другая прычына страт на ніве беларускага школьніцтва — малая актыўнасць беларусаў як вынік нізкага ў парыўнанні з іншымі нацыянальнымі меншасцямі ўзроўню нацыянальнай самасвядомасці. Як зазначыў Я. Мірановіч, беларусы ў справе стварэння сваёй сістэмы адукацыі зрабілі толькі тое, што “было дазволена ўладамі”.

Трэцяя ж — вынік прамой і натуральнай залежнасці ад стану адукацыі на Бацькаўшчыне, выцяснення з яе беларускай мовы.

⁷ Туронак Ю. Беларускае школьніцтва... С. 19.

Уладзімір Мархель (Мінск)

МАТЫВЫ РАДЗІМЫ Ў САНЕТАХ АДАМА МІЦКЕВІЧА

Адам Міцкевіч, паэт-выгнаннік, адбыўшы мусовае падарожжа з Вільні ў Пецярбург, а затым на поўдзень Расіі, у лютым 1825 г. апынуўся ў Адэсе, адкуль у жніўні — каstryчніку выязджаў Крым. У выніку паднаглядных вандровак па поўдні з'явіліся два цыклы Міцкевічавых санетаў — адэскіх (ці, як іх яшчэ называюць, эратычных) і крымскіх. “Абодва цыклы, — сцвярджаюць тэкстолагі, — ствараліся паступова, без папярэдняга плана, у некалькі этапаў, часткова ў Адэсе, галоўным чынам раннія версіі некаторых санетаў, а часткова — і ў большай колькасці — толькі ў Москве. Першыя крымскія санеты маглі быць напісаны ў апошнія гады перад ад’ездам з Адэсы, а можа, нават у час вандроўкі па Крыме, але ўсе яны пазней больш або менш былі перапрацаўаны”¹.

Абодва названыя цыклы склалі кнігу “Сансты”, якая ў другой палове снежня 1826 г. выйшла ў свет з друкарні Маскоўскага універсітэта. Выдадзеная накладам у 1200 асобнікаў кніга даволі хутка разышлася, засведчыўшы тым самым цікавасць чытачоў да творчасці А. Міцкевіча на шырокай прасторы Расійскай імперыі і за яе межамі. Праўда, гэтая цікавасць не азначала ўсегульнага захаплення. З боку эпігонаў класіцызму было непрыманне, хоць некаторыя з іх прызнавалі, што асобныя санеты Міцкевіча вартыя вялікіх пазтаў.

Міцкевічавы адэскія санеты набылі для аўтара выратавальну літаратурную ўмоўнасць, якая драму глыбокага пачуцця да Марылі Верашчака прыкрыла драматургій психалагічна разнастайнага, шчодра-змястоўнага інтymнага свету. Вобраз Марылі, якая стала далёкай, як і радзіма, прысутнічае ў кожным санете эратычнага цыкла, нават тады, калі змест санета сітуацыйна не звязаны з ім, але прысутнічае ўжо пад літаратурным іменем петрапкаўскай Лауры.

Да Лауры

Цябе спаткаў — і ўспыхнуў я ад захаплення,
Знаёмае ў вачах лавіў у запытанні;
Як з ружы, што выпростае пляёсткі ўранні,
Са шпок тваіх сышло на нас дваіх квітненне.

¹ Mickiewicz A. Dzieła wszystkie. Wrocław, 1972. T. 1. Cz. 2. S. 109.

Твой спеў пачуў — і ўпалі слёзы прасвятлення,
Твой голас браў за сэрца і душу ў спяванні;
Здалося, нёс яго імю анёл вітанні,
Вызвоньваў у гадзіннік неба час збавення.

Признаць вачыма ты не бойся, дарагая,
Калі ты ўзрушана ці ўхвалявана мною;
Хай людзі супраць нас і лёс не спагадае,

Хай без надзеі мне кахаць і без спакою
І не са мною шлюб замны цябе з'яднае, —
Я знаю ўжо: мне шлюб даў Бог з тваёй душою.²

(Пераклад У. Мархеля)

Санеты Міцкевіча — гэта грані сутыкальнасці асобы са светам і грані высвечвання гэтай сутыкальнасці, душэўна далікатнай і духоўна высокай, незалежна ад бытавой канкрэтнасці з'яў і падзеі. Судакрананне лірычнага героя Міцкевічавых санетаў з праявамі жаночай прыгажосці вызвалена ад сацыяльных намёкаў, яно пазасацыяльнае ў сваёй аснове, а таму эстэтычна не растрачанае на грамадскія кантрасты. Шматаблічнасць псіхалагічна дакладных малюнкаў выяўляеца паэтам праз спавядальнасць лірычнага героя, унутраны свет якога тонка арганізаваны. Змена яго душэўнага стану адбываецца не толькі з кожным санетам, але ў асобных выпадках і на працягу аднаго санета (“Дабранач”). Шчырасць перажыванняў і заглыбленасць душэўнага аналізу, багацце адценняў пачуццяў і натуральнасць іх раскрыцця складваюцца ў цыкле адэскіх санетаў у біяграфію інтymных узлётаў лірычнага героя і яго натхённага пасталення.

У Міцкевічавых санетах адэскага цыкла зафіксавана ўвага да жаночага свету, сагрэтая пачуццём і аздобленая думкай. У іх няма салоннай манернасці, а ў тых выпадках, дзе яна магла бы узікнуць, з'яўлялася здаровая аўтарская іронія (“Візіт”, “Да візіцёраў”).

Жыццесцвярдальны змест паэзіі Міцкевіча, заключаны ў класічную форму санета, свабодна выяўляўся праз ашчадна-дакладную, амаль афарыстычную будову радка, экспрэсіўнага і дынамічнага:

Ды зноў багу і ў выразы складаю слова,
Якімі запярочу я нахабству злому,
Складу, забуду, зноў складу іх шматразова,

Але калі цябе сустрэну, па-старому
Я зноў, нібы скала, спакойны і суровы,
Каб зноў палаць і зноў маўчаць самому.
(П. “Я гутару з сабой, з людзьмі няма размовы...”)

² Міцкевіч А. Санеты = Sonety. Мн., 1998. С. 21.

Паміж пітва, калі на спеў ішлі з ахвотай,
Калі раскручвалася танцоў кола ў залі,
Раптоўна сіхлі ўсе, сябе пытали ўпотай,

Ніхто не знаю, чаму задуманыя сталі,
Але паэт сказаў: “Анёл тут пералётаў”.
Учэсцілі ўсе госця, ды не ўсе пазналі.
(III. “Хай посташь простая, няхітрае і слова…”)

(Пераклад У. Мархеля)

У адэскі цыкл, складзены з 22 твораў, Міцкевіч увёў санет “Да Нёмна”, які ён напісаў у прынавагрудскіх Шчорсах летам 1821 г. як рамантычнае прадчуванне расстання з радзімай і ўжо ўсвядомленага, але яшчэ не перажытага расстання з каҳанай Марылій, прынёманскай Лаурай.

Значна дапрацаўшы шчорсаўскі варыянт, паэт паставіў яго на восьмую пазіцыю адэскага цыкла, перад “Стральцом”, і тым самым зблізіў тэксты гэтых санетаў. Акаймаваныя двумя перакладамі з Петрагркі, яны нібы вылучыліся з масіву эратычнага санетарыя ў асобную субстанцыю, якая, на маю думку, утрымлівае сімвалічнае тлумачэнне незалежнасці асабістага лёсу ад запланаваных учынкаў.

У адэскім цыклі санет “Да Нёмна” несумненна ключавы для выяўлення эмпрычных стасункаў паэта з далёкай радзімай, хоць і астатнія санеты праз вобраз каҳанай, традыцыйна завуаляваны іменем Лауры, таксама захоўваюць (можа, толькі больш апасродкованую) сувязь з роднымі мясцінамі.

Між тым у цыклі крымскіх санетаў трансцендэнтная лучнасць аўтара з пакінутай не па сваёй волі Літвой-Беларуссю адбываецца пры адначасным візуальным успрыманні краявідаў Крыма.

Блізка, непасрэдна ўспрынятая чужына і далёкая, захаваная ў памяці радзіма сусіднююць у крымскіх санетах як дзве прасторы, адлегласць паміж якімі не скарачаецца па меры вобразнага выяўлення контураў поўдня, а хутчэй наадварот — павялічваецца. Экзатычныя і ярка-святочныя фарбы Крыма абвастраюць пачуццё настальгіі Міцкевіча і абумоўліваюць яго эмацыянальнае імкненне да роднага краю. Цішыня ў Акерманскіх стэпах такая, што, здаецца, можна пачуць нават голас з Літвы (“Акерманскія стэпы”). Вышэйшым пунктам характэрystыкі цішыні і не магло быць нічога іншага ў паэта, які, прызнаючы вартасць зямлі “дастатаў і красотаў”, аддае перавагу радзіме, куды яго “імкненца сэрца”:

Літва! Твае лясы больш вабяць галасамі,
Чым салаўі Байдар, Сальгіры дзяўчыны.
Там весялейшы я хадзіў дрыгвой айчыны,
Чым тут цытрынавымі рапіскімі садамі.³

(Пераклад І. Багдановіч)

³ Міцкевіч А. Санеты = Sonety. С. 97.

Гэтыя радкі з “Пілігрыма” — адзін з тых выпадкаў, калі ўнутраная плынь памяці паэта-выгнанніка пра недасягальную радзіму прарвалася праз яскрава-ўражлівую экзатычныя малюнкі Крыма, якія нібы падводзяць паэта да краю свету, дзе, як на вяршыні Аюдага, прыходзіць разняволенне душы, адкрытай для спасціжэння сэнсу быцця і для самасузірання.

У санетах крымскай тэматыкі прысутнічала прастора бачання і прастора памкнення. Таму паэт, які здзейсніў вандроўку па Крымскім паўвостраве ў кампаніі жандарскага генерала Віта і яго памочнікаў, не беспадстаўна, відаць, выбраў з “Заходне-ўсходняга дывана” Гётэ слова — “Хто хоча зразумець паэта, у край яго пайсці павінен” і паставіў іх эпіграфам да цыкла крымскіх санетаў, прысвечанага “таварышам” па вандроўцы. Тым самым ён дадаткова тлумачыў, што душа паэта пазнавальнай толькі ў лучнасці з радзімай і што праз бацькаўшчыну паэта ляжыць шлях да яго сэрца. Санет жа “Ястраб”, напісаны на поўдні і паяднаны, без сумнення, са згаданай вандроўкай паэта, у крымскі цыкл не быў уключаны, відаць, таму, што меў даволі празрыстую алегарычнасць. Знясілены ястрраб, якога непагадзіў віхура адарвалі ад родных прастораў і занеслі ў чужое асяроддзе, знаходзіць па-над разбушаваным морам часовы ратунак на мачце карабля, на якім няма яго, мякка кажучы, сяброў. Тым не менш ён разумее, таксама як і варожыя яму людзі, што яго тут не пакрыўдзяць, бо ён госць. Пасля таго, ўступу паэт звяртаецца да безыменнай жанчыны, трэба думаць, Карапіны Сабанская, ад якой зыходзіла ініцыятыва падарожжа па Крымскім паўвостраве, і прапануе ёй згадаць пра падabenства іх суровых лёсаў, каб не захапляцца ілюзіяй прыемных слоў і надзеі у той час, калі з яе ўдзелам расстаўляюцца сецы.

Апошні тэрцэт у “Ястрабе” не скончаны, шматкроп’ем аўтар паказаў, што тут засталася недагаворанасць. Аднак яна таксама красамоўная. Абкружены кампліментарнай увагай Міцкевіч-выгнаннік не сумніваўся ў таемных намерах царскіх выведенікаў — так званых таварышаў па вандроўцы, якім ён якраз і прысвяціў свае крымскія санеты.

На поўдні Адам Міцкевіч, здаецца, прадчуваў, што ўжо ніколі не вернеца на родную Навагрудчыну, але ў ім усё яшчэ жыла надзея, што сустрэча з радзімай наперадзе. Яна сагравала паэта ў эміграцыі, давала сілы для творчасці, якая адкрывала яму свой шлях вяртання ў мясціны маленства і юнацтва. Калі ж надзея згасла, Міцкевіч перастаў пісаць вершы.

Уладзімір Казбярук (*Мінск*)

ЗОФ'Я ТШАШЧКОЎСКАЯ (АДАМ М-СКІ): ЖЫЩЦЁ І ТВОРЧАСЦЬ У БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКІМ ЛІТАРАТУРНЫМ АСЯРОДДЗІ

Для беларускіх чытачоў знаёмства з творчасцю Зоф'і Тшашчкоўской і яе жыццёвым лёсам пачалося не так даўно. Між тым спадчына яе і роля ў беларуска-польскім літаратурным асяроддзі заслужоўваюць пільнай увагі. Пісала яна на польскай і беларускай мовах, у 80-я гг. XIX ст. рабіла актыўныя спробы для ажыўлення літаратурнага жыцця, падтрымліваючы адпаведныя кантакты з пісьменнікамі-аднадумцамі.

Зоф'я Тшашчкоўская (яе дзяявочае прозвішча Манькоўская) нарадзілася ў 1847 г. у невялікім маёнтку Дарагавіца колішняга Слуцкага павета (цяпер Капыльскі р-н Мінскай вобл.). З беларускай мовай, якую сама яна назвала пазней “нінькай дзіцячых гадоў”, прыйшлі да яе песні і паданні нашага народа. Паэтычны дар пра будзіўся ў яе рана. І спачатку лёс як быццам пачаў ёй усміхацца.

Расла паэтэса ў асяроддзі, у якім мастацкае слова цанілася вельмі высока. З. Тшашчкоўская была сваячкай Уладзіслава Сыракомлі. У лістападзе 1871 г. яна паведамляла Вінцэсю Каратынскаму: “Родная сястра Людвіка Кандратовича Альжбета выйшла замуж за Антона Раецкага, майго дзядзьку. Адсюль паміж нашымі сем'ямі ўстанавіліся цесныя ўзаемаадносіны, і мая маці, Манькоўская, бывала частым гостем і ў Тулёнцы, і ў Залуччы”¹ (мясцовасці, дзе жыў У. Сыракомля). І калі ў лютым 1861 г. трынаццацігадовую Зосю прывезлі ў Вільню для вучобы ў прыватнай школе Клячкоўской, то спыніліся ў сваяка У. Сыракомлі. (У некаторых польскіх выданнях памылкова сцвярджаецца, быццам вучылася яна ў Варшаве.)

Уладзіслаў Сыракомля неўзабаве даведаўся пра паэтычную творчасць юной сваячкі. “І неяк дзіцячая песенка,— сведчыць Тшашчкоўская ў тым самым лісце да Каратынскага,— закранула яго душу. З гэтага часу ён любіў часта бачыць мяне пры сабе, распытваў мяне, жартаваў…

Любіў ён і хваліў мае песенькі, заахвочваў, распальваў сэрца…

Асабліва ўрэзайся мне ў памяць адзін дзень Вялікадня… Ён мне сказаў, што сваю чистую лютню перадасць у мае рукі і што мне суджана спываць пасля яго ў сіртлівай Літве.

Надышоў дзень маіх імянін, і дарагі мой пясняр перадаў мне напалавіну жартаўлівую, напалавіну чуллівую песеньку”. Адбылося гэта 15 мая (н. ст.)

¹ Kończyc T. Syrokomla i młoda poetka // *Bluszcz*. 1917. S. 5.

1862 г. Там У. Сыракомля пажадаў, каб дар Божы, яе літаратурны талент, пераплаўляўся ў песню.

Колькі часу Зоф'я вучылася ў Вільні — невядома. А неўзабаве выйшла замуж за Вацлава Ташчкоўскага, афіцэра-артылерыста рускай арміі. Развіталаася з родным асяроддзем і паехала з мужам у Расію. Прыйтулкам для іх стаў горад Зарайск Рязанская губерні. Адсюль у 1877 г. В. Ташчкоўскага паслаў на фронт на Балканы, дзе пачалася руска-турэцкая вайна. Разам з ім паехала ў салдацкім адзенні і яго жонка.

Пра далейшы лёс З. Ташчкоўскай польскія крыніцы або маўчаць, або падаюць памылковыя звесткі. У фундаментальным акадэмічным выданні “Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku. Literatura okresu Młodej Polski” (Варшава, 1968. Т. 1) паведамляецца, быццам яна пасля вайны адразу вярнулася ў родную Дарагавіцу, дзе жыла да канца сваіх дзён. На самой справе пасля руска-турэцкай вайны некалькі гадоў яе лёс быў звязаны з Ноўгарадам, куды накіравалі В. Ташчкоўскага, камандзіра 4-й батарэі 22-й артылерыйскай брыгады. І вось тут, у Ноўгарадзе, адбылося, калі можна так сказаць, другое і на гэтых раз сапраўднае паэтычнае нараджэнне Зоф'і Ташчкоўскай пасля тых першых спроб шматгадовай даўнасці.

У час пражывання і вандровак за межамі роднага краю на працягу ўсяго часу заставаўся ў памяці запавет У. Сыракомлі. У душы Зоф'і жыло, не патухала пачуццё жалю з прычыны таго, што яна так доўгá не давала рады выйсці на дарогу, прызначаную ёй лёсам. Такі вывад можна зрабіць з яе ліста да Мірыяма, датаванага 11/23 верасня 1889 г.: “Калі пішу Табе гэта, перад вачыма паўстае страшэнна змарнаваная ўласная маладосць. Пачаў [у мастацкай творчасці і ў карэспандэнцыі з незнамымі асаўствістамі З. Ташчкоўская карысталася мужчынскім псеўданімам Адам М-скі.— У. К.] я пісаць вельмі рана — гадоў, можа, у 12, а можа, і на пару гадоў раней... Я пакутваў і намагаўся зразумець, што адбываецца ў душах людзей... На няшчасце, не звярнулі ўвагі на такое ранняе развіццё думкі”. Сама паэтэса, характарызуючы свае першыя спробы пяра, робіць вельмі пакутлівы вывад: “Была там здольнасць, якой падрэзалі крыллі. Мне не далі адукцыі, якая адпавядала б майм жаданням; пазней я сам усё здабываў, а гэта цвёрдая дарога; потым жыццё прыціснула — і таму на 10 гадоў я адкінуў пяро зусім да той пары, пакуль неспакойная хвала Дунаю не разбудзіла буру ў галаве”.

Спасылку на балканскі паход можна знайсці і ў лісце, датаваным 2/14 сакавіка 1889 г.: “Я вяртаўся з турэцкай вайны, замучаны дунайскай ліхаманкай і гарачкавымі галюцынацыямі, хацеў чым-небудзь асвяжыць думку ў знясільваючым дунайскім паходзе; у Кішынёве, у магазіне, на паліцы сярод бутэлек віна, свечак і мыла знайшоў 8 тамоў паэзіі, якія адразу ж у дарозе пачаў перакладаць”.

Вось гэта і быў пачатак пералому, які неўзабаве наступіў у Ноўгарадзе. Магло б здарыцца і так, што пасля нейкага ўсплеску творчай актыўнасці паэтэса зноў апусціла б рукі, не знайшоўшы спрыяльнай атмасфери для выяў-

лення сваіх творчых сіл. Але тут праз нейкі час яна сустрэла чалавека, які натхніў яе, памог паверыць ва ўласныя сілы, падтрымаў маральна. Гэта быў Фелікс Зянковіч, колішні ўдзельнік паўстання 1863 г. і затым катаржнік.

За ўдзел у паўстанні Ф. Зянковіча першапачаткова асуздзілі на пакаранне смерцю. Потым аднак пераглядзелі справу і засудзілі яго на 12 гадоў катаргі. З Вільні вывезлі на каляды 1863 г. З Ніжняга Ноўгарада да самай Цюмені ішоў у кайданах пехатой разам з партыяй такіх самых зняволеных. Адтуль даплыў да Табольска. Пра лёс катаржніка сведчыць паведамленне самога Ф. Зянковіча ў адным з лістоў: “З сарака двух наших, якія разам са мной выбраліся з Вільні, да Табольска дабралася восем чалавек.” У сакавіку 1865 г. трапіў ён ва Усоль. Разам з ім там адбывалі пакаранне такія ўдзельнікі паўстання, як Якуб Гейштар, Юзаф Каліноўскі (кананізаваны ў 1991 г. каталіцкім касцёлам — перад сваёй смерцю ён быў ігуменам кляштара ў Вадовіцах).

У Ноўгарадзе Зоф'я Ташчкоўская сур'ёзна занялася перакладамі паэтычных твораў на польскую мову. З плёнамі сваёй працы яна пазнаёміла Ф. Зянковіча. Гэта адыграла выключна важную ролю ў літаратурнай творчасці паэтэссы. Ф. Зянковіч ацаніў яе творчыя здзяйсненні належным чынам, заахвоціў да далейшай працы. Аб складанасці і супярэчлівасці ў паэтычных пошуках дастаткова выразна сведчыць яе ліст да Ф. Зянковіча, напісаны ў 1886 г.: “Прыблізна на працягу 20 гадоў я пазбаўлена таварыства людзей з літаратурнай адукцыяй, а раней я была такая маладая і так мала ў нас дзяўчата вучанца, што я не мела магчымасці назіраць сабе запас сякіх-такіх ведаў, і таму кожны хоць бы найменшы праменъ іх з’яўляецца для мяне свайго роду адкрыццём”.

Зоф'я Ташчкоўская вярнулася з паходу ў 1878 г. Але толькі ў сакавіку 1883 г. яна ўжо магла паведаміць з Ноўгарада Ф. Зянковічу аб tym, што неўзабаве з’явіцца ў друку яе першая паэтычная публікацыя: “Швагер мой угаварыў мяне выдаць у Вільні ў Завадскага адзін з найдайнейшых перакладаў маіх з Ламарціна. Гэта — амаль што першая мая работа (з перакладаў) і, можа, найменш дакладная, але Генрыку найбольш прыпала да густу... Калі нішто не перашкодзіць, то праз месяц выйдзе з друку, тады і Вам экземпляр прышлю, толькі Вы будзьце ласкавы захаваць мне тое прозвішча, якое на гэтай кніжцы будзе напісаны, або, інакш кажучы, імя і прозвішча майго бацькі [яго звалі Адам Манькоўскі. — У. К.]. Сабою сярод людзей быць не хачу не з-за капрызу, але зважаючы на маё цяперашніяе прозвішча і на магчымую будучыню; не хачу нікога з сабою звязваць”².

Галоўная прычына падобных паводзін вынікала з того, што муж яе быў афіцэрам рускай арміі і жыла яна з ім у Расіі. Сваёй творчасцю на польской мове — прытым вершамі польскага патрыятычнага зместу — яна магла пашкодзіць яму, яго кар’еры. Гэта — з аднаго боку. А з другога — асяроддзе, духоўна блізкае ёй, магло б адносіцца да яе насцярождана, даведаўшыся пра яе

² Бібліятэка Польскай акадэміі навук “Асалінэум”. Вроцлаў. Рукап. 13228/I. С. 58.

сямейнае і сацыяльнае становішча. Усё гэта стварала для яе складаную і супярэчлівую сітуацыю. Звязаная па руках і па нагах сваімі нестандартнымі ўзаємаадносінамі з тымі асяроддзімі, у якіх ёй даводзілася жыць, Зоф'я Ташчкоўская ўяўляла сябе ізаляванай ад бліzkіх ёй духоўна людзей і таму хавала сваё сапраўдане прозвішча і рэальнае становішча. Адчуваючы сябе ў нейкай ступені зняволенай у паўсядзённым жыцці, яна знаходзіла выхад у паэтычнай творчасці, шукала кантактаў з аднадумцамі, перад якімі смела магла адкрыць сваю душу. Такім аказаўся Ф. Зянковіч.

Польскія даследчыкі творчасці Зоф'і Ташчкоўской пакуль што не звярнулі ўвагі на адну акалічнасць, вельмі істотную для яе творчага лёсу. Без дзея-
снай ці хаця б проста маральны падтрымкі мужа займаца такога роду літа-
ратурнай творчасцю паэтэса не магла бы. Дый так блізка пасябраваць з Ф. Зян-
ковічам, бескампрамісным змагаром за незалежнасць Польшчы.

Тут, мабыць, варта узняць пад увагу яшчэ адну справу. Вацлаў Ташчкоўскі быў афіцэрам-артылерыстам. У перыяд паўстання 1863 г. — як гэта ні дзіўна — усе рускія афіцэры-артылерысты на тэрыторыі, ахопленай паўстаннем, прытымліваючыся дэмакратычных поглядаў, або спачувалі, або нават дзейна памагалі паўстанцам. Засведчыў гэта — пераканаўча, абапіраючыся на канкрэтныя факты — не хто іншы, як Юзаф Пілсудскі, які сур'ёзна вывучаў гісторыю паўстання. Ён прыводзіць цытату з успамінаў удзельніка паўстання палкоўніка войска польскага Юзафа Аксінскага, накіраванага ў Калішскую ваяводства. Вось гэтая цытата: “Некалькі дзён перад выездам з Варшавы, гэта значыць каля сярэдзіны студзеня, будучы ў Патрабні, тагачаснага кіраўніка рэвалюцыйнага маскоўскага саюза “Русская зямля і воля”, я прасіў яго, каб падаў мне звесткі пра арганізацыю гэтага саюза ў асяроддзі ваенных на тэрыторыі Калішскага ваяводства. З той прычыны, што гэтай часткай краіны сам ён не кіраваў, а яго намеснік, адказны за дзейнасць на той тэрыторыі, часова адсутнічаў у Варшаве, таму з прычыны майго тэрміновага ад’езду сказаў мне: “Можаш смела разлічваць на афіцэраў артылерыі — многія з іх уваходзяць у саюз, а тыя, што не ўдзельнічаюць у ім, з’яўляюцца такімі прыстойнымі і сумленнымі людзьмі, што ніхто з іх не будзе выконваць ролі паліцыйскага сышчыка [...]”. У сувязі з тым, што артылерыя была раскідана па ўсёй краіне, тых “сумленных і прыстойных людзей было цэлае мноства”³. І на самай справе, Аксінскага ніхто не падвёў. Можна меркаваць, што тыя дэмакратычныя погляды ў армейскім асяроддзі артылерыстаў захаваліся і ў наступныя дзесяцігоддзі. І тым больш яны не маглі не аказацца блізкімі В. Ташчкоўскаму, паляку па паходжанню.

У пачатку 1883 г. на суд чыгачоў паэтэса аддала пераклад “Апошніяя песні паломніцтва Чайлд Гарольда” французскага паэта Альфонса Ламарціна. Тая публікацыя праклала дарогу для ўласных вершаў паэтэсы ў наступным, 1884 г.,

³ Piłsudski J. Wpływ Wschodu i Zachodu na Polskę w epoce 1863 r. // Pisma zbiorowe. Warszawa, 1937. T. 8. S. 76.

у часопісе “*Tygodnik Ilustrowany*”. Пачынаючы з 1887 г., яе паэтычныя творы — арыгінальныя і перакладныя — з’яўляліся на старонках варшаўскага тыднёвіка “*Życie*”. Тут у яе ўстановіліся вельмі плённыя творчыя кантакты і ажыўленая перапіска з вядомым польскім паэтам, літаратурным крытыкам, перакладчыкам, рэдактарам Зянонам Пшасмыцкім (Мірыямам). Затым творы Зоф’і Ташчкоўской пачалі з’яўляцца на старонках многіх польскіх перыядычных выданняў.

Апошняя гады З. Ташчкоўская жыла ў Дарагавіцы. Роднай вёсцы яна прысвяціла так званыя “Дарагавіцкія песні”, якія дзелянца на два цыклы: “Зямля” і “Людзі”. Гэтыя творы зацічаўшыя сучаснымі польскімі даследчыкамі да найпрыгажэйшых і найбольш арыгінальных у яе паэтычнай спадчыне. Вось што, у прыватнасці, гаворыць пра іх польская даследчыца В. Хайніцка-Скавіньска: “Арыгінальны затое ж харектар маюць творы, у якіх выкарыстаны ўкраінска-беларускія фальклорныя матывы. Яны выяўляюцца не толькі ў галіне мовы (лексіка) і дэталяў, якія, дарэчы, неаднаразова суправаджаюцца аўтарам “этнаграфічнымі” тлумачэннямі, але таксама ў сферы спецыфічнага ідэйнага вопыту”⁴.

У абмалёўцы жыцця і лёсу беларускага селяніна вызначыліся гуманістычныя погляды паэтэсы, уменне бачыць у мужыку бліzkага чалавека. У вершы “З нівы” яна называе яго сваім братам. У другім вершы — “На пажарышчы” — паказана праца беларускіх цесляроў, якія пасля пажару ўзводзяць новыя будынкі. Тут чытач знаходзіць разум над спрадвечнымі проблемамі жыцця, над яго непераможнасцю.

Вядомая беларуская спадчына паэтэсы небагатая. Паасонная вершы і песні зберагліся ў яе карэспандэнцы. У лістах З. Ташчкоўской да Ф. Зянковіча змешчаны два вершы на беларускай мове: адзін з’яўляецца перакладам папулярнай польскай песні “Каліна” (аўтар тэкstu Тэафіль Ленартовіч, мелодыю скампанаваў Ігнацы Камароўскі), а другі — “Стайць явар на прыгорку” — перапрацоўкай вядомай песні Станіслава Манюшкі на слова Яна Чачота. Такім вось чынам тая песня, створаная на беларускай зямлі, загучала і на беларускай мове. Да песні “Каліна” дадаецца зайдавага: “Прыназоўніка у найчасцей не лічу асобным гукам, таму што і ў народа гэты гук, хация і выразны, часта зліваецца з наступным. Магчыма, хтосьці здолее пазбегнуць гэтага ў вершы — я не ўмею”. Паэтэса першая ў друку звярнула ўвагу на такую асаблівасць прыназоўніка ў беларускай мове.

У тым самым лісце З. Ташчкоўская расказала і пра гісторыю перакладу песні: “Аднойчы, у мінулым годзе, я пачала співаць “Каліну” амаль міжвольна на нашай сялянскай беларускай мове і паўтарыла дзяўчатам-служанкам, — гэта выклікала захапленне, яны па начах вучыліся. На няшчасце я не маю голасу співаць, ні вучыць іншых. Але магу перакладаць і маю некалькі гато-

⁴ Chojnicka-Skawińska W. Adam M-ski: Obraz literatury polskiej XIX i XX wieku // Literatura okresu Młodej Polski. Warszawa, 1968. T. 1. S. 365.

вых песень. Я падумала, што нядрэнна было б пашырыць такі песеннік (вядома, толькі жывым голасам) замест агіднасцей, якія цяпер можна часта пачуць... Пасылаю Вам дзве песні — гэта толькі пачатак, — я забыла беларускую мову, хаця вяртаяся да яе цудоўна як да нянькі дзіцячых гадоў, — у вушах іграе мне ранейшая — без заганы". Той ліст, у якім змешчаны абедзве песні, датуецца 16 мая 1886 г.

У аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве сярод вершаў, прысланых у рэдакцыю часопіса "Życie", захоўваецца пераклад верша М. Канапніцкай "Як жа мне цябе, дзяўчына...". Адна беларуская песня З. Ташчкоўскай была змешчана ў лісце да Мірыяма ад 12 (24) ліпеня 1888 г. з прыпіскай: "А як Табе, браце, прыпадзе да густу беларуская малітва ў час гора (на мелодыю "Харала" Уйскага)?" Далей прыводзіцца сам тэкст песні. У канцы ліста, які захоўваецца ў рукапісным аддзеле Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве, зроблена харектэрная прыпіска: "Знаеш, Ш[аноўны] Пане, мае рэлігійныя перакананні, але ў народзе абысціся без іх немагчыма..." Паэтэса сама называе той твор, які паслужыў для яе імпульсам: "Харал" Карнеля Уйскага — адну з вядомых польскіх песень XIX ст.

Яшчэ адзін беларускі твор паэтэсы — пераклад верша М. Канапніцкай "Ля аконца" — быў укладзены ў ліст да Мірыяма ад 6 лютага 1886 г. Абодва гэтыя творы — "Божа, наш бацька" і "Ля аконца" — блізкія па зместу і настрою. Яны ўяўляюць сабой скаргу на горкую долю селяніна. Адначасова аўтар выказвае сваю аптымістычную веру ў лепшую будучыню. Гэтая вера выяўляецца і ў карэспандэнцыі паэтэсы. Так, свой ліст ад 25 жніўня 1887 г. яна заканчвае словамі: "Яшчэ пра беларускае пытанне хацела пагаварыць. Пакідаю гэта для будучага калісці ліста. Сумна, чорна — але будзем верыць у лепшае заўтра!" З неспакойнай думкай аб больш надзейным заўтрашнім дні беларускага мужыка і пісала свае песні З. Ташчкоўская. Яны сведчаць аб вялікім паэтычным таленце аўтара, аб добрым адчуванні асаблівасцей мастацкага вобраза.

Зоф'я Ташчкоўская ніколі не заставалася абыякавай да лёсу беларускага селяніна. Яна рагучча палемізавала з тымі, хто так ці інакш спрабаваў яго прынізіць: "Нядяўна пісалі ў "Тыгодніках", што калі б надрукавалі "Пана Тадэвуша" па-беларуску, то мужыкі яго не чыталі бы. А ці карэнна польскія мужыкі чытаюць яго на польскай мове? Лічу, што ніхто так не будзе сцвярджжаць, такія рэчы інтэлігенцыя павінна распаўсюджваць. А што беларуская песня мела бы велізарны ўплыў, пра гэта ведаю з практыкі".

З. Ташчкоўская жыла ў польскамоўным асяроддзі. Тоё ж самае можна сказаць пра Ф. Багушэвіча, Я. Лучыну, А. Гурыновіча, амаль пра ўсіх тых, хто ў канцы XIX ст. пісаў на беларускай мове. З іх Ф. Багушэвіч і ў значнай ступені А. Ельскі ўсвядомлена дзейнічалі ў імя беларускага нацыянальнага адраджэння. Аднак як бы там ні было, усе тыя, што пісалі тады на беларускай мове, уносілі свой важкі ўклад у гэту справу, падрыхтоўвалі глебу для працэсаў, якія набылі размах ужо ў пачатку XX ст.

Пётр Рагойша (Мінск)

ЧАЛАВЕК ПАМІЖ УСХОДАМ і ЗАХАДАМ: БІЯГРАФІЧНЫ ГЕРОЙ У “БЕЛАРУСКИХ” СЕНСАЦЫЙНЫХ РАМАНАХ СЯРГЕЯ ПЯСЕЦКАГА

Творчасць Сяргея Пясецкага, польскага пісьменніка беларускага паходжання, да нядаўнага часу была ў Беларусі невядомая. І гэта пры сусветнай вядомасці пісьменніка, пры шматтысячных тыражах выданняў яго твораў у Італіі, Іспаніі, Вялікабрытаніі, нават далёкай Мексіцы. Зазначу, што мастацкая спадчына Пясецкага перакладалася і выдавалася на 16 мовах. Апрача беларускай...

Што ж, настай час і нам звярнуцца да проста унікальных твораў гэтага пісьменніка, вярнуць іх у беларускі літаратурны кантэкст. Нашы суседзі-пallyaki началі вяртаць Пясецкага ў канцы 80-х гг., калі ламалася таталітарная сістэма, калі патрэбна была эфектыўная зброя для барацьбы з камуністычным рэжымам — слова, якое нясе літаратура. У перыяд ПНР Пясецкі ў Польшчы не выдаваўся, у той час як за сорак пасляваенных гадоў у адной толькі Італіі яго раман “Каханак Вялікай Мядзведзіцы” перавыдаваўся 16 разоў! А такіх раманаў, больш ці менш вядомых, у аўтара было звыш дзесяці...

Сучасныя польскія чытачы высока ацанілі творчасць Пясецкага. Неперадышленая сатырычнасць, з’едлівасць, выкрывальнасць у паказе бальшавіцкіх парадкаў і заган камуністычнай сістэмы ў цэлым спрыяла вялікай папулярнасці твораў пісьменніка, якія ўспрымаліся як сенсацыйныя.

Для нас асаблівую цікавасць выклікаюць тыя раманы Пясецкага, што найбольш звязаны з беларускай рэчаіснасцю. Таму лічу мэтазгодным першыя шэсць твораў пісьменніка вылучыць у своеасаблівы “беларускі цыкл”. У межах гэтага цыкла асобна вымалёўваюцца дзве часткі. Першая, так званая ракаўская (па месцы асноўнага дзеяння), — эпапея шпіёнаў і кантрабандыстаў, што лучыць раманы “Каханак Вялікай Мядзведзіцы”, “Багам ночы роўныя” і “Пяты этап”. Другая — мінская, трэлогія, ахарактарызаваная аўтарам як “зладзейская”, складаецца з раманаў “Яблычка”, “Гляну я ў акно” і “Ніхто не дасць нам вызвалення”. Хаця больш справядліва было б назваць яе “акадэмія злачынстваў”, паколькі аўтар здымает заслону з праяў крыміналу і ў ніжэйших, і ў найвышэйших структурах грамадства.

Сярод шматлікіх аўтарскіх motto, своеасаблівых публіцыстычных каментарыяў да сюжэтнай канвы, ёсць і такое сцвярджэнне: “...калі раней кралі пераважна прафесійныя злодзеі і часам дылетанты, дык цяпер кралі і рабавалі бальшавіцкія салдаты, афіцэры, чыноўнікі, міліцыянеры”¹. На выкрыццё

¹ Piasecki S. Nikt nie da nam wybawienia. Wrocław, 1990. S. 97.

сутнасці гэтых з'яў, якія набіралі глабальныя памеры, і скіроўваеца творчая энергія пісьменніка. Асноўнай стрыжнёвай кампазіцыйнай асаблівасцю твораў Пясецкага становіцца супрацьпастаўленне людзей з сацыяльных нізоў, якіх аўтар заўсёды падае са спачуваннем, сімпатыяй, цеплынёй, — прадстаўнікам новай улады, якіх ён апісвае бескампрамісна, знішчальна.

Падзейнай асновай твораў пісьменніка было яго ўласнае жыццё. Катэгарычна не прымоу выкаванні, якія мелі месца ў польскай крытыцы, абыт, што нібыта прыўнясенне ў творы Пясецкага аўтабіографічнага матэрыялу разбурае цэласнасць іх структуры. Так, Т. Сулкоўскі ў артыкуле “Сапсаванасць або грэх?”, а таксама С. Жэмісіц сцвярджаў, што “аўтэнтызм з’яўляеца першародным грахом Пясецкага”². Акрамя недаацэнкі пошукаў пісьменніка ў сферы стылёвых і жанравых навацый, падобныя заявы крытыкаў мелі ў сваёй аснове, карыстаючыся іх жа вобразам, “грахі” іншага парадку. Яны прачытвалі Пясецкага з пазіцыі вялікапольскасці, свядома замоўчвалі беларускую біяграфію пісьменніка і беларускасць яго прозы, якія не цікалі, не хвалявалі іх. Разам з тым, яны адмаўлялі аўтэнтызм, паколькі ён быў небяспечны сваёй публіцыстычна-завостранай антыбальшавіцкай скіраванасцю.

Зразумела, у раманах пражытае і перажытае павінна было рэалізоўвацца па законах мастацтва. Пісьменнік не мог не звярнуцца да вядомых прыёмаў стварэння характеристараў. Аднак акцэнт на індывидуальнасці герояў у яго творчай лабараторыі пераважае над пошукамі сродкаў іх тыпізацыі.

Праз індывидуальныя характеристары, асабістыя лёсі герояў, праз разнастайную канкрэтыку грамадска-палітычнай напоўненасці пісьменнік спрабуе ствараць тыповас, а гэта ў яго разуменні — сутнасце. Усе прыёмы канкрэтыкі выкарыстаны аўтарам не толькі дзеля займальнасці сюжэту, а (ці не найперш) з мэтай выхаваўчай, пропагандысцкай. Пясецкі вельмі хацеў, каб яго прачыталі і зразумелі. Ён вельмі баяўся быць непачутым. І таму ва ўласных прадмовах да сваіх твораў, якія польская крытыка па зразумелых матывах таксама палічыла непатрэбным, неістотным дадаткам, Пясецкі спецыяльна тлумачыў чытачам свае намеры. Асновай раманаў “зладзейскай трывогі”, іх фонам, як пісаў сам Пясецкі, пісьменнік зрабіў Мінск, “у якім адначасова сканцэнтравана адлюстравалася жыццё даўняй Расійскай імперыі і... Еўропы”³. Горад апынуўся ў цэнтры еўрапейскіх ваенных падзеяў. Ён перажываў акупацыі — нямецкую і бальшавіцкую. Засяродзіўся на гэтым матэрыяле Пясецкі свядома. У свае творы ён, паводле ўласнага ж вызначэння, заклаў папераджальную аналогію да вызначэння сутнасці акупацыі, нямецкай і бальшавіцкай, ва ўсёй Польшчы. Друкуючы свае творы за мяжой, Пясецкі выказваў спадзіванні, што яго кнігі стануть аб'ектам даследавання гісторыкаў, крэмінолагаў, псіхолагаў і сацыёлагаў. Ён звяртаўся да чытачоў Заходняй Еўро-

² Žejmis S. Niebezpieczny autentyzm // Polityka. 1938. Nr 24.

³ Piasecki S. Jabłuszko. Rzym, 1946. S. 7.

пы з заклікам зазірнуць у душы сваіх персанажаў-суайчынікаў з Усходу, каб “памагчы гэтым кроўным братам успомніць пра свае права, яны, зняверненя, таксама былі на барыкадах, яны таксама змагаліся за волю і права чалавека, яны не ўхіліліся ад змагання, яны, пазбаўленыя правоў і пагардженыя, змагаліся і за вашыя права”⁴.

Працягваючы спрэчку з вышэй згаданымі крытыкамі, адзначу як цікавую і эфектуўную актыўнасць аўлэнчу заходку Пясецкага, побач з апорай на канкрэтныя рэаліі, — увядзенне ў тэкст раманаў вобраза “ўяўнага” аўтара. Гэты аўтар давярае герою выказваць сваю гісторычную і этыка-эстэтычную канцепцыю, выкарыстоўваючы дакументы, дзённікавыя запісы, публіцыстычныя адступленні, каментарыі. Ёсьць у Пясецкага героя, прататыпам якіх можна, паводле сведчання самога пісьменніка, лічыць не менш як на 50 працэнтаў самога аўтара. Аўтабіографічны герой выконвае функцыю сюжэтнага стрыжня, аб’ядноўваючы ў творах прастору і час. Найвыразней гэта можна прасачыць праз вобраз Рамана Забавы ў рамане “Багам ночы роўныя”. Шмат аўтабіографічнага ўклаў аўтар і ў іншыя персанажы, сярод якіх найбольш паказальныя вобразы Владзка з “Каханка Вялікай Мядзведзіцы”, Яся Нацэвіча з “Ніхто не дасць нам вызвалення”, Грамадзяніна, які выступае і ў другім, і ў трэцім раманах “зладзейскай” трэлогіі.

“Людзі дарогі” (сцежкі, шляху, чыгункі), яны ўвесы час у руху. Пясецкі адыходзіць ад усталяванага канона стварэння харектару ў рамане — грунтоўнага прасочвання лёсу героя ад нараджэння да скону. Героі Пясецкага, як і сам пісьменнік, робяць прарыў з побытавага прыгону і дэтэрмінаванасці ў свет прыгодаў, пошукаў, рызыкі. У традыцыйным наваколлі, грамадстве пануюць гвалт і смерць, прымітывныя жаданні і інстынкты. На дарогу герояў выводзіць імкненне да свабоды. Шлях іхні, вядома, цярністы, заўсёды непрадказальна цяжкі і небяспечны. Аднак вектары іх руху вызначаныя, сталыя: каардынаты пралягаючы паміж Усходам і Захадам. З Усходу на Захад і з Захаду на Усход героі ідуць не бязмэтна. Яны пераносіць інфармацыю, дакументы, веды, новыя думкі і рэчы. Яны ў няспынным руху ў імя Справядлівасці. Унутранае развіццё харектараў біяграфічных герояў, па сутнасці, не адбываецца. Станоўчыя якасці аўтар намагаецца зрабіць сталай дамінантай харектараў. Іх новае якаснае напаўненне сцвярджжаецца выхадам на больш складаную і адказную дарогу жыцця. Да прыкладу, Ясь Нацэвіч з дарогі “зладзейскага” свету выходзіць на шлях партызанскіх змаганняў, выконваючы функцыі сувязнога паміж горадам і лесам. Грамадзянін, атрымаўшы вышэйшую гуманітарную адукацыю, заканчвае яшчэ і агранамічную навучальную ўстанову. Ідзе з асветніцкімі памненнямі ў народ, каб дапамагчы прадстаўнікам сацыяльных нізоў зразумець саміх сябе, піша пра іх кнігу. Аднак вызначальным у яго лёсе становіцца шлях барацьбы — ён таксама з’яўляецца партызанскім сувязным.

⁴ Piasecki S. Jabłuszko. S. 8.

Адрэзак жыцца біяграфічных герояў, вызначаны часавымі параметрамі раманаў, абрываецца на мяжы драматычнага і трагічнага. У непрытомнасці падае на памежны дрот паранены Забава, паранены Нацэвіч ратуеца ў падвале мінскага дома. Грамадзянін першы сярод моцнай духам дзевяткі вязняў гіне ад кулі чэкістай ў Камароўскім урочышчы. Пясецкі, неаднойчы публістычна выказываючы ў творах свою аўтарскую гуманістычную канцепцыю, падкрэслівае, што ўсякае гвалтоўнае дзеянне спаряджае новы гвалт. Са зброяй у руках ідзе па шляху пошукаў ісціны Раман Забава, зняверваючыся ў правільнасці абранных метадаў — не ў мэце, а ў самой дарозе да яе. Ён спакушаеца на ўжыванне какайну: з аднастайнага бруду жыцца яму хochaща вырвацца як найхутчэй або ў неіснаванне, самагубства, або, праз ужыванне наркотыкаў, пераносячыся ва ўяўную краіну ружовага вясёлага маленъкага экзатычнага слана. На будучае гэтага героя аўтар наўрад ці ўскладае надзею: ён зламаўся на абранным шляху (хаця аўтар і не канстатуе канчатковая яго канец). Грамадзяніну ж смерць была наканавана. Бо філосаф, ідэолаг, якім відавочна хацеў бачыць свайго “двайніка” пісьменнік Пясецкі, павінен быў першым знайсці мірны, без зброі і гвалту, шлях у краіну гармоніі, хараства, прыгажосці. Грамадзянін не здолеў знайсці яго ані ў сённяшнім дні, ані ў абрысах будучыні: кнігу Грамадзяніна Пясецкі назваў “Імгла”. Жыццёвая перспектыва павінна адкрыцца перад Ясем Нацэвічам. Ён найбольш моцны, бо наймаладзейшы з герояў, як неаднаразова падкрэслівае аўтар, разумны, сярод прадстаўнікоў сваёй сацыяльнай групы найбольш інтэлігентны. Увабраўшыся ў сілу, стаўшы моцна на ногі (а менавіта ў нагу быў паранены герой), Ясь Нацэвіч мусіць стаць на новы шлях да мэты, не паўтараючы ні сваіх, ні чужых памылак.

Апошні напрамак, куды былі скіраваны дзеянні герояў, быў напрамак заходні. Сам жа Пясецкі, жыццёвыя дарогі якога прывялі ў Заходнюю Еўропу (през Вільню, Варшаву, Рым, Неапаль у Лондан), думкай сваёй скіроўваўся ў зваротным кірунку, на Усход. Ён не прыжыўся ў заходнім свеце, быў чужым у асяроддзі польскай эміграцыі, яго дом у Беларусі стаў “раскіданым гняздом”. Не маюць свайго дома і біяграфічныя героі пісьменніка. Адны страцілі яго, другія не паспелі знайсці. Іншым адмоўлена ў звычайнім людскім праве на ўласны дом. У гэтым плане нельга не звярнуць увагу на па-мастацку моцна выпісаную знакава-ключавую гісторыю “трох адсутных”, “дужых, маладых, здаровых” хлопцаў, якіх нацыянальнае самаўсведамленне паклікала з Заходнімі Усходнімі Беларусь. Правільна вырашыўшы, што яны як беларусы павінны мець права на бацькаўшчыну — Беларусь, гэтыя хлопцы прабраліся праз мяжу ў Мінск, дзе малох НКУС пазбавіў іх жыццяў. Топас дома з дауніх часоў ва ўсіх відах мастацтва лічыўся адной з цэнтральных прасторава-часавых і этычных катэгорый. “Мой дом — мая крэпасць” — мовім мы, паўтараючы англічан. Надзеянасць хатній утульнасці становіцца сімвалам моцні дзяржавы. Дом — мадэль дзяржавы. У рэальнім гістарычным сэнсе і ў ідэальном, як царства Культуры і Духоўнасці.

Аднаму са сваіх найбольш цікавых герояў, праз якога здзяйсняецца арыгінальны сюжэтна-кампазіцыйны ход, Пясецкі даў прозвішча Азія. Паважаны ў сваім коле мінскі злодзеі Піліп Лысы, вырашыўшы сыграць ролю вялікага маскоўскага чыноўніка, рэгіструеца пад такім незвычайным прозвішчам і пасяляеца ў гатэлі “Еўропа”. Што паўплывала на стварэнне такой знакавай сітуацыі? Магчыма, яна вынікла ва ўяўленні пісьменніка пад уплывам вядомага тады філосафа Р. Штэйнера, сімвалікі яго антрапасофскага вучэння, яго бачання Еўразіі. Магчыма, карані задумы пісьменніка вырасталі і з больш канкрэтных рэаліяў: у будынку, які месціўся побач з гатэлем “Еўропа”, знаходзілася банкаўская ўстанова. Колішні Паўночны банк, які там існаваў незадоўга да падзеі, апісаных у Пясецкага, паглынае мінскае аддзяленне Руска-Азіяцкага банка. Адпаведна арганізаваная рэклама, схопленая вострым вокам Пясецкага, зусім верагодна, магла выклікаць іранічную ўсмешку аўтара.

Так ці іначай, Пясецкі любіў каламбуры становішчаў і словаў. У рамане “Багам ночы роўны” ён зноў абыгрывае дыяметральна супрацьлеглае: Мінск і Парыж як назвы гарадоў, “Парыж” як назва гатэлю ў Мінску. Гэтыя мастацкія прыёмы яшчэ раз сведчаць пра тое, што ў творчай лабараторыі пісьменніка ідэя Еўразіі прысутнічала заўсёды.

Патэнцыяльны цесць біографічнага героя Рамана Забавы Брагінаў, які быў заўсёды ахвочы да чаркі і, здавалася б, не вызначаўся асаблівай пранікнёнасцю ў сутнасць праяў жыцця, раскрыў аднойчы сваю душу, выказаў набалелае: “Разумееш, дарагі мой, — звярнуўся ён да Рамана, — кожная птушка на зямлі мае сваё месца і свой абавязак. А мы ўсе на чужых месцах або ўвогуле без месцаў — завіслі ў прасторы”⁵. Той самы прыхаваны да часу боль душы чуеца і ў разважаннях калегі Забавы Грушэўскага, выказанных ім пасля пераправы ўброд праз раку Пціч: “Ходзім, мучаемся за мізэрную плату. У родным kraі нічога свайго не маем, працуем толькі дзеля яго як апантанатыя”⁶. І ў той жа час сам Раман Забава сведчыць у сваім дзённіку: “Немагчыма перадаць, якія цяжкія тыя “дарогі”, якімі мы ходзім. Каб зразумець гэта, трэба імі праісці... Аднак калі потым знаходжуся ў Польшчы... у бяспечы... у душы распаўзаеца пустэча, якую нічым не можна запоўніць”⁷.

Дзе ж тая таемная краіна, свой край, свой дом, без якога чалавек не зможа быць шчаслівы, не зможа рэалізаваць сябе як асобу? Якімі шляхамі трэба праісці, якія пакуты вытрымаць, каб знайсці адзіна правільную да іх дарогу?

У прадмове да рамана “Каханак Вялікай Мядзведзіцы” яго першы чытач, вядомы польскі пісьменнік і крытык Мельхіёр Ваньковіч так апісаў сваё адчуванне граніцы: “Летам 1936 г. я зрабіў восем тысяч кіламетраў, ідуучы ўздоўжкі ўсходняй сцяны. Нашая граніца з Саветамі, хоць і пагусцела калючым дромам, — дрыжыць неспакоем. Так, нібы мы знаходзімся ля падножжа вулкана.

⁵ Piasecki S. Bogom nosy równi. Gdańsk, 1989. S. 28.

⁶ Тамсама. С. 44.

⁷ Тамсама. С. 43.

На ім растуць кветкі і пасвяцца козы. Толькі застылая лава прамаўляе пра мінулае. І чуем пад зямлёй няўлоўнае трымcenне. Тыя застылыя лавы мінуўшчыны — гэта крыжы ў лясах, пастаўленыя па загінульых, гэта людскія страты пад стрэхамі сялянскіх хат — страты людзей, якіх выбухі Еўразіі змялі ці вымелі, гэта крывавае апавяданне, што дыхае злачынствам Усходу, пасля якога ў душах людзей засталіся глыбокія раны”⁸.

Будучы выхадцам з мінскіх (бярэзінскіх) зямель, М. Ваньковіч зразумеў Пясецкага, прачытаў па-за сюжэтнай канвой напісанага тэксту і іншае, прыхаванае, сакральнае. Дзякуючы намаганням Ваньковіча пісьменніку Пясецкаму адмінілі судовы прысуд — пажыццёвае зняволенне ў самай страшнай турме Польшчы. І мы ўдзячны лёсу, што непаўторныя, арыгінальныя творы пісьменніка ўбачылі свет, што сёння ён сам праз свае раманы вяртаецца ў нашу рэчаіснасць, вяртаецца ў свой дом.

Крытыка неаднойчы ўказвала Пясецкаму на “непаўнавартаснасць” яго герояў з нізоў. Так, адзін з даследчыкаў выказаўся наступным чынам: “Прасцей кажучы, Пясецкі, захацеўшы паказаць сваіх герояў, скарыстаўся чорна-белымі фарбамі, як, напрыклад, у “Яблычку” і іншых творах з гэтай серыі. Пачаў пісаць пра розных злодзеяў і г. д. як іра выключна станоўчых людзей. А такіх людзей на свеце не бывае!”⁹. Калі бачыць у падобнай заўвазе жыццёвы сэнс, за крытыкам можна прызнаць рацыю. Аднак не будзем забывацца, што мы маем справу з мастацтвам, у якім праўда жыцця і праўда мастацкая — не адно і тое ж. Дазволю сабе падкрэсліць, што герой Пясецкага створаны пісьменнікам па законах рамантычнага мастацтва, класічнай познерамантычнай мадэлі: свет двухсферны, адзінокі герой адчувае сябе сярод людзей няўтульна, шукае рэалізацыі свайго “я” ў дарозе, у блуканні. Герой Пясецкага нараджаюцца з эстэтыкі рамантызму: “Гляньце на нас, прафесійных злодзеяў! — заклікаюць яны. — Выучайце нашыя жалезныя законы, нашу этыку, нашую салідарнасць, нашую маральнасць і ўбачыце, што вы нават да пят нам не дараслі! Толькі сярод нас можна дыхаць свежым паветрам праўды, сяброўства і адвагі. Мы, выкінутыя за борт жыцця, мы, пазбаўленыя спадчыны, мы адны маглі б усталяваць на зямлі справядлівасць. Мы, а не дэмакраты, сацыялісты, камуністы! Бо нам не патрэбна ўлада для падтрымання ўласных амбіцый... Мы ўмееем рызыкаваць і цярпець. Мы ведаєм усю праўду пра чалавека і жыццё...”¹⁰.

Што датычыць вобраза зямлі, па якой блукаюць герой Пясецкага, неабходна адзначыць прынцыпова іншыя адметнасці. Прывёмамі рэалістычнага мастацтва карыстаўся Пясецкі, ствараючы вобраз беларускай зямлі. Тапаніміка, тапаграфія ўключаюцца ў лабараторыю Пясецкага — майстра пейзажу.

⁸ Wańkowicz M. Przedmowa // Piasecki S. Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy. Warszawa, 1938. S. 9.

⁹ Mackiewicz J. Sergiusz Piasecki i jego Niedźwiedzica // Wiadomości. 1970. 17 мая.

¹⁰ Piasecki S. Jabłuszko. S. 175–176.

Дом — гэта сімвал матэрыяльна ўвасобленага свету, прадметнага і ўстойлівага. У мастацкай сістэме выяўленчых сродкаў дом — катэгорыя рэалістычная, і таму ў рамантычным кантэксле дом, як правіла, знаходзіцца у канфлікце, у сітуацыі супрацьстаяння з антыпобытавымі, стыхійнымі, узвышшанымі сферамі. Эталонную мадэль Пясецкі выкарыстаў па-свойму. Менавіта праз рамантычны сімвал дарогі яго героі моцна звязаны з зямлёю, знітаваны з ёй, без яе існаваць яны не могуць. Бо Дом — гэта не толькі тэрыторыя, гэта яшчэ і Духоўнасць.

У пошуках духоўнага напаўнення дому кроначы паміж Усходам і Захадам “сенсацыйныя” персанажы раманаў Пясецкага. Іх не задавальняе статус “лішніх” людзей, яны не згаджаюцца з рэальнасцю “раскіданага гнязда”, яны хочуць на сваёй зямлі, тут, дома, “людзьмі звацца”.

Ніна Барычэўская (Варшава)

КЛОПАТ “БАЦЬКАЎШЧЫНЫ” ПРА ЧЫСЦІНЮ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Беларуская эміграцыйная газета “Бацькаўшчына” выходзіла ў Мюнхене на працягу 20 гадоў (1947–1966). У сваім выступленні я абмяжуюся дзесяццю першымі гадамі выхаду газеты, з каstryчніка 1947 г. да канца 1956 г.

Ужо з першых нумароў газета “Бацькаўшчына” прайўляла вялікі клопат пра чысцінё беларускай мовы, прысвячаючы гэтаму пытанню сталую рубрыку “Куток мовы”. Тут друкаваліся цыклічныя артыкулы мовазнаўцы Яна Станкевіча “Некаторыя групы словаў беларускае мовы”¹ і “Аб некаторых словамах і хормах нашае мовы”².

Асноўнай мэтай “Кутка мовы” было падтрыманне і захаванне моўнай чысціні беларусамі, якія апынуліся ў эміграцыі. Рэдактары газеты, імкнучыся да моўнай паслядоўнасці, змяшчалі публікацыі, дзе засяроджвалі ўвагу на тым, якія слова ці словазлучэнні найбольш характэрныя для беларускай мовы, а якіх трэба пазбягаць. Шмат месца “Бацькаўшчына” адводзіла характарыстыцы русізмаў і паланізмаў у беларускай мове, пісала пра выкарыстанне дыялектызмаў ды іх ролю ў мове, а таксама засяроджвала ўвагу на семантычных адрозненнях блізказначных слоў.

Напрыклад, у 9 нумары “Бацькаўшчыны” за 25 сакавіка 1948 г. аナンімны аўтар звяртае ўвагу на памылковое выкарыстанне слова “злучаць”. Яго меркаваннем — “злучаць, злучыць, рабіць злучэнне” нечага можна толькі механічна, фізічна ці хімічна, “злучаючы”, напрыклад, пакоі, гурты жывёлы ці элементы чаго-небудзь. Калі ж справа датычыща звязвання духоўнага, ідэалагічнага, псіхалагічнага ці палітычнага, дык можна толькі “задзіночваць”, і таму павінна быць: “Задзіночаныя Нацыі, Задзіночанье Беларускіх Вэтэранаў, Задзіночаныя Штаты Амэрыкі”. Аўтар публікацыі адзначае, што гэтае слова не з’яўляецца паланізмам у беларускай мове, таму што выступае ўжо

¹ Станкевіч Я., Адамовіч А. Некаторыя групы словаў беларускае мовы // Бацькаўшчына. 1952. 24 жн. – 28 верас. № 113–118. У “Прадмове” ад рэдакцыі чытаем: “Групы беларускіх словаў, што гэта друкуем, былі зъмешчаны ў “Маскоўска-беларускім слоўніку фразэолёгічным і прыказкаў”, каторы быў надрукаваны ў Менску ў 1944 годзе перад самымі прыходам бальшавікоў. Выдавецтва не забрала яго з друкарні, і дзеля таго ён съвету не пабачыў, дарма што быў ужо надрукаваны. Дзеля гэтага фразы й прыказкі зь менаванага слоўнічка былі перадрукаваны ў № 1 (6) навуковага часапісу “Веда” за 1952 год, а слоўныя групы друкуем у “Бацькаўшчыне”. (№ 113. С. 3).

² Станкевіч Я. Аб некаторых словамах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 20–44. 15 траўня – 30 кастр.

ў летапісах, напрыклад: “Альгерд і Кейстут задзіночыліся проці Яўнута”, а таксама ў жывой народнай мове³.

Падобным чынам Я. Станкевіч высвятляў значэнне лексем “замыкаць, засоўваць, запіраць, зашчапляць і зачыняць”. “Замыкаем” толькі на замок і замкнёнае “адмыкаем” ключом, а “засоўваем” толькі на засаўку. Агульным тэрмінам для замыкання і засоўвання можа быць “запіраныне”. Можна яшчэ “зашчапляць” на кручок або “завальваць” завалам. Ва ўсіх іншых выпадках “зачыняем, адчыняем, прычыняем і ражчыняем”. Зразумела, “зачыняць” і г. д. можна не толькі вароты, дзвёры, вокны, але таксама і очы, вусны, рот, кнігу, спытак. Вядома, што па-беларуску можна таксама і “закрыць” очы, кнігу, але толькі, напрыклад, рукой, насатай ці нечым іншым. Очы, апрача таго, можна “заплюшчыць” ці “прыплюшчыць”.

Слова “зачыняць” выкарыстоўваецца вельмі шырока. “Адчыняюцца” і “зачыняюцца” крамы, г. зн., што ў іх пачынаюць і перастаюць гандляваць у вызначаныя гадзіны дня. Таксама кожам аб пачатку і канцы працы розных устаноў. Адчыняюцца і зачыняюцца розныя пасяджэнні. Тут, дарэчы, можна казаць, што пасяджэнні “пачынаюцца” і “канчаюцца”. Выразна відаць, што Я. Станкевіч пазбягае слоў “адкрываць” і “закрываць”, як не харектэрных для беларускай мовы ў такіх менавіта кантэкстах. Адначасова аднак падкрэсліваецца, што гаварыць можам пра ўсё “адкрыта, шчыра”, але ні ў якім выпадку не “адчынена”⁴.

Шмат месца Я. Станкевіч прызначае для абмеркавання слоў з коранем кон-, а менавіта: “кон, канаваць, наканаваць, наканаваны; конадзень, наконадні”. У беларускай мове слова “кон” мае некалькі значэнняў. Асноўнае значэнне раскрываецца ў канцы жыцця, канцы рознай дзеянасці, імкненняў, заданняў. Сіnonімам да яго з’яўляецца лексема “доля”, а эквівалентамі ў польскай мове будуть слова “los, przeznaczenie”. Рускія адпаведнікі — “рок, предопределение”. Ад слова “кон” узніклі дзеясловы “канаваць, наканаваць”, а ад гэтага апошняга — прыметнік “наканаваны”. Шмат прыкладаў слова кон і вытворных ад яго сустракаецца ў творчасці М. Гарэцкага і М. Зарэцкага: “Такое яму канаваныне ад Бога. Кому Бог якую съмерць кануець, накануець, так і ўміраець кожны. Яму такое канаванае жыццё”. В. Ластоўскі ў сваім слоўніку таксама падае прыклады, як хаяць б: “Мне наканавана такая доля”. Другое значэнне слова “кон” адпаведнае рускаму “очередь” і польскому “kolej”, напр.: “Ня твой кон пачынаць”. Корань кон- уваходзіць у слова “конадзень”, якое складаецца з дзвюх частак, менавіта — “кон” і “дзень”. Яму адпавядае польскае “przeddzień”; наконадні — “w przededniu”⁵.

³ Бацькаўшчына. 1948. № 9. 25 сак. С. 6.

⁴ Станкевіч Я., Адамовіч А. Некаторыя групы словаў беларускай мовы // Бацькаўшчына. 1952. № 115–116. 7–14 верас. С. 3.

⁵ Таксама.

Выразна відаць, што, пішучы пра беларускую лексіку, Я. Станкевіч стараецца заўсёды парадайць яе з адпаведнымі прыкладамі ў суседніх мовах ды падмацаваць свае меркаванні цытатамі з гісторыі беларускай мовы, як у выпадку групы слоў са значэннем “кры́уда”.

Кры́уда (пол. “krzywda”, руск. “обида”) і вытворныя ад яго — “кры́удзіць, пакры́удзіць, ускры́удзіць, пакры́уджаны, ускры́уджаны, кры́удны, кры́удна, кры́уднік”, які мае свае эквіваленты ў польскай мове (“krzywdziciel”) і ў рускай (“обидчик”) і жаночага роду “кры́удніца”. Слова “кры́уднік” знаходзіцца між іншым у “Аль Кітабе”, транскрыбаваным Вольскім: “Муж быў кры́уднік людзкі, ілгаў і крадаў”. Слова “кры́удаваць” значыць “чуціа пакры́уджаным”: “Грэх, чалавечча, на жыццё кры́удаваць”⁶.

Як справа выглядае з выкарыстаннем у беларускай мове займеннікаў “гэты, гэны, той”, што абазначаюць тры ступені аддалення? На гэтае пытанне адказ можна знайсці ў № 114 “Бацькаўшчыны”. Тут разглядаецца цэлы шэраг такіх слоў як “гэты, гэны, той; гэт’кі, такі; гэтак, гэнак, так; гэтта, гэнам, тут, там; гэтулькі, гэнулькі; адгэтуль, адгэнуль, адтуль або стуль; дагэтуль, дагэнуль, датуль”. З прыведзеных слоў тыя, што маюць у аснове гэт- (гэты, гэт’кі, дагэтуль і інш.), ужываюцца ў дачыненні да таго, што блізка ў просторы або ў часе. Тыя, што маюць у аснове частку гэн- (гэны, гэн’кі, гэнакі і г. д.) — у дачыненні да таго, што ў просторы або ў часе далёка або прынамсі далей адносна першых. А ўсе іншыя (той, такі, так і інш. пад.) — калі выразна не паказваецца, але кажацца агульна. Прыйклады: “Мы сядзім ля гэтага стала, а яны ля гэнага. [...] Адгэтуль (прыйкладам, дзе мы стаім) пачынаецца нашая сенажаць і цягнецца ажно вун дагэнуль”. Ад “дагэтуль” і “дагэнуль” утварыліся прыметнікі “дагэтулешні” і “дагэнулешні” са значэннем, адпаведным прыслоўям, яд якіх яны паўсталі”⁷.

У апошнім артыкуле гэтага цыкла разглядаецца выкарыстанне слоў “колькі — толькі”. Прыводзіцца прыйклады з гістарычных крыніц:

— з мовы старабеларускай, з Літоўскага статута 1529 г. — “Абраці і пастанавіці віжоў толькі, колькі патрэбна будзець; Жаднае звірхнасці над намі зажываці ня можаць, адно толькі, колькі яму права дапушчаець”.

— з сучаснай мовы, з твораў А. Кулішова — “Маці за руку госьця ўзяла. Колькі слоў сказала напасьледак. Колькі зім ня верыла ў съмерць ніяк. Колькі ты даў яму? Колькі не гавары яму, ён усё сваё”.

З прыведзеных прыйкладаў відаць, што “толькі” ўжываецца ў значэнні рускага “столько”, а “колькі” — у двух значэннях: “столько” і “несколько”. Аўтары публікацыі звяртаюць увагу на тое, што ў беларускай мове як “колькі”, так і “толькі” ўжываюцца без пачатковага “с”⁸.

⁶ Станкевіч Я., Адамовіч А. Некаторыя групы словаў беларускае мовы // Бацькаўшчына. 1952. № 115–116. 7–14 верас. С. 3.

⁷ Тамсама. № 114. 31 жн. С. 3.

⁸ Тамсама. № 39. 28 верас. С. 3.

У 1955 г. на старонках “Бацькаўшчыны” з’явілася новая цыклічная публікацыя Я. Станкевіча пад назвай “Аб некаторых словах і хормах нашае мовы”. Аўтар заўважае, што пісаць пра беларускую мову, маючи на ўвазе практична-ідэйныя заданні, надзвычай цяжка, таму што, па яго словам: “Мы належым да народаў, мякка кажучы, падупалых, каторых мовы падпала пад большы чужы ўплыў, чымся гэта бывае, уплыў на толькі вялікі, што ён пагражае бытцю саме мовы. З другога боку, з прычыны таго ж нацыянальнага падупаду, лік нашых беларускіх моваведаў абмежуецца пару адзінкамі, каторыя прытым жа разлучаныя зялезнай завесай, ня могуць сумесна працаваць, а моваведная роўня неспэцыялістых надта ж нізкая”⁹.

Я. Станкевіч паведамляе, што ў нізцы сваіх артыкулаў на практичныя тэмы намерваецца, па-першае, указваць дыялектызмы і заганы ў мове беларускага друку, па-другое, навукова разглядаць “некаторыя ўставічныя барбарызмы і скрыўленні”, па-трэцяе, адзначаць тое, што “добрае ў мове пішучых па-беларуску” і, па-чацвёртае, звяртаць увагу на некаторыя “добраяя слова, нясустраканыя ў беларускім друку”¹⁰.

У наступным артыкуле Я. Станкевіч разважае, на сколькі мэтазгодна насыщаць мову дыялектнай лексікай. “Ведама, калі б кожны пачаў уносіць у літаратурную мову ўсе асаблівасці свае мясцоваяе гаворкі, дык ізь літаратурнай мовою сталася б так, як із мовою народнай — паўстала б шмат літаратурных гаворак, а гэта тое саме, што ня было бы літаратурнае мовы, бо літаратурная мова — адна ўсім людзём данага народу. Каб жа была літаратурная мова, то трэба перш-наперш браць да яе слова й хормы з таго дыялекту народнае мовы, што стаўся яе асноваю, значыцца, у нас із дыялекту сярэдняга; чаго чиста беларускага няма ў ім, тое браць із беспасярэдне мяжуючых ізь ім дыялектаў; чаго ў гэтых няма, браць ізь дальшых і г. д., ажно да пагранічных ізь чужымі мовамі ўлучна. Чаго няма ў народнай мове, таго трэба глядзець у багатым жарале старое нашае мовы літаратурнае й народнае (ёсць памяткі абедзьвіх), і адно, чаго ў там нямашака, тое мусім тварыць подле нормаў і духа народнае мовы, а ня подле таго, што каму падабаецца. Цяжкасць споўніць гэта ёсць у tym, што трэба знаць гаворкі нашае народнае мовы і нашу старую мову, а на гэта ў нас аднай малана, а другія ані не зварачаюць увагі”¹¹.

На беларускім ґрунце ўзнікла новае слова “дабраславіць” замест царкоўнаславянскага “благаславіць”. Царкоўнаславянскае “благий” значыць “добра”, але ў мове беларускай яно прыняло адваротнае значэнне — “нядобры, ліхі”. Таму слова “дабраславіць” як мага найлепш адпавядае патрэбам беларускай мовы, адзначае Я. Станкевіч, спасылаючыся на памяткі беларускай мовы, напрыклад: “Дабраслаў, душэ мая, Госпада”. Тое, што

⁹ Станкевіч Я. Аб некаторых словах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 20. 15 траўня.

¹⁰ Тамсама.

¹¹ Тамсама. № 26. 26 чэрв. С. 3.

зрабілі нашы прашчуры, узнавіў а. П. Чарняўскі ў “Божым слове”. “Крыжняцца адылі ня ёсьць бяздушнай цырамоніяй, але добраслайленыям самога сябе. Дабраславенства Святога Крыжа”¹².

Я. Станкевіч стараўся пазбягаць русізмаў, між іншым назоўнікаў з суфік-самі -шчык, -чык. “Спакменнікі на -шчык, -чык, абазначаючыя дзеючую асобу, — асаблівасць вылучна расійская. [...] Па-беларуску замест слова “выдум-шчык” скажуць хіба іншае слова, напр. “штукар” ці “вынаходнік”¹³.

На думку Станкевіча, па-беларуску “не трэба таксама гаварыць “дастаткова” ці “канчаткова”. Гэтыя слова належаць да савецка-беларускага жаргону, — сцвярджае эміграцыйны мовазнаўца. — Гэта слова штучна і няўмела зробленыя ад “дастатаў” і “канчатак”. Тымчасам маем слова прыродныя, народныя — “даволі” і “канчальна”¹⁴.

Русізмам, лічыць Я. Станкевіч, з’яўляеца таксама слова “недахоп”, якое этымалагічна перароблена з рускага “недостаток”. Калі чагосыці не стае, дык “нястача”, што трэба ганіць, то ёсць “загана”, напрыклад: “Калі ў еміне не стаець бялку, дык у такой еміне будзе нястача бялку, а гэтая нястача ёсць заганаю еміны”¹⁵.

Пазбягаць запазычнання з рускай мовырай і таксама іншыя аўтары “Бацькаўшчыны”, між іншым і Станіслаў Станкевіч. “Трэба ачышчаць беларускую мову ад русыцызмаў”, — піша С. Станкевіч. “У выніку русыфікатарскай палітыкі ў БССР насаджваецца, як ведама, у беларускую літаратурную мову цэлае мноства чужых нашай мове тыпова расейскіх асаблівасцяў ува ўсіх галінах моўнага працэсу: у сінтаксе, марфалёгіі, словатворстве, фанэтыцы й слоўніцстве. Бальшыня з гэтых русыцызмаў, хоць і ня прадугледжаных славутай “рэформай” беларускага правапісу й нарматывуна граматыкі з 1933 году, а ўведзеная пазней і нядэкратаваная нікім ўрадавымі пастановамі, зьяўляеца сяння ўсанкцыянаваная, як адзіна дапушчаныя формы й слова, як “чиста беларускія”, а іхня ўзапраўды беларускія адпаведнікі старанна выціскаюцца, як шкодныя “правінцыяналізмы”, “архаізмы” або “штучныя нэалягізмы”¹⁶.

С. Станкевіч звяртае ўвагу на пранікненне русізмаў у сінтаксіс беларускай мовы, што найглыбей парушае яе моўную структуру. Аўтар прыгадвае пра выкарыстанне ў беларускай мове вінавальнага склону ў сцвярджальныхных конструкцыях — “я люблю вясну” — і роднага склону ў сказах з пярэчаннем — “не — я не люблю вясны”. Тым часам пад уплывам рускай

¹² Станкевіч Я. Аб некаторых словах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 27. 3 ліп. С. 4.

¹³ Тамсама. № 32. 7 жн. С. 3.

¹⁴ Тамсама.

¹⁵ Тамсама.

¹⁶ Станкевіч С. Трэба ачышчаць беларускую мову ад русыцызмаў // Бацькаўшчына. 1956. № 6–7. 11 лют. С. 7.

мовы ўсё часцей паяўляюца ў мове беларускай у сказах з адмоўнай часціцай “не” канструкцыі з вінавальным склонам. С. Станкевіч спасылаецца на раман І. Шамякіна “У добры час”, выдадзены ў Мінску ў 1953 г., з якога прыводзіць шмат прыкладаў тыпу: “Пасля гэтага няма сэнсу далей весці перамовы”.

Іншым прыкрам русізмам з’яўляецца ўжыванне дзеяслова “дзякаваць” з назоўнікам у вінавальным склоне. Гэта сустракаецца і ў трывогі Я. Коласа “На ростанях”: “Настаўнікі... падзякавалі сваю добраахвотную варту і рушылі дамоў”. “Дзякаваць” можна толькі “каму”, ні ў якім выпадку “каго”.

Дзеяслou “жаніць, жаніцца” вымагае ў беларускай мове творнага склону з прыназоўнікам “з”, тады як у рускай мове ён ужываецца з назоўнікам у месным склоне з прыназоўнікам “на”. Часам, аднак, у беларускую мову пранікае руская форма: “Шаройка даўно марыў, каб жаніць яго на дачцы” (І. Шамякін “У добры час”), замест “жаніць з дачкой”.

С. Станкевіч падкрэслівае, што ў сваім артыкуле ён прывёў толькі невялікую частку найбольш яркіх русізмаў. “Гэта паказвае, што працэс русифікацыі беларускай мовы, запачаткованы ўрадавым дэкрэтам 1933 г., паслядоўна праводзіцца й далей. Паколькі Беларусы ня могуць змагацца з гэтым гвалтам над мовай на бацькаўшчыне, патолькі систэматычна і належана з гэтым павінны змагацца мы ў нашай мове собскай. Руплівасць аб чысціні роднае мовы й абарона перад яе зас্তечваннем чужымі ўплывамі ёсць адным з найважнейшых нашых заданняў, ёсць справай ня толькі беларускай нацыянальнай культуры, але ў роўнай меры й проблемай палітычнай”¹⁷.

Абмяркоўваючы ўплыў рускай мовы на беларускую, С. Станкевіч пры нагодзе звярнуў увагу таксама на пранікненне і частое выкарыстанне польскай сінтаксічнай канструкцыі з прыназоўнікам “праз”. Яшчэ Я. Купала ў 1919 г. у вядомым сваім вершы “Паўстань з народу нашага...” пісаў:

Паўстань з народу нашага, Прарок,
Праявай бураломных варажбіт,
І мудрым словам съкінь з народу ўрок,
Якім быў век праз ворага спавіт.

Падобныя паланізмы выкарыстоўвала і беларуская эміграцыя. С. Станкевіч цытуе некалькі прыкладаў з беларускага эміграцыйнага друку: “Тэрыторыя занятая праз немцаў” замест “занятая немцамі” ці “беларускі народ паняволены праз бальшавікоў” замест “паняволены бальшавікамі”¹⁸.

Перасцярога не ўжываць паланізмы паяўлялася досыць часта на старонках “Бацькаўшчыны”. Я прывяду толькі некалькі прыкладаў таго, чаго, па

¹⁷ Станкевіч Я. Трэба ачышчаць беларускую мову ад русіцызмаў // Бацькаўшчына. 1955. № 7–6. 11 лют. С. 7.

¹⁸ Таксама.

меркаванню Я. Станкевіча, трэба пазбягаць з увагі на іх польскае паходжанне: абаронца (бел. абаронынік)¹⁹, гаспадарства (бел. гаспадарка)²⁰ назва (бел. назоў)²¹, пажыўны (бел. сытны)²² і г. д.

Мовазнаўчая рубрыка “Куток мовы”, дзе з’яўлялася найбольыш публікацый Я. Станкевіча, выклікала рознагалоссі. Неаднойчы з’яўляліся вельмі крытычныя артыкулы. Дадзенай тэмай цікавіліся не толькі мовазнаўцы. У дыскусіі пра беларускую мову на старонках “Бацькаўшчыны” ў 1953 г. прыняў удзел вядомы беларускі эміграцыйны пісьменнік М. Сяднёў, змяшчаючы ў “Літаратурным дадатку” артыкул пад назвай “Некалькі заўваг аб нашай мове”²³. Аўтар піша, што ён не з’яўляецца мовазнаўцам, тым не менш адчувае патрэбу і нават абавязак выказаць свае меркаванні пра мову беларускіх эміграцыйных выданняў. Напачатку канстатуеца, што намаганні эміграцыйных мовазнаўцаў прынеслі, побач з дадатнымі, таксама і адмоўныя вынікі, да якіх М. Сяднёў залічае аморфнасць мовы, якая паўстала ў выніку эксперыменталізму, што ўзводзіцца ў ступень закона, абавязковага граматычнага правіла і такім чынам стварае небяспеку для літаратурнай мовы, і без таго няўстойлівай у сваіх нормах. Канкрэтная небяспека хаваецца ў непрызнанні ці разбурэнні пзўных традыцый, якія набылі беларускую мову, а без традыцый не можа быць гутаркі аб адзінай нацыянальнай мове. Мова не любіць частых паправак, яна кансерватыўная — адзначае М. Сяднёў.

У аўтара склалася ўражанне, што беларускі эміграцыйны друк да пачатку 1953 г. не выпрацаваў нормаў адзінай, сталай літаратурнай мовы, а ўсё яшчэ “сядзіць” у этнографізме. “Што ні газета — то й мова, што ні аўтар — то й выдумка”,²⁴ — піша М. Сяднёў, які ў літаратурнай мове эміграцыйных часопісаў заўважае хутчэй разнастайнасць беларускіх дыялектаў, чым кніжную мову. Пры гэтым — як адзначае аўтар артыкула — раскошна пачуваюць сябе “барбарызмы”, часцей польскага ці рускага паходжання. М. Сяднёў падкрэслівае, што ён не адмаўляе права аўтараў на свой уласны стыль. Не такая мэта яго артыкула. Сярод закідаў, якія пісьменнік зрабіў розным выданням, адзначана і адсутнасць пашаны да найлепшых майстроў беларускага слова — да тых пісьменнікаў, якія паклалі фундамент літаратурнай мовы.

М. Сяднёў, ацэньваючы дбайнасць пра чысціню мовы беларускіх эміграцыйных выданняў, становіча піша менавіта пра “Бацькаўшчыну”. Сярод тых часопісаў, якім трэба было б праявіць больш увагі да чысціні мовы, аўтар

¹⁹ Станкевіч Я. Аб некаторых словах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 20. 15 траўня. С. 2.

²⁰ Бацькаўшчына. 1948. № 9. 25 сак. С. 4.

²¹ Станкевіч Я. Аб некаторых словах і хормах нашае мовы // Бацькаўшчына. 1955. № 37. 11 верас. С. 3.

²² Тамсама. № 20. 15 траўня. С. 2.

²³ Сяднёў М. Некалькі заўваг аб нашай мове // Бацькаўшчына. 1953. № 1—2. 7 студз. С. 5—6.

²⁴ Тамсама. С. 5.

публікацыі называе такія навуковыя выданні, як “Веда” і “Запісы”. Ён крэтычна ацэньвае тэндэнцыю стварання штучнай, чытай мовы, абстрагаванай ад упльву заходніх, а ў першую чаргу — усходніх суседзяў. Такая тэндэнцыя змушае навукоўцаў да прыдумвання неалагізмаў, пры гэтым не заўсёды ўдалых. Такая мова гучыць як эксперанта — лічыць М. Сяднёў. Аўтар публікацыі адзначае, што пэўныя падабенствы і упльвы — справа зусім натуральная, і таму не трэба празмерна баяцца польскага ці рускага ўпльву. На думку Сяднёва, лепш прайяўляць экспансію на мовы вялікіх суседзяў Беларусі, чым загадзя здаваць пазыцыі. Варта пры гэтым памятаць, што найбольш псуоўць беларускую мову чужыя сінтаксічныя канструкцыі. Яны ліквідуюць спецыфіку мовы, яе псіхалогію.

Рэдакцыя газеты “Бацькаўшчына” падкрэслівала, што не ва ўсім згаджаецца з меркаваннемі аўтара публікацыі, аднак з прыемнасцю надрукавала гэты артыкул, лічачы, што трэба адводзіць больш месца мовазнаўчым пытанням, і спадзеючыся, што артыкул выкліча шырэйшую дыскусію, якая прынясе несумненнную карысць²⁵.

Чарговы раздум М. Сяднёва пра беларускую мову з’явіўся ў № 49 “Бацькаўшчыны”. Быў ён выкліканы палемічным артыкулам Я. Станкевіча, надрукаваным у № 44 мюнхенскага выдання, дзе мовазнаўца назваў заўвагі М. Сяднёва занадта агульнымі. У адказ пісьменнік вырашыў удакладніць свае разважанні пра неабходнасць стварэння адзінай беларускай літаратурнай мовы ў эміграцыі. “Час, нарэшце, нашаму мовазнаўству ўзняцца ад эмпірызму да навуковага абагульнення, — дэструкцыйны этнографізм не заўсёды ў дружбе з літаратурнай мовай. Зразумела, мовазнаўства, як такое, ня можа ўзяць на сябе абавязку стварэння літаратурнай мовы — роля пісьменніка тут куды больш значная і найбольш актыўная. Затое мовазнаўства павінна падказаць тэндэнцыю развіцця мовы, згодную з яе духам. [...]”

Да найбольш прыкметнай тэндэнцыі нашага мовазнаўства я залічаю тэндэнцыю скрайнага сэпаратызму. [...] Практычна гэта тэндэнцыя выявілася ў няправільных дачыненнях да некаторых ужо старых, традыцыйных (а без традыцій [...] ня можа быць літаратурнай мовы) нормаў і замене іх новымі. Замена гэтая адбываецца за кошт правінцыяналізмаў і нэалягізмаў. На першы пагляд — нічога надзвычайнага: такія шляхі вядомыя для кожнай літаратурнай мовы. Сапраўды ў гэтым нічога дрэннага не было б, калі б гэта не было самамэтай. Тут вельмі важным зьяўляецца пытанне — наколькі ўспрымальны будзе такая нашая літаратурная мова, як эстэтычнае цэлае, ці будзе яна тым, што называюць стыхіяй, ці будзе яна нарэшце з народу — і ў народ? Мне ўсё ж думаецца, — піша Сяднёў, — што мовазнаўчая дзеянасць па-за гэтым — ня мае сэнсу”²⁶.

Працягваючы палеміку з Я. Станкевічам, М. Сяднёў удакладніў таксама, што меў на ўвазе, пішучы раней пра мэтазгоднасць большай экспансіі

²⁵ Станкевіч Я. Некалькі заўвагі аб нашай мове // Бацькаўшчына. 1955. № 1–2. 7 студз. С. 6.

²⁶ Сяднёў М. Яшчэ аб нашай мове // Бацькаўшчына. 1953. № 49. 13 снеж. С. 3.

беларускае мовы на мовы вялікіх суседзяў Беларусі. Беларускі пісьменнік заклікае не адракацца ад некаторых беларускіх словаў толькі таму, што яны выступаюць у суседніх мовах, бо вялікая частка з іх агульнаславянскага паходжання. Дык ці ж варта, напрыклад, такое слова, як “хлеб”, замяняць “емінай” толькі таму, што “хлеб” выступае ва ўсіх славянскіх мовах? — пытае М. Сяднёў. І адказвае, што, натуральна, няма такой патрэбы, ды заклікае прытрымлівацца таго, што стала ўжо нормай і традыцыяй у беларускай мове²⁷.

У палеміку Я. Станкевіча і М. Сяднёва ўключылася таксама рэдакцыя газеты, прыгадаўшы Сяднёву, што слова “еміна” Я. Станкевіч ніколі не ўжываў і не ўжывае ў значэнні “хлеб”, але выключна ў значэнні “ежа”²⁸. Я. Станкевіч у публікацыі “Адказ на адказ сп. М. Сяднёва” таксама адзначае, што “слова “еміна” і прыметнік “еміны”, запісаныя ў Пархвенаве Вялейскага пав., адылі ў Барысаўшчыне, Лепельшчыне й Полаччыне, у пав. Сеньскім, у Пскоўшчыне і ў беларускай часці Цьвершчыны, а пэўне, што й гэтym мяscзовасцямі пашырэнне яго ня абмежуецца”²⁹.

На старонках “Бацькаўшчыны” 11 верасня 1955 г. з’явілася публікацыя С. Станкевіча “Мае заўвагі да “Кутка мовы”. Аўтар, звяртаючы ўвагу на складаныя ўмовы развіція беларускай мовы, стараецца паказаць станоўчыя вынікі мовазнаўчай дыскусіі на старонках газеты, але адначасова ставіцца крытычна да некаторых спроб змяніць у мове тое, што ўжо ў ёй прыжылося: “Сучасная беларуская літаратурная мова, якая, у сілу гістарычных абставін, развілася не із старой нашай літаратурнай мовы, але пачала фармавацца ў палавіне XIX стагодзьдзя на базе народных дыялектаў, ёсць яшчэ маладая. З гэтае прычыны, а таксама ў суязі з неспрыяльным палітычным палажэннем беларускага народа, у ёй яшчэ шмат формаў і словаў канчальна не ўстаноўленых, шмат лішніх барбарызмаў, як і непатрэбных наватвораў, на месца якіх маглі быць уведзены слова й формы беларускія, якія існуюць у мове народнай або ёсць у старой беларускай літаратурнай мове, але ў сучасную літаратурную мову з розных прычынаў раней ня уведзеныя.

Таму праца над культурай і чысцінёй нашай сучаснай літаратурнай мовы вельмі патрэбная й карысная. Пры гэтым праца такая, як і кожная іншая культурна-нацыянальная праца, магчымая сяння толькі на эміграцыі, бо на бацькаўшчыне, дзе праца ў галіне нацыянальнай культуры ўважаецца злачынствам, а ў галіне мовы праводзіцца прымусовая абруcenне, нічога ў гэтым кірунку рабіць нельга”³⁰.

С. Станкевіч выказаў таксама свае меркаванні наконт увядзення ў літаратурную мову правінцыяналізмаў і слоў іншага паходжання. “Пад правінцыя-

²⁷ Станкевіч Я. Яшчэ аб нашай мове // Бацькаўшчына. 1953. № 49. 13 снеж. С. 3.

²⁸ Таксама.

²⁹ Станкевіч Я. Адказ на адказ сп. М. Сяднёва // Бацькаўшчына. 1953. № 50. 20 снеж. С. 3.

³⁰ Станкевіч С. Мае заўвагі да “Кутка мовы” // Бацькаўшчына. 1955. № 37 . 11 верас. С. 3.

налізмамі мы разумеем тыя слова й формы, якія ўжываюцца ў народнай мове, але ня ўжываюцца ў мове літаратурнай, або ўжываюцца ў ёй вельмі рэдка й ня ўсімі. Пры гэтым, правінцыяналізмы можна падзяліць на дзве групы: а) якія ў народнай мове ўжываюцца шырака й ведамыя ў балшыні народных гаворак, б) якія ўжываюцца толькі спарадычна і адно ў некаторых мясцовасцях.

На нашую думку, правінцыяналізмы першае групы мы павінны ўжываць бязь ніякіх засцярогаў, навет і тады, калі ёсьць у нашай мове іншае слова, агульна ў ёй ужыванае. Гэткім чынам мы павялічым толькі колькасць сына-німаў, ад якіх нашай мове ніякай шкоды ня будзе. Затое ж правінцыяналізмы другое групы мы павінны ўводзіць у літаратурную мову толькі ў тых выпадках, калі на месцы іх ужываецца або барбaryзм, або няўдалы наватвор. Гэта зусім не датычыць мовы паэтычнай, у якой для падчыркнення моўнага калярыту пажаданыя й правінцыяналізмы найбольш рэдкія, але для дадзенай мясцовасці характарыстычныя”³¹.

На думку С. Станкевіча, ніякіх засцярог не павінны выклікаць такія слова, як: “цальнё, сёлета, летась, ачуяць”. “Затое няма найменшай патрэбы ўжываць вузкіх правінцыяналізаў, ведамых толькі ў аблежаваных мясцовасцях, а тым больш даваць ім перавагу й пяршынство, калі ёсьць з гэтым значэннем іншыя чыста беларускія слова, шырока ведамыя і ў народнай мове і якія ў літаратурнай мове заваявалі поўнае права грамадзянства”³². Да такіх слоў С. Станкевіч залічае “другадзень” замест агульнапрынятага слова “аўторак” ці “булак”, “болка” замест “воблака”.

Прадстаўленыя тут коратка мовазнаўчыя публікацыі ў мюнхенскай “Бацькаўшчыне” і палеміка, якая вялася на старонках гэтай газеты, з’яўляюцца яркім доказам вялікага клопату беларусаў, згуртаваных вакол газеты, пра лёс і будучыню беларускай мовы. Яны пэўны час даследавалі беларускія публікацыі не толькі ў эміграцыі, але таксама ў Беларусі, крываючы тое, што сведчыла пра свядомае перайманне рысаў іншай мовы, ці, звычайна, пра моўную нядбайлівасць, ды ўсхвалялі тое, што з’яўлялася сведчаннем карпатлівой працы над мовай дзеля захавання яе тоеснасці. Здаралася неаднойчы, што, празмерна стараючыся пазбягаць лексікі, супольнай з суседнімі мовамі — рускай і польскай, яны шукалі адмысловых слоў у мінуўшчыне беларускай мовы або, абапіраючыся на словаутваральныя ўзоры ў беларускай мове, стваралі новыя слова, якія не заўсёды ўспрымаліся носібітамі беларускай мовы. Несумненна, свайго роду перашкодай быў моўны пурыйзм Я. Станкевіча і яго жаданне затрымаць ці прыспешыць некаторыя працэсы ў развіцці беларускай мовы. Тым не меней, нельга пераацаніць яго рулівасці, як і газеты “Бацькаўшчына”, аб захаванні моўнай аднароднасці выдання, нельга пераацаніць іх вялікі ўклад у захаванне і развіццё беларускай мовы ў эміграцыі.

³¹ Станкевіч Я. Мае заўвагі да “Кутка мовы” // Бацькаўшчына. 1955. № 37. 11 верас. С. 3.

³² Таксама.

Ірына Саматой (Віцебск, Беларусь)

АРХЕТЫП БЕЛАРУСА Ў ТВОРЧАСЦІ САКРАТА ЯНОВІЧА

Сакрат Яновіч — найбольш значны празаік Беласточчыны, аўтар калі двух дзесяткаў кніг прозы: лірычных мініяцюраў, лірычных апавяданняў, навел, аповесцей, эсэ, публіцыстычных даследаванняў, надрукаваных як у Польшчы, так і ў Лондане, Мінску, перакладзеных на нямецкую, рускую, італьянскую, нарвежскую, украінскую мовы і на эсперанта. С. Яновіч піша па-беларуску і па-польску, прычым у мастацкай творчасці перавагу аддае беларускай мове, у публіцыстыцы — польскай (дбаючы, пэўна, пра большы грамадскі рэзананс і колькасць сваіх чытачоў у Польшчы).

Літаратурная дзейнасць беластоцкіх творцаў, у тым ліку і С. Яновіча, за апошні час неаднойчы парашуноўвалася даследчыкамі з дзейнасцю беларускіх адраджэнцаў пачатку XX ст. у плане актыўнага фарміравання нацыянальнага міфастварэння архетыпа нацыі, неабходнага для працэсу самасцвярджэння і самавыражэння нацыі ў кантэксле сусветнай культуры. “Архетып — своеасаблівая псіхічная накіраванасць светаўспрымання, што пераходзіць у спадчыну як першабытна-калецкыя псіханабытак продкаў і менш за ўсё паддаецца гістарычнай дэфармацыі. Архетып — гэта амаль нязменная і непарушальная зададзенасць, якая ўступае ў рэалізацыю на мяжы інтуітыўнай падказкі і ва ўсякай дзейнасці чалавека выконвае ахоўную ролю, прытым на ўзорні родавага інстынкту самазахавання”¹. Менавіта свядомае стварэнне такога архетыпа, яго дасканаленне, наданне яму жыццяздольнасці было і ёсьць асноўнай проблемай, асноўным кіруючым вектарам беластоцкай беларускай літаратуры і, у першую чаргу, творчасці С. Яновіча.

У структуры нацыянальнага архетыпа можна выдзеліць дзве вялікія адзнакі: образ абагульненага героя як прадстаўніка нацыі і образ асяроддзя існавання абагульненага героя. У творчасці С. Яновіча галоўныя героі — людзі-маргіналы, якія апынуліся ў становішчы “нацыянальнай меншасці” па прычине таго, што “Беласточчына страчвае пачуццё ідэнтыфікацыі з усебеларускім арэалам, на якім існуе мацярынская нам дзяржава”². А таксама па прычине таго, як падкрэсліў А. Баршчэўскі, што “Беларусь на Усходній Беласточчыне курчыща не таму, што перашкаджае ёй дзяржава, а толькі таму, што многія нашы браты, сёстры і асабліва дзеці носяць у сваій душы

¹ Мархель У. Прысутнасць былога. Мн., 1997. С. 18.

² Яновіч С. Крыніца. 1998. № 2. С. 18.

комплекс непаўнацэннасці”³. Ужо ў першай кнізе апавяданняў С. Яновіча “Загоны” “адлюстраваўся уласцівы гэтаму мастаку архетып драматычнага ўспрымання быцця”⁴, як спрадвядліва зазначыў даследчык У. Гніламёдаў. Герой С. Яновіча сапраўдны вясковец, які ў свой час падаўся ў горад з надзеяй напаткаць чалавечую долю, але, як правіла, яго чакала расчараўанне, і тады ён “прыніжаны, раздушаны чалавек, які ў сваёй маральнай разбэшчанасці апускаеца ўсё ніжэй і ніжэй”⁵.

“Рассохлы парог хаты бацькоў пакінуць, каб ад долі ўцячы, — можаш. Туманны йсход і пах ліпаў забыць, каб шумным асфальтам прыйсція, — можаш. Усмешку дзяцінства ды радасць жыцця пагасіць, каб далёкія моры наблізіць, — можаш. Слова — песню сваю ў тыя дарогі штурнуць, каб хутчэй слупы верставыя міналі, — таксама можаш...”⁶.

У сваім апавяданні “Самасей” С. Яновіч паказвае, як у свядомасці такіх колішніх вяскоўцаў-“самасеяў”, падобных інжынеру Андрэю Антошку, чалавеку ўвогуле неблагому, але пазбаўленаму трывалай духоўнай асновы, нараджаюцца пэўныя комплексы, звязаныя найчасцей з іх вясковым паходжаннем. І ў горадзе ён чужы, і ў вёсцы яго сваім ужо не назавеш. Я. Чыквін так ахарактарызаў такі тып героя: “Галоўныя персанажы Яновіча гэта людзі нешчаслівія — месцам свайго нараджэння і месцам таксама свайго пражывання. Парадаксальна нешчаслівія, таму што нічога драматычнага ў іх жыцці не здарылася, і мучыць іх якраз гэтая “ніякасць” іх становішча. Заблытаныя ў вузле паверхненай штодзёншчыны, з паралізаванай воляй, яны набожна кланяюцца багіні-вёсцы, якой, фактычна, ужо не ведаюць. Нейкі комплекс віны перад ёй знішчае іх так, як і беспадстаўная варожасць да горада. Папаўшы ў рэчаінасць дэградаваную, усе гэтыя сцяпаны і андрэі хутка пераходзяць з катэгорыі вясковых людзей “нармальных” у катэгорыю ніжэйшую⁷. З уласцівай драматычнай вастрыніёй, якая часам узмацняеца да трагічнага гучання, С. Яновіч у сваёй кнізе “Доўгая съмерць Крынак” разважае пра лёс вёскі, “мардабойнай” беластоцкай правінцыі, гісторычна асуджанай на знікненне, выраджэнне (“Доўгая съмерць Крынак”, “Занатоўкі на памяць”, “Вёскішча, багіня ганьбы” і інш). Пісьменнік не ідэалізуе вясковы побыт, бачыць задушанасць сялян працай і аб’ектыўнае імкненне жыць лепш (“Ніхто не ведае, ці было калі добра ў вёсцы. Мяркуючы па tym, як ад самой стара-жытнасці людзі імкнуцца ў гарады, гэта і ёсць адказ”)⁸.

³ Баршчэўскі А. Літаратурнае аб’яднанне “Белавежа”: Стан і перспектывы // Беларускі календар. Беласток, 1987. С. 188.

⁴ Полымя. 1995. № 3. С. 208.

⁵ Żylinski L. Między wierszami: Rozmowy o życiu i literaturze. Kielce, 1997. S. 85.

⁶ Яновіч С. Сярэбрани ўздок. Мн., 1978. С. 73.

⁷ Ніва. 1978. 2 крас.

⁸ Яновіч С. Доўгая съмерць Крынак. Беласток; Бельск, 1993. С. 60. У далейшым спасылкі на гэтае выданне даюцца ў тэксле з указаннем у дужках старонак.

Спрабуючы растлумачыць сваю меланхолію на сялянскім вяселлі, С. Яновіч бачыць побач з багінням кахрання Венерай багінню ганьбы Вёску, дакладней, Вёскішчу, якой усе саромеоцца і смерці якой чакаюць. Пісьменніку сумна і ад того, што разам з Вёскай знікаюць і народныя песні, адметная культура, мова. Аднак той “комплекс віны перад вёскай і беспадстаўная варожасць да горада”, якія заўважыў Я. Чыквін у героях С. Яновіча ў 1978 г., сёння істотна змяніліся: віны ў харкатах маладых беластоцкіх беларусаў значна менш, затое больш фанабэрлівасці і пыхлівасці, беспадстаўнага гонару за свае гарадскія пасады на заводах. С. Яновіч разважае пра тое, як “цывілізацыя поля, хлява, сутыкнуўшыся з фабрычнаю, пакрываўлася ў харкатах” (с. 64), пра тое, што маладыя — ужо не сяляне. “Адны старыя пачуваюцца імі (сялянамі), і таму па іх тварах скачуць грымасы вінаватасці. О, яны добра разумеюць, што ўсенька непрыгожае можа вынікнуць толькі ад іх” (с. 17). Старыя саромеоцца таго побыту, у якім пражылі жыццё, і нават сваёй мовы і лічаць за шчасце скончыць жыццё служкамі ці прыжываламі ў гарадскіх кватэрах маладых.

С. Яновіч імкнецца больш пільна ўглядзеца ў абліччы сваіх герояў, ствараючы ў “Доўгай съмерці Крынак” цэлую галерэю псіхалагічных партрэтав: адзінокі Антон, Настуся-пані, старая Гандзя, Марка Бядоцік, вясковы “інтэлігент” Зюнь, найбольшая мара якога — пра хату ў Варшаве, Мардацік, які ўвесь набытак аддаў сваім гарадскім дзесяцям, мужыкаватая Манька Вусатая, злодзей, “свежы” паляк Сікель, “бліщчastая чужаземіца” Івона, Галячыха, якая “была ўся з дабрыні”…

С. Яновіч ставіцца да сваіх герояў з вялікай любоюю, але яна ў пісьменніка больш строгая, захаваная за аб’ектыўным апісаннем падзей, за стрыманай аўтарскай інтанацыяй. С. Яновіч ужывае нават дастаткова рэдкі для лірычнай прозы прыём своеасаблівай “эстэтычнай правакацыі”, калі тэкст выклікае адчуванне непрыніцця сказанага, пратэст, прымушае дашукацца падтэксту і па-новаму зразумець аўтара. Выразны ў гэтым сэнсе абрэзок “Пахаваньне Ганьдзі”, у якім падрабязна, з дэталямі апісваеца багатае пахаванне жанчыны-працаўніцы, якой “пашанцавала са смерцю”. Апошняя сказы твора прасякнуты ўнутранай палемікай: “Хто ж гэта калі бачыў, каб на нашай вёсцы чалавека так хавалі? Ганьдзю першую” (с. 21).

Найбольшай пяшчотай і любоюю ў С. Яновіча атулены вобраз маці. Ёй пісьменнік прысвяціў шмат лірычных мініяцюраў і апавяданняў. С. Яновіч светла і з любоюю гаворыць пра бацькоў у мініяцюрах “Гутарка з маці”, “Бацькаў дом”, “Талячыха” і інш. На асаблівую вышыню мацярынскай самаахвярнасці ўзнесены С. Яновічам вобраз Галячыхі, якую біў п’яніца-сын, што жыў на матчыны грошы. “Пакуль жыў дажываючы ён, ліпела і яна. Пахавала яго перад Калядамі, у белавокую, адліжную снегавіцу. Зіму перазімавала, каб легчы ў зямлю ў цёплы і зялёны поўдзень, неяк пасля Юр’я. А калі варочаліся ўсе з могілак, зынецярлівелія пакрысе жалобнасцю ў такую ясноту палёў, нехта сказаў пра нябожчыцу: не сцярпела харошасці бязь Віценкі” (с. 1).

Моцна гучыць у С. Яновіча матыў няўдзячнасці дзяцей і беспрытульнасці, фізічнай і духоўнай, іх бацькоў, што прадалі свае хаты і аддалі дзесям апошняе.

У сваёй кнізе “Доўгая съмерць Крынак” аўтар прарочыць смерць сваёй малой радзімы, прарочыць яе апакаліпсіс: “Не зразумець мне тое, дзеля чаго жывуць у Крынках людзі. Даўным-даўно павінна іх не быць...” (с. 55). У гутарцы з Янам Чыквінам Сакрат Яновіч признаўся, што ён не любіць людзей, бо іх няма за што любіць, і ў той жа час празаік з нейкім шчырым шкадаваннем і жальбай ставіцца да асобнага чалавека, волею шматлікіх суб’ектыўных і аб’ектыўных абставін паставленага ва ўмовы маральнага падзення.

Такім чынам, даследчыкі творчасці С. Яновіча пераважна прыходзяць да думкі, што герой яго прозы няўдачнікі, дзівакі, якім не месца ў навакольным асяроддзі, дзе жывуць “нармальныя людзі”, але тым не менш яны сапраўдныя, рэальныя, трывушчыя, як і той народ, які насяляе тэра інкогніта — Беларусь.

Аляксандр Барычэўскі (Варшава)

МАЛЫЯ ПРАЗАІЧНЫЯ ФОРМЫ Ў ТВОРЧАСЦІ БЕЛАВЕЖЦА ВІНЦУКА СКЛУБОЎСКАГА

У літаратурным аб'яднанні “Белавежа” Вінцук Склубоўскі з’яўляецца найстарэйшым сябрам. Нарадзіўся ён у 1911 г. у вёсцы Малышкоўшчына Ашмянскага пав. Віленскай губ. Бацькі мелі ўсяго трэх гектары зямлі і дзесяцёра дзяцей. Жылося гэтай сям’і цяжка і складана. Тым болей што ў 1914 г. Склубоўскія падаліся ў бежанства і аж да 1923 г. жылі недалёка ад Уфы, гаспадараць на чужой зямлі і з цяжкасцю здабываючы сродкі, неабходныя на элементарнае ўтрыманне. У 1923 г., на падставе дамоўленасці паміж урадамі Леніна і Пілсудскага, Склубоўскія вярнуліся на радзіму. Будынкі засталі цэлымі, аднак не мелі ні каровы, ні каня, ні якой іншай жывёлы ці птушкі. Вінцуку тады было 12 гадоў. Нягледзячы на гэта, не меў ён закончанага ніводнага школьнага класа. Чатырохкласную школу ў Сямерніках закончыў Вінцук за два гады і накіраваўся ў сямікласную школу ў Гальшанах, якую таксама закончыў паспяхова. Дзякуючы падтрымцы з боку загадчыцы гэтай школы, быў прыняты ў польскую гімназію імя Зыгмунта Аўгуста ў Вільні. Прыйшлося вучыцца і працаваць, каб зарабіць на ўтрыманне, бо бацькі не былі ў стане дапамагчы фінансава. Зрэшты, у 1933 г. бацька памёр, што яшчэ болей пагоршыла матэрыяльную сітуацыю сям’і.

Годам пазней Вінцук атрымаў атестат сталасці і быў прыняты на юрыдычны факультэт Віленскага ўніверсітэта. Тады ж звязаўся з беларускім рухам. Як чалавек, што добра валодаў беларускай мовай, быў прызначаны на пасаду галоўнага рэдактара “Нашай волі”, якая была, па сутнасці, органам Цэнтральнага камітэта КПЗБ. Дзіўнае гэта было рэдактарства, калі ўзяць пад увагу, што Склубоўскі не толькі не быў членам партыі, але, як пазней пісаў Максім Танк, “як чорт крыжа баяўся камунізму”. Менавіта ў гэты час пазнаёміўся В. Склубоўскі з М. Танкам і Р. Шырмай. М. Танку даручаў ён апрацоўку вершаў, якія прысыпалі, найчасцей з вёсак, малаадукаваныя капрэспандэнты. Пасля выхаду 13-га нумара “Наша воля” была закрыта ўладамі, а яе рэдактар В. Склубоўскі паставіўлены перад судом і асуджаны на пайгадавае зняволенне без абавязку адбывання пакарання ў турме. У гэтым жа 1937 г. закончыў ён Віленскі ўніверсітэт, аднак не мог атрымаць работы ў судовых установах. У сувязі з гэтым вярнуўся ў родную вёску і дапамагаў брату на гаспадарцы.

Пры савецкай уладзе напачатку працаваў бухгалтарам у сельсавеце, а пасля адвакатам у народным судзе ў мястэчку Ілья.

Калі прыйшлі немцы, В. Склубоўскі быў арыштаваны, але пасля паўгадовага следства выпушчаны на волю. Не будучы пэўным у сваім лёсе, бадзяўся па Лідзе і Баранавічах. Аднак у 1944 г. немцы арыштавалі яго і вывезлі на прымусовыя работы ў Германію. Спачатку працаваў у маёнтку недалёка ад Берліна. У 1945 г., пасля правядзення ўладамі татальнаі мабілізацыі сярод нямецкіх мужчын, быў перавезены ў Вроцлаў для працы на фабрыцы. На фабрыку аднак не трапіў. Працаваў на ачыстцы горада, які раз за разам бамблі amerыканцы і рускія. Пасля капітуляцыі вермахта 8 мая 1945 г. Склубоўскі накіраваўся ў польскую адміністрацыю, якая запрапанавала яму работу ў судзе. У пазнейшыя гады займаў адказныя пасады ў судах Гажова і Любліна. Чарговым горадам, куды кінуў яго лёс, была Зялёна Гура, у якой пасля некалькіх год службы атрымаў дазвол выбраць для жыхарства любы горад у Польшчы. У 1956 г. Склубоўскі пераехаў у Беласток, дзе працаваў у ваяводскім судзе да 1979 г., калі выйшаў на пенсію. Аказаўшыся ў Беластоку, Склубоўскі ўвайшоў у контакт з Беларускім грамадска-культурным таварыствам, у якім займаў шэраг пасад, дайшоўшы да старшыні Галоўнага праўлення гэтай арганізацыі. На працягу болей чым 20 гадоў даваў ён пры рэдакцыі “Нівы” і Галоўным праўленні таварыства бясплатныя прававыя парады, абслугуюваючы тысячи жыхароў з цэлай Беласточчыны. Парады даваў таксама на старонках “Нівы” і “Беларускіх календароў”, спрычыняючыся такім чынам да пашырэння юрыдычных ведаў сярод беларусаў Польшчы.

У літаратурнае жыццё белавежаў В. Склубоўскі ўвайшоў як празаік-навеліст. Апублікаваў ён такія творы, як “Пralеска”, “Сэрца маткі”, “Забойца”, “Злодзей”, “Цюленевае футра”, “Марта”, “Апошняя экспурсія”.

Адзін з першых твораў — “Пralеска”¹ — быў апублікаваны ў першым нумары альманаха “Белавежа”, выдадзеным ГП БГКТ у 1965 г. Падзея, прадстаўленая ў апавяданні, цесна звязана з усходнебеластоцкай рэчаіснасцю ў часы нямецкай акупацыі. У цэнтры твора аўтар паставіў вясковага хлопца з-пад Дубровы, Стася Блашчынскага, які, трапіўшы ў цяжкое матэрываўльнае становішча, паддаўся намовам бургамістра і прыняў яго прапанову працаваць кур’ерам, а пасля паліцэйскім. Склубоўскага цікавіць псіхалагічная верагоднасць эвалюцыі героя, які пачаткова не з’яўляецца прыхільнікам гітлераўскага парадку. Яго не цікавяць і не пераконваюць фразы бургамістра аб вялікай Германіі і непераможнасці вермахта. Уключаеца ён у шэрагі паліцыі з ціхай надзеяй, што неяк усё абыдзеца. Аднак у тыя суроўыя часы нішто не магло адбывацца неяк. Калі нехта рашаўся апрануць паліцэйскі мундзір, прыняць прысягу і ўзяць у рукі зброю, той мусіў і ўвайсці ў гушчу падзеяў не як старонні назіральнік, а як актыўны ўдзельнік. Гэтак сталася і са Стасем Блашчынскім, які пачаў верна і дакладна рэалізоўваць на Беласточчыне ідэю новага гітлераўскага парадку, які засноўваўся на чалавечай кропі, пакутах і смерці. Стась стараецца выконваць не толькі нямецкія загады, але

¹ Склубоўскі В. Пralеска // Белавежа (Беласток). 1965. № 1. С. 223–231.

і інстынкты ўна зразумець волю гітлераўскіх забойцаў. З цягам часу становіща ён заўзятым паляўнічым на ўсіх тых людзей з наваколля, якіх Германія трактуе як сваіх ворагаў. Нагодаў да распраў і здзекаў над людзмі было вельмі многа. І таму Стась Блашчынскі часта меў магчымасць даказаць нямецкім гаспадарам сваю вернасць. Калі яго сябра Артулін затрымаў яўрэйку, а шэф мясцовай паліцыі дазволіў Блашчынскаму паступіць з ёю згодна з сваёй воляй, выбраў ён выхад, які не мог не выклікаць адабрэння ў немцаў, — адвёў яўрэйку пад лес і застрэліў. За свой учынак атрымаў ад каменданта жандармерыі моўную пахвалу і пачку добрых цыгарэт. Незадўгаянна для самога сябе Стась пераўтварыўся ў прафесійнага забойцу, а чалавечая смерць стала для яго штодзённай патрабаваніем.

Гісторыя аднак не апраўдала надзеі героя. Гітлер не здолеў рэалізаваць сваіх шалёных планаў. Яго арміі пацярпелі паражэнне. Германія не толькі не ўтрымала ў няволі чужых народоў, але страціла сваю незалежнасць і магутнасць. Прайграў і Стась, аднак пазбегнуў адказнасці за свае злачынствы. У апошняй фазе вайны быў ён прызначаны немцамі на фартыфікацыйныя работы і вызвалены Савецкай Арміяй як чорнарабочы. Пасля вайны асеў у Зялёной Гуры пад змененым прозвішчам. Стаяў добрым мужам і бацькам. Ды толькі час ад часу непакоілі яго ўспаміны і кашмары, звязаныя з уласнымі злачынствамі.

Апавяданне “Пralеска” складаецца з 11-ці замалёвак. Усе яны вытрыманы ў рамках паслядоўнага рэалізму. Гістарычная і псіхалагічная верагоднасць твора нават у найменшым яго фрагменте не можа аспрэчвацца. Усё, аб чым у ім гаворыцца, не раз здаралася ў жыцці ў акупацыйнай і пасляваеннай рэчаіснасці.

Адным з найбольш драматычных твораў В. Склубоўскага з’яўляецца наведа “Сэрца маткі”². З яе зместу мы дакладна не даведаемся, у якім гістарычным перыядзе адбылося здарэнне, прадстаўленае ў творы. Аднак вестка пра тое, што цяжка хворая герайня-сялянка трапляе ў шпіталь, праўдападобна сведчыць аб тым, што прадстаўленая падзея здарылася пасля Другой сусветнай вайны, у першыя гады існавання Народнай Польшчы.

Вядома, што ў мінулым галоўнымі прычынамі сялянскай нядолі была малазямельнасць і шматдзетнасць. Менавіта гэтыя дзве з’явы выступалі ў беларускіх вёсках масава. Да іх якраз і звярнуўся пісьменнік у творы “Сэрца маткі”.

У цэнтры наведы аўтар паставіў сялянку Галю, лёс якой склаўся выключна неспрыяльна. Яе дзявоцтва было абцяжана няшлюбным дзіцём. Факт гэтых паставіў Галю ў вельмі дыскрымінаванае становішча. Была яна вымушана выйсці замуж за ўдаўца, у якога было троє ўласных дзяцей. Нягледзячы на крайнія ўбоства, Галі нарадзіла яшчэ двое дзяцей. Прывід голаду пачаў заглядаць у очы сям’і.

² Склубоўскі В. Сэрца маткі // Тамсама. 1971. № 2. С. 136–139.

Амаль увесь свой твор В. Склубоўскі прысвяціў нараджэнню наступнага дзіцяці, з'яўленне на свет якога абазначала для сям'і поўную катастрофу. Усведамляючы гэта, Галія вырашыла задушыць нованараджанага дзіця, аднак яго кволы піск устрымаў ашалелую ад роспачы жанчыну. У рэшце рэшт пасля цяжкіх перажыванняў няшчасная сялянка загарнула дзіця ў пялёнкі і прысыпала на падстрэшы каstryцаю. Пасля гэтага спусцілася ўніз і, нягледзячы на крайнюю вычарпанасць сіл, пайшла да суседа, узяла цяжкія кошыкі і пачала, ходзячы за плугам, садзіць бульбу. Вымучаная, стомленая да немагчымага, упала на раблю і страціла прытомнасць. У канцы твора наступае развязка драматычнай падзеі. Паслухайма аўтара:

“Плуг аддаляўся штораз больш. Гаспадар затрымаў каня і аглянуўся. Галія прыпомніла, што яна садзіць бульбу. Вырасце бульба, і яна дастане за сваю работу. Будзе чым накарміць сям'ю. А не названае яе дзіцё, пакінутае на падстрэшы, не пражыве нават гэтага кароткага дня. Галія спышаецца, каб дагнаць каня. А ногі робяцца нейкія мяккія, як з ваты. Поле пачынае кружыцца. Зямля пад ёю рассоўваецца, і яна ляціць уніз, мусіць, у пропасць без дна. Усё знікае, расплываецца, як імгла.

Калі расплюшчыла вочы, усё кругом было белае. Апрануты ў белы халат, да яе падходзіць доктар. Яна ў бальніцы. Моўчкі глядзіць на доктара і не можа здабыцца на слова. Доктар бачыць пытанне ў яе вачах. — Дзіця тут, яно чуеца добра — паясняе. Шорсткі голас доктара сплывае як аліва на ўзбуранныя марскія хвалі, супакойваючы ўзбураную стыхію думак”³.

Такім чынам, жыццё дзвюх істот — маці і нованараджанага дзіцяці — будзе выратавана. Аднак з гэтага не вынікае, што будуць вырашаны ўсе праблемы. Вядома, Галія, выздаравеўшы, вернецца ў свою хату. Няма сумненняў, што муж спрычыніцца да таго, што яна зноў зацяжарыць і што нядоля гэтай шматдзетнай сям'і паглыбіцца.

Склубоўскі выступіў у “Сэрцы маткі” як добры знаўца не толькі сацыяльнай і сацыялагічнай сітуацыі беларускай вёскі, але таксама як знаўца жаночай псіхікі. У кароткім творы аўтар даў пераканаўчую карціну перажыванняў жанчыны, якая, шукаючы выхаду з безнадзейнай сітуацыі, выбрала варыянт “меншага зла”. З аднаго боку, ейнае сэрца напоўнена пяшчотнымі пачуццямі да нованараджанага дзіцяці, але, з другога боку, яна ведае, што гэтае дзіця, пакінутае пры жыцці, максімальная пагоршыць умовы побыту іншых дзяцей і цэлай сям'і. Аказаўшыся паміж молатам і кавадлам, маці рашилася на дзетабойства — найбольшае з магчымых чалавечых злачынстваў.

Заслугоўвае ўвагі архітэкtonіка твора. Хада падзеі яго напружаная, дынамічная. Характар і паступкі цалкам верагодны.

Шырокавядомая ў сусветнай літаратуры праблема вінаватага без віны ўзнятая ў апавяданні В. Склубоўскага “Забойца”⁴. Праўдападобна, галоўны

³ Склубоўскі В. Сэрца маткі // Тамсама. С. 138.

⁴ Склубоўскі В. Забойца // Тамсама. С. 140–146.

матыў апавядання, як і большасць твораў гэтага аўтара, навеяны яго шматгадовай юрыдычнай практыкай.

Вядома, што ніякая грамадская з'ява не ўскладняе так чалавечыя лёссы, як робіць гэта вайна. Фабулярная аснова апавядання “Забойца” абапіраецца на грамадска-палітычныя абставіны першых пасляваеных гадоў. В. Склубоўскі пайшоў тут па слядах такіх празаікаў-белавежцаў, як Віктар Рудчык і Уладзіслаў Дваракоўскі, якія ў сваёй творчасці не раз адгукаліся на першыстай і канфлікты, што ўзнікалі на Беласточчыне ў пасляваенны перыяд. У “Забойцы” аўтар зацікавіўся лёсам вясковых жыхароў Андрэя і Сцяпана, якія ў перыяд устанаўлення ў пасляваеннай Польшчы новай грамадской сістэмы апынуліся ў двух супрацьлеглых палітычных лагерах. Андрэй сэрцам успрыняў народную Польшчу, тады як аднавясковец Сцяпан далучыўся да тых сіл падполля, якія вялі барацьбу з пасляваеннымі палітычнымі пераутварэннямі. Ад рук удзельнікаў гэтага падполля Андрэй у хуткім часе гіне. І хаця не было пераканаўчых доказаў таго, што ў гэтым забойстве непасрэдны ўдзел прымаў Сцяпан, але ўся вясковая грамадскасць была пераканана ў яго віне. Тым болей што Андрэй быў забіты на вачах 13-гадовага сына Лёні, пазнейшае жыццё якога праходзіла пад уплывам гэтага страшнага здарэння. Пасля 12-ці гадоў непрысутнасці ў роднай вёсцы вярнуўся ў яе ўдзельнік пасляваеннага падполля Сцяпан. Менавіта гэты факт зноў азмрочыў жыццё Лёні, які не мог спакойна глядзець на інспіратара забойства свайго бацькі. Кульмінацыйны момант у апавяданні мае, на першы погляд, малаістотны, другарадны характар. Зводзіцца ён да таго, што Сцяпан і яго швагер Вярбіцкі былі злouлены міліцыйяй за вытворчасцю самагонкі. У сувязі з гэтым улады пакаралі іх высокім штрафам. Пакараныя былі перакананы ў tym, што інфармацыю пра іх самагонную дзейнасць міліцыйя атрымала ад Лёні і таму запатрабавалі ад хлопца суму грошай, якая была роўная штрафу. Распачалося свайго роду паляванне на нявіннага Лённю. Пагрозы, патрабаванні і шантаж з боку Сцяпана і яго швагра ў дачыненні да Лёні няўхільна вядуць да трагічнай развязкі. Страціўши надзею пазбавіцца дамаганняў сваіх ворагаў, Лёня прадаў гаспадарку і вырашыў уцячы з сям'ёй у Шчэцін. Аднак не здолеў рэалізаваць сваіх намераў. Сцяпан і Вярбіцкі, даведаўшыся аб tym, што Лёня мае грошы, падвоілі свой націск. Усё гэта давяло да новай трагедыі: абараняючыся, Лёня вымушаны быў пусціць у ход нож.

Апавяданне В. Склубоўскага “Забойца” мае пэўныя творчыя пралікі. Аўтар выходзіць за рамкі аўтэктыўнасці. Адназначна становіцца на баку палітычных рацый Лёнінага бацькі і таму ў нейкай ступені нагадвае тут пракурора, а не аўтэктыўнага суддзю.

Сярод твораў, напісаных В. Склубоўскім, выдзяляеца апавяданне “Цюленевае футра”⁵. Пісьменнік здолеў у пароўнальна кароткай празаічнай

⁵ Склубоўскі В. Цюленевае футра // Тамсама. С. 150–158.

форме паказаць найважнейшыя этапы ўсяго чалавечага жыцця. Па сутнасці, гэты твор мае антыфеміністычныя характеристики. Аўтар усім ходам падзея паказвае, што ні даваенная сацыяльная несправядлівасць, ні прайграная вайна 1939 г., ні ўдзел у вайне з гітлераўскай Германіяй у радах дывізіі Тадэвуша Касцюшкі не здолелі ў такой ступені знішчыць матэрыяльна, духоўна і маральна героя, як зрабіла гэта жанчына.

Галоўная постаць апавядання — Сцяпан, жыхар Беласточчыны. З дзяцінства насту ён у сваім сэрцы запаветную мару аб уласным млыне. Мара гэтая засталася да канца жыцця няздзейсненай. Матыў вадзянога млына можна трактаваць як адзін з галоўных элементаў у фабулярнай канструкцыі твора. Другі фундаментальны чыннік гэтай фабулы датычыцца жыццёвых перыядў героя. Навука ў Політэхнічным інстытуце ў даваеннай Польшчы, мабілізацыя ў польскую армію ў 1939 г., знаходжанне ў савецкім палоне, служба ў дывізіі Т. Касцюшкі, удзел у пераможнай вайне з гітлераўскай Германіяй, актыўны ўдзел у адбудове паслявайеннай Польшчы, — усё гэта вызначае асноўныя этапы жыцця Сцяпана. Трэцяя стрыжневая лінія твора — гэта асабістая жыццё героя, які жэніцца з дзячынай, што поўнасцю адпавядае ягоным марам і ўяўленням аб шчасці. Яна якраз штурхнула героя на шлях злачынства, давяла да турмы і ў канчатковым выніку — да самагубства. Прычынай нядолі і смерці Сцяпана стала матэрыяльная скваленасць яго жонкі Ганны. Гэтая вясковая, здавалася б, сіплая жанчына, выйшаўшы замуж за добра ўладкаванага інжынера Сцяпана, у хуткім часе пераўтвараецца ў ненасытную мяшчанку, што не лічыцца з магчымасцямі мужа, безупынна патрабуе ад яго ўсё большых і большых грошай на элегантную вопратку, якая імпануе ёй з дзвюх прычын: па-першае, выклікае зайздрасць у суседак і знаёмых, па-другое, адкрывае дзвёры ў бяздушинае, але знешне бліскучасе і элегантнае мяшчанскае асяроддзе.

Задавальняючы ўсё новыя фінансавыя патрабаванні сваёй жонкі, Сцяпан не толькі моцна перапрацоўваецца, але і становіцца на шлях камбінацый ды ашуканства, які ў рэшце рэшт даводзяць яго да арышту, суда і турэмнага зняволення. Аднак нават седзячы ў астрозе, Сцяпан не абцяжарвае віной сваю дарагую Ганну і безупынна марыцца пра іх супольнае шчасліве жыццё пасля яго выхаду на волю. Сталася аднак па-другому. Здрадніцкія характеристики Ганны, якая развязлася з ім, прымусіў Сцяпана зрабіць фатальны крок. Выйшаўшы з турмы, усведоміў ён безвыходнасць сваёй сітуацыі, кінуўся на рэйкі і загінуў пад коламі паравоза. У апавяданні “Цюленевае футра” зноў маєм дачыненне да проблем вінаватага без віны, якая ўжо выступіла ў папярэдніх творах В. Склубоўскага.

У сіплую літаратурную спадчыну В. Склубоўскага апрача ўжо названых твораў уваходзяць яшчэ апавяданні “Злодзей”⁶, “Апошняя экспурсія”⁷

⁶ Склубоўскі В. Злодзей // Тамсама. С. 146–150.

⁷ Склубоўскі В. Апошняя экспурсія // Тамсама. С. 163–165.

і “Марта”⁸. Тэматычна яны вельмі розныя, і цяжка знайсці ў іх падабенствы. Аднак аб пэўнай супольнасці мы можам гаварыць у дачыненні да “Злодзея” і “Апошняй экспкурсіі”. Праяўляеца яна ў тым, што жыццё герояў гэтых твораў заканчваецца паражэннем з прычыны злоўживання алкаголем. Паражэнні гэтая маюць аднак розную якасную вагу. Героя “Злодзея”, Янку, схільнасць да выпіўкі заводзіць у рэшце рэшт на турэмныя нары, а герой “Апошняй экспкурсіі” Андрэй у выніку п’янкі гіне ва ўласнай, дашчэнту разбітай машыне. Праўдападобна, што гэтая два апавяданні, як і амаль усе папярэднія, узнялі на судовым матэрыяле, з якім аўтар сутыкнуўся на працягу шматгадовай юрыдычнай практикі.

Зусім іншыя характар мае апавяданне “Марта”. Галоўным яго героем з’яўляеца сука па мянушцы Марта, якая ў час пажару прайвіла выключочную кемлівасць і ахвярнасць, выцягваючы з агорнутай пажарам хаты немаўля. Пры гэтым страціла зрок, бо вочы былі выпаленыя галавешкай. Пасля гэтага здарэння стала яна нікому непатрэбнай. Выгнаная гаспадарамі, у рэшце рэшт здохла ад голаду. Апавяданне “Марта” — гэта твор аб чалавечай няўдзячнасці. Аўтар нібы даказвае тут, што не раз у жыцці жывёліна бывае істотай чалавечнай, а чалавек — жывёльнай. На жаль, гісторыя дае нам шматлікія факты, якія пацвярджаюць слышнасць такога, здавалася б, недарэчнага погляду.

Творчасць В. Склубоўскага з’яўляеца доказам, што аўтар умее вылоўліваць з рэчаіннасці найбольш драматычныя яе эпізоды. Пісьменнік нібы даказвае, што чалавек, які з’яўляеца, па сутнасці, носьбітам добра, безупынна ў сваім побыце сутыкаеца са злом і не заўсёды ў стане абараніць сваю чалавечнасць. Нярэдка спакушаеца злом, у выніку чаго абсяг высакароднасці ў яго духоўнай сферы радыкальна звужаеца, што, як правіла, прыводзіць да драматычных калізій, злачынства або смерці. Матыў смерці выступае ў такіх творах аўтара, як “Сэрца маткі”, “Забойца”, “Цюленевае футра”, “Апошняя экспкурсія”. Нягледзячы на гэта, В. Склубоўскага нельга аднесці да фаталістаў ці прапаведнікаў безнадзейнасці і бязвер’я ў адносінах да чалавека. Наадварот, яго апавяданні — гэта пахвала жыццю, якое патрабуе ад кожнага з нас увагі, аховы і абароны.

Іншай характэрнай рысай творчасці гэтага аўтара з’яўляеца ўжо падкрэсленая ідэя вінаватага без віны. В. Склубоўскі, зыходзячы з таго, што чалавек па сваёй істоце добры, безупынна паказвае, як іншыя, амаральныя, злыя людзі могуць духоўна скрывіць чалавека, звесці яго з добрай дарогі на дарогу зманлівую, нават злачынную.

Чытаючы апавяданні В. Склубоўскага, прыходзім яшчэ да аднаго драматычнага выводу. Паводле аўтара, празмернае каханне, бязмежнае захапленне, бескрытычныя адносіны жанчыны да мужчыны ці наадварот могуць давесці да драматычных вынікаў. Проблему гэтую найбольш глыбока і пераканальна паказаў празаік у бадай што найлепшым сваім творы

⁸ Склубоўскі В. Марта // Тамсама. С. 159–162.

“Цюленевае футра”. Герой апавядання заплаціў жыццём за сваё бязмежнае кахранне да жонкі.

Шэсць сваіх твораў, надрукаваных у альманаху “Белавежа”, В. Склубоўскі змясціў пад агульным загалоўкам “Нівыдуманыя апавяданні”. Загаловак гэты не з’яўляецца мастацкім прыёмам. Адлюстроўвае ён сутнасць творчасці пісьменніка. Усе яго творы сапраўды заснаваны на рэальных здарэннях, з якімі аўтар сутыкнуўся ў сваім складаным жыцці. З гэтага не вынікае, што з’яўляюцца яны толькі тэхнічным запісам пабачанага ці пачутага. Істотную ролю адыгрывае ў іх літаратурная класіфікацыя, інтэрпрэтацыя жыццёвых фактаў і здарэнняў. Элемент мастацкай фікцыі адыгрывае тут хаця і не галоўную, але ўсё ж істотную ролю.

Усе творы В. Склубоўскага вытрыманы ў строгіх рамках крытычнага рэалізму. Характaryзуе іх ашчаднасць слова, якая асабліва выразна праяўляецца ў аўтарскіх каментарыях. Малая празаічныя формы Вінчука Склубоўскага — істотны ўклад у празаічную творчасць белавежцаў.

Ян Жамойцін (Варшава)

ФАЛЬКЛОРНАЯ СПАДЧЫНА БЕЛАРУСІ Ў ДОСЛЕДАХ АЛЯКСАНДРА БАРШЧЭЎСКАГА

Культурна-духоўная спадчына, якая дасталася беларусам у другой палове XX ст., вызначальны ўздел у ёй народнай культуры абумоўліваючы харктор творчасці Аляксандра Баршчэўскага (паэтычны псевданім — Алесь Барскі), яе даследчыцкія, пазнавальныя, мастацкія і сацыялагічныя якасці.

А. Баршчэўскі — выпускнік рускай філалогіі Лодзінскага ўніверсітэта, сённяшні загадчык кафедры беларускай філалогіі ў Варшаўскім ўніверсітэце, прафесар беларускай літаратуры, вядомы беларускі пісьменнік — нарадзіўся 2 лістапада 1930 г. у в. Бандары на Беласточчыне. Хатніе выхаванне юнака праходзіла ў атмасферы народнай культуры, беларускіх традыцый, абрадаў. Вынесена з хаты пачуццё пашаны да сялянскай працы звязала А. Баршчэўскага з вёскай, зрадніла з зямлёй яго айчыны.

Творчасць сваю пачаў А. Баршчэўскі, усведамляючы значэнне гісторычнай і культурна-духоўнай спадчыны свайго народа, які ў выніку двухсотгадовай каланізацыі быў амаль пазбаўлены нават імкнення да вольнасці. Разуменне гэтага факта, назапашаныя веды, між іншым, у галіне гісторыі, у tym ліку гісторыі культуры, з'яўляюцца асноўным стымулятарам, сацыялагічнай асновай яго творчасці. Уражлівасць на прыгажосць і праявы прыроды, уздзеянне ўмоваў сялянскага жыцця, у якіх ён узгадаваўся, ды здабытая прафесіянальныя веды ў галіне літаратуры вызначаюць літаратурна-мастацкі бок яго пісьменства.

Аб плённасці творчай працы А. Баршчэўскага няхай сведчаць ацэнкі літаратуразнаўцаў: “Aleś Barski jest twórcą niesłychanie płodnym” (Тэрэса Занеўская)¹; “Несумненна найлепей ведамым паэтам з’яўляецца Аляксандр Баршчэўскі, які выступае таксама пад псевданімам Алесь Барскі” (Шырын Акінэр)²; “Шмат і плённа працуе Аляксандр Баршчэўскі” (Яўген Адамовіч)³.

Разнастайнасць пісьменніцтва А. Баршчэўскага дае магчымасць умоўна падзяліць яго творчасць на навукова-дыдактычную, літаратурна-мастацкую, мемуарную, публіцыстычную і перакладчыцкую.

Найперш увагі заслугоўвае повязь культурна-духоўнай спадчыны з наукова-даследчыцкай творчасцю. Асабліва А. Баршчэўскі вылучае значэнне

¹ Zaniewska T. Podróż daremna. Białystok, 1992. S. 42.

² Акінэр Ш. Сучасныя беларускія пісьменнікі ў Польшчы. Беласток, 1982. С. 11.

³ Адамовіч Я. Культура беларускага замежжа. Мн., 1993. С. 196.

фальклору, які і стане прадметам далейших разважанняў. У працы “Гісторыя беларускай літаратуры” (ч. 1. Фальклор) даследчык дае яму такую ацэнку: “Фальклор — свабодная творчасць народа — адна з найпрыгажэйшых галін духоўнага жыцця чалавека”⁴. Народную творчасць аўтар лічыць увасабленнем культурна-духоўнай спадчыны. Ён звяртае ўвагу на пераходнасць фальклору ў культуру, які з’явіўся з узнікненнем цывілізацыі, здольнасці адчування і выяўлення пачутцяў, і знікне на стадыі высокага развіцця.

Назіраючы наступствы эканамічнага, навуковага і палітычнага працэсаў, міграцыі людзей з аднародных культурных асяродкаў у вялікія людскія кангламерацыі, з тэзісам аб знікненні фальклору даследчык мусіў пагадзіцца. Гэта скіліла А. Баршчэўскага да работы перш за ўсё ў галіне недаследаванага ў достатковай ступені фальклору Усходняй Беласточчыны з мэтай захавання яго ад забыцця. Вынікі амаль 15-гадовых доследаў ён выкладаў у габілітацыйнай працы “Беларуская абрааднасць і фальклор Усходняй Беласточчыны — народзіны, вяселле, смерць”⁵. Разглядаючы звязаныя з гэтымі трывма найважнейшымі ў жыцці чалавека падзеямі абраады, песні, прымаўкі, віншаванні, чалавечыя ўзаемаадносіны, аўтар працы ўвідавочні філасофію жыцця сялянскага насельніцтва, яго повязі з прыродай. Паказаў моц жывучай традыцыі, звязанай з верай у залежнасць ад звышнатуральных сіл, передаванай з пакалення ў пакаленне са старожытных часоў і падлеглай хрысціянскім уплывам. Асабліва гэта бачна ў абраадах, звязаных з нараджэннем і смерцю. У абодвух выпадках абавязваючы розныя забароны і наказы, звязаныя, напрыклад, з перакананнем аб уплыве на цяжарную жанчыну розных праяў жыцця (у тым ліку на лёс чаканага дзіцяці). У выпадку смерці асноўным матывам абрааднасці з’яўляецца тагасветнае жыццё, контакт памерлага з духамі продкаў і пакінутай ім сям’ёй.

Найболыш шырокая разглядае аўтар вясельны фальклор Беласточчыны, каларытны і багаты (Рыгор Шырма называў яго народнай операй). З дэталёвых доследаў вясельнага абрааду (запыты, сваты, разгляды, лады, заручыны, паненскі вечар, вянчальная абрааднасць, каравай, пасад, абраадныя песні, віншаванні і інш.) вынікаючы такія асноўныя ўласцівасці урачыстасці, як яе сацыяльныя характеристы (удзел вялікай колькасці людзей), падкрэсліванне будучага з’яднання маладых у жыцці і працы, іх маральнасці, пажаданні дабрабыту.

Спасылаючыся на даволі багатую літаратуру (каля 100 прац) пра вясельныя абраады, аўтар даследавання даказвае супольнасць рысаў абраадаў Беласточчыны з агульнабеларускай абрааднасцю (за выключэннем некаторых дэталяў, звязаных з мясцовымі асаблівасцямі ці знішчальнымі ўплывамі цывілізацыі). Асаблівае значэнне аўтар надае тут доследам Я. Карскага, М. Федароўскага, Н. Гілевіча, Ю. Кшыжаноўскага. Пры нагодзе канстатуе-

⁴ Баршчэўскі А. Гісторыя беларускай літаратуры. Фальклор (уводзіны). Варшава, 1976.

⁵ Баршчэўскі А. Беларуская абрааднасць і фальклор Усходняй Беласточчыны. Беласток, 1990.

ца збліжэнне некаторых абрадаў з польскімі (вясельныя віншаванні, абраад пасаду). Параўнанне з рускімі звычаямі не праводзіцца. Аўтар сцвярджае, што ў сучасных умовах беларуская народная творчасць яшчэ жыве, з'яўляецца элементам абароны яго культуры ад чужых упłyваў, інспіруе мастацтву, у тым ліку літаратурную дзеянасць.

Разглядаючы розныя напрамкі народнай творчасці, асаблівую ўвагу аўтар звяртае на песню — перш за ёсё абраадную, звязаную з жыццём чалавека, яго працай, святочнымі традыцыямі. Амаль у кожным выпадку прыводзяцца прыклады народнай творчасці. Падкрэсліваецца спецыфіка фальклору Беластоцкага краю, чым унушаецца чытачу перакананне, што рэгіён гэтых, айчына аўтара, адарваная гістарычнымі падзеямі ад Беларусі, усё ж з'яўляецца саставной часткай беларускага этнічнага абшару. Запісаныя на Беласточчыне тэксты могуць паслужыць матэрыялам для шырэйших навуковых агульненнняў у галіне культуры.

Народныя песні і казкі, па перакананні Баршчэўскага, з'яўляюцца найбольш пашыранымі жанрамі фальклору і акказваюць найбольшы ўплыў на развіццё мастацкай літаратуры.

Гады дзяцінства і юнацтва, праведзеныя ў атмасферы народнай культуры, цеснай сувязі з прыродай, не маглі не адгукнуцца ў творчасці А. Баршчэўскага. У навуковых працах, прысвечаных беларускаму фальклору, ён аддае несумненны прыярытэт народнай творчасці Беласточчыны, даказвае яе адзінства з агульнабеларускім фальклорам, паказвае багацце, значэнне народнай творчасці ў жыцці народа, уплыў на развіццё яго культуры.

Павага да народнай традыцый, сялянскага жыцця і працы, эмацыянальнае з'яднанне з малой айчынай, што завецца Бандарамі, будуць спадарожнічаць А. Баршчэўскуму ў кожнай галіне яго творчасці — перш за ёсё ў паэзіі. Але гэта ўжо асобная тэма.

Алег Сувалаў (Мінск)

УКЛАД ПОЛЬСКІХ ВУЧОНЫХ XIX ст. У ВЫВУЧЭННЕ ЭТНАГЕНЕЗУ БЕЛАРУСАЎ

Працяглы час у савецкай навуцы аднясенне вучонага да ліку польскіх аўтараў адбывалася ў першую чаргу па традыцыі, якая каранямі зыходзіла ў дарэвалюцыйную (дасавецкую) расійскую гісторыяграфію, дзе ў аснову падзелу найчасцей клалася мова выданняў пэўнага даследчыка. Куды ў меншай ступені ўлічвалася асабістая нацыянальная або нацыянальна-дзяржаўная свядомасць канкрэтнай асобы.

Вядома, што многія з тых дзеячаў, якіх расійская дарэвалюцыйная, а праз іе і савецкая навука традыцыйна адносілі да польскіх, самі лічылі сябе, напрыклад, літвінамі (А. Міцкевіч, І. Дамейка, І. Грыніяўскі і інш.). Іх дзейнасць была звязана з Беларуссю, працы былі арыентаваны на мясцовага чытача. Таму ёсьць пільная патрэба ўдакладніць крытэрыі аднясення таго ці іншага вучонага або грамадскага дзеяча да той ці іншай этнічнай плыні. У першую чаргу гэта тычыцца такіх постацей, як З. Далэнга-Хадакоўскі, Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, Т. Нарбут, А. Рыпінскі, Р. Зянкевіч, У. Сыракомля, А. Кіркор, В. Кааратынскі і інш., якіх традыцыйна адносяць толькі да польскіх вучоных і пісьменнікаў¹.

Па слушнаму меркаванню беларускага вучонага У. Мархеля, да ліку беларуска-польскіх пісьменнікаў XIX ст. неабходна адносіць тых, якія нарадзіліся ў Беларусі, сваім жыццём і творчасцю былі звязаны пераважна з гэтым краем і пісалі на дзвюх мовах – беларускай і польскай (незалежна ад таго, якая была галоўнай). Сюды ж трэба аднесці і асобную группу пісьменнікаў, якія, паводле сведчання сучаснікаў, традыцыйна пішуць па-польску, звязталіся і да беларускай мовы. Да іх прымыкаюць аўтары, якія паходзілі з Беларусі або нейкі час жылі тут, па-беларуску не пісалі, але сваю польскамоўную творчасць засноўвалі на мясцовым матэрыяле, мелі дачыненне да грамадска-культурнага жыцця краю, а ўскосна (праз выкаванні, артыкулы) — да беларускай літаратуры². У прадстаўленай працы будзе разгледжана дзейнасць як ўласна польскіх даследчыкаў XIX ст., так і дзеячаў беларускай плыні ў польской літаратуре і навуцы, якія спрычыніліся да вывучэння этнічнай прыналежнасці і этнагенезу беларусаў.

¹ Гл.: Olechnowicz M. Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX w. Łódz, 1986.

² Мархель У. І. Прадвесце: Беларуска-польскае літаратурнае ўзаемадзяянне ў першай палавіне XIX ст. Мн., 1991. С. 7–8.

У пачатку XIX ст. тэрыторыя Беларусі прадстаўляла сабой мала даследаваны рэгіён. Часта назва “Польшча”, якой карысталіся ў дачыненні да Рэчы Паспалітай, ужывалася і адносна тэрыторыі Беларусі, а жыхары яе называліся “палякамі”. Шмат хто з польскіх і беларуска-польскіх вучоных XIX ст. непадзельна злучаў гісторыю Беларусі з гісторыяй Польшчы, а лёссы народаў былога Вялікага Княства Літоўскага з лёсам палякаў³.

Палітычныя рэаліі XIX ст. адмоўна ўплывалі на даследчыцкую аб'ектыў-насць. Вайна 1812 г., нацыянальна-вызваленчыя паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 гг., “мураўёўская” рэакцыя і ўстанаўленне рэжыму выключных законаў австрастралі нацыянальныя ўзаемаадносіны і надавалі навуковым распрацоўкам палітычныя характар. У выніку чиста навуковае пытаннне этнагенезу беларусаў у XIX ст. напрамую было звязана з палітычнай пазіцыяй пэўнага аўтара. Імкненне давесці “польскасць” або “рускасць” беларускага рэгіёна ўносіла ў навуковыя распрацоўкі ненавуковы элемент вялікадзяржаўных ідэалогій. Таму вельмі часта погляды на этнічную прыналежнасць беларусаў знаходзіліся ў прямой залежнасці ад паходжання або дзяржаўнай прыналежнасці саміх навукоўцаў. Так было, калі польскія паходжанню або перакананнях даследчыкі бачылі ў беларусах толькі адгалінаванне польскага народа, а ў іх мове — дыялект польскай мовы (Т. Чацкі, Л. Галамбёўскі, А. Нарушэвіч), а расійскія — адпаведна адгалінаванне рускага (вялікарускага) народа, якое карыстаецца гаворкай (“наречием”) рускай (вялікарускай) мовы (М. Карамзін, М. Устралаў, А. Сабалеўскі, І. Сразнёўскі). У гэтай сувязі вялікую каштоўнасць уяўляе спадчына тых вучоных, якія ва ўмовах вышэй указаных палітычных рэалій змаглі застацца на навуковых пазіцыях і зрабіць значны ўклад у вывучэнне этнагенезу беларусаў.

Сярод такіх вучоных можна згадаць С. Ліндэ, аднаго з першых польскіх даследчыкаў літаратурнай (актавай) мовы ВКЛ. Ён стаў і першым польскім вучоным, які вызначыў яе як беларускую. Істотна, што Ліндэ ўказваў на разніцу паміж расійскай і рускай мовамі. Пад першай ён меў на ўвазе вялікарускую мову, а пад другой разумеў мову Статутаў і наогул літаратурную мову ВКЛ (беларускую па яго трактоўцы)⁴.

Калі быць дакладным, трэба ўказаць, што першым даследчыкам, які назваў мову актаў ВКЛ беларускай, быў рускі вучоны В. Сопікаў⁵. Аднак, у адрозненне ад Ліндэ, ён, як і большасць расійскіх вучоных XIX ст., ставіўся да старабеларускай літаратурнай мовы як да штучнага ўтварэння. В. Бадзянскі сцвярджаваў, што пад уплывам польскай мовы, якая перамагала літаратурную мову ВКЛ, сфарміравалася “самая отвратительная смесь, какую только мож-

³ Baliński M. Historya Polski. Warszawa, 1844. S. 241; Bandtkie J. S. Historya drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim. Kraków, 1826. T. 1. S. 25–26; і інш.

⁴ Linde S. B. O statucie Litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym. Warszawa, 1816. S. 12–13.

⁵ Сопиков В. Опыт российской библиографии. СПб., 1813. Ч. 1. С. 167.

но себе представить и какая когда-либо существовала на Руси”⁶. У аналагічным рэчышчы адмоўнага стаўлення да літаратурнай мовы ВКЛ выказваліся Я. Галавацкі, М. Качаноўскі і іншыя расійскія вучоныя таго часу. Польскія ж мовазнаўцы XIX ст. не праяўлялі сур’ёзной цікаласці да вувычэння беларускай мовы. Для іх характэрны невялікія па памерах згадкі аб мове беларусаў у сувязі з разглядам іншых проблем. Тым не менш яны ў асноўным правільна вызначалі паходжанне беларускай мовы.

Вялікай заслугай як польскіх, так і беларуска-польскіх вучоных XIX ст. была збіральніцкая дзеянасць, якая актывізировалася з распаўсюджаннем з пачатку XIX ст. ідзй Гердэра і рамантызму. Пад упрыгожваннем гэтых ідзей у так званай “краёвай” літаратуры ўзнікае беларуская школа, якую рэпрэзентавалі браты Гжымалоўскія, А. Грот-Спасоўскі, А. Грода, В. Рэйт, В. Чайкоўскі, Ю. Ляскоўскі, Г. Марцынкевіч і інш. У першай палове XIX ст. да стварэння новай беларускай літаратуры спрычынілася каля паўсотні літаратараў⁷. З’яўленне беларускай школы значна паскорыла і назапашванне фальклорных, этнаграфічных і гістарычных матэрыялаў, якія датычыліся Беларусі. Яшчэ ў 1821 г. філаматы Францішак Малеўскі і Міхал Рукевіч распрацавалі інструкцыю па збору дакладных звестак з тэрыторыі былога ВКЛ: “Геаграфічнае апісанне, ці Інструкцыя па збіранию звестак для вывучэння парафій”. Згодна з гэтай інструкцыяй быў праведзены збор матэрыялаў, які, на жаль, застаўся неапублікованым. Але тут істотны сам факт збору матэрыялаў, па-шырэньня крыніцанаўчай базы, цікаласці да вызначэння шэррагу проблем, не распрацаваных тагачаснай наукаю. Паказальна, што сярод пытанняў прадугледжвалася вызначэнне нацыянальнага складу насельніцтва і гутарковай мовы розных слаёў жыхарства.

Першымі збіральнікамі вуснай паэтычнай творчасці беларусаў і этнографічных матэрыялаў сталі мясцовыя вучоныя — той жа З. Далэнга-Хадакоўскі, А. Міцкевіч, І. Шыдлоўскі, Я. Чачот, А. Рыпінскі, Я. Баршчэўскі, Р. Зянкевіч, У. Сыракомля, А. Кіркор, Р. Падбярэзскі, Я. Тышкевіч і інші. Яны першымі началі збіраць і выдаваць як перакладныя, так і арыгінальныя творы беларускага фальклору. Важней заслугай гэтых вучоных стала публікацыя вусна-паэтычнай творчасці беларусаў на мове арыгінала. Калі ў выданнях Я. Чачота і Р. Зянкевіча яна падавалася ў асноўным у перакладзе на польскую мову, то публікацыі А. Рыпінскага і М. Федароўскага ужо ўтрымлівалі творы на беларускім дыялекце той мясцовасці, дзе ажыццяўляўся збор. Момант, звязаны з мовай, істотны таму, што вызначэнне этнічнай прыналежнасці вучонымі XIX ст. ажыццяўлялася ў першую чаргу па мове большасці насельніцтва. Тому, калі малападрыхтаваны даследчык сутыкаўся з пераклад-

⁶ Бодянский О. М. О поисках моих в Познанской публичной библиотеке // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1846. № 1. С. 31–32.

⁷ Кісялёў Г. В. Пачынальнікі. Мн., 1977. С. 176–178.

нымі зборнікамі, ён не знаходзіў аргументацію для выдзялення беларускага рэгіёна ў асобную этнічную адзінку. Акрамя гэтага, публікацыі польскіх і беларуска-польскіх фалькларыстаў першай паловы XIX ст. былі больш грунтоўнымі і лепш падрыхтаванымі, чым публікацыі расійскіх даследчыкаў фальклору беларусаў. Нават самі расійскія вучоныя, параўноўваючы працы першай паловы XIX ст., адзначалі значную перавагу польскіх аўтараў (у іх лік залічаліся і польска-беларускія) над расійскімі⁸.

Добрае веданне мясцовага матэрыялу дазволіла беларуска-польскім вучоным прыйсці да высновы аб самастойнасці беларускай мовы і, адпаведна, беларускага народа. Самастойнай усходнеславянскай мовай лічылі мову беларусаў А. Міцкевіч, У. Сыракомля, Р. Зянькевіч, Я. Чачот, П. Шпілеўскі і інш.⁹.

Сітуацыя змянілася пасля нацыянальна-вызваленчага паўстання 1863–1864 гг., калі цэнтр адпаведных даследаванняў перамясціўся з Вільні ў Пецярбург, пазней у Кіеў і Варшаву. Прывына крылася ў tym, што ўздел многіх навукоўцаў у палітычнай барацьбе прывёў да іх высылкі, эміграцыі або спынення даследчыцкай дзеяйнасці. Таму, калі гаварыць аб найбольш значных публікацыях вусна-пастычнай творчасці беларусаў у другой палове XIX ст., то яны ўжо належаць такім расійскім збіральнікам, як П. Шэйн, М. Дзмітрыеў і інш. Але і ў другой палове XIX ст. з'яўляюцца грунтоўныя працы, апублікаваныя такімі польскімі даследчыкамі, як М. Федароўскі, А. Кольберг, З. Глогер і інш. Збор фактычнага матэрыялу, правільная пастановка пытання аб мове беларусаў і іх нацыянальной прыналежнасці дазваляюць высока ацаніць уклад польскіх даследчыкаў XIX ст. у вывучэнне беларускага рэгіёна і этнагенезу беларусаў.

З другой паловы XIX ст. фарміруецца і ўзмацняецца беларускі нацыянальны рух. Гэта спрыяла вывучэнню Беларусі ўласна беларускімі сіламі. Паказальна, што многія беларускія даследчыкі былі вельмі блізкімі да польскай культуры (Ф. Багушэвіч, А. Ельскі і інш.). Беларуска-польская навуковыя контакты спрыялі хуткаму росту ўзроўню прац беларускіх вучоных. Паступова па навуковаму ўзроўню і ахопу матэрыялаў яны сталі пераўзыходзіць даследаванні польскіх і расійскіх вучоных. Вынікам такога развіцця стала манументальная праца Я. Карскага “Беларусы”, у якой пададзена і першая навукова аргументаваная канцэпцыя паходжання беларускага народа.

⁸ Бессонов П. Белорусские песни. М., 1871. С. XX.

⁹ Мицкевіч А. Собр. соч.: В 5 т. М., 1954. Т. 4. С. 325–326; Сыракомля У. Добрыя весці. Мн., 1993. С. 492, 502; Шпілевский П. Путешествие по Полесью и белорусскому краю. Мн., 1992. С. 97, 105, 110, 130; і інш.

Эдуард Дубянецкі (Мінск)

СПЕЦЫФІКА БЕЛАРУСКІХ І ПОЛЬСКІХ ПРЫКАЗАК І ПРЫМАВАК АБ РАДЗІМЕ

Існуе паказальнае польскае выказванне: “Na wszystko (słowie) jest przy-słowie”. І сапраўды, прыказкі — гэта мудрасць народа, філасофія яго паўся-дзённага жыцця, у якой знайшлі адлюстраванне практычна ўсе бакі жыцця чалавека і грамадства — працоўная дзеянасць, адпачынак, рэлігійнасць, ка-ляндарныя і сямейныя святы, абраады, звычаі, адносіны да Сусвету, прыроды, да саміх сябе, да іншых людзей і т. п.

Прыказкі і прымавакі фарміруюцца, відазмяняюцца, “адшліфоўваюцца” звычайна на працягу даволі доўгага часу. Таму, як правіла, яны маюць немалы “ўзрост” (нядзелька значна большы, чым адно-два стагоддзі) і перадаюцца з пакалення ў пакаленне. У прыказках і прымаваках у яскравай форме выяўляюцца асаблівасці ментальнасці (способу мыслення, складу разуму), нацыя-нальнага характару як асобных людзей, так і пэўных этнічных супольнасцей. У сваю чаргу актыўнае бытаванне і шырокая папулярнасць многіх прыказак і прымавак аказваюць некаторы ўплыў на “крышталізацыю” асобных мен-тальных установак.

Змест і форма прыказак і прымавак абумоўлены рознымі фактарамі (дэ-тэрмінантамі), сярод якіх можна назваць, напрыклад, асаблівасці гістарычна-га шляху народа, адметныя рысы яго паўсядзённага побыту, матэрыяльнай і духоўнай культуры, мовы і г. д. І тут цяжка пагадзіцца са сцвярджэннямі польскіх даследчыкаў, што сутнасць прыказак толькі ў мізэрнай ступені зале-жыць ад грамадской сістэмы, веравызнання, палітычнага ладу, геаграфічнага становішча. Зразумела, што большасць прыказак і прымавак закранаюць праблемы агульначалавечага значэння (любоў, каханне і нянавісць, добро і зло, мудрасць і глупства), але ж гэта ні ў якім разе не адмаўляе значнага ўпływu разнастайных унутраных і знежніх абставін на “афарбоўку” такіх народ-ных выказванняў.

Сярод разнастайных тэм, якія закранаюцца ў прыказках, прыкметнае месца займаюць творы, прысвечаныя радзіме. У шырокім аспектце прыказ-камі аб радзіме можна лічыць не толькі тыя, у якіх ужываецца адпаведнае слова, але і такія, дзе гаворыцца пра “родны дом, “родную хату”, “родны куток” і т. п.

Паспрабуем у парынальным аспекте разгледзець некаторыя асаблівасці польскіх і беларускіх прыказак і прымавак аб радзіме:

1. Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej.

Беларускі адпаведнік:
Усюды добра, а дома лепей.

2. Każdy tam ciagnie, gdzie się ulegnie.
Každemy ptakowi swoje gniazdko miłe.

Беларускія адпаведнікі:
Для ўсякай птушачкі сваё гняздо мілае.
Кожнаму дразду жаль па сваім гнязду.
Добрая птушка ў сваё гняздо не паскудзіць.
Усякая птушка сваё гняздо бароніць.

3. Mężnemu i mądremu wszędzie ojczuzna.
4. Gdzie dobrze, tam i ojczuzna.

Але беларускае:
Не ўсякі добры кут — чалавеку Бацькаўшчына.

5. Zły to ptak, co własne gniazdo kala.

Беларускія адпаведнікі:
Дурная птушка свайго гнязда не шануе.
Благая тая птушка, што свайго гнязда не пільнуеца.

6. Każdy pies na swych śmieciach śmielszy.

Śmielszy kogut na swych śmieciach niż na cudzych wrotach.

Акрамя таго, існуюць яшчэ і наступныя беларускія прыказкі і прымаўкі аб радзіме, дзе адлюстроўваецца відавочная любоў, павага да апошняй: Бацькаўшчыны не купляюць і не прадаюць; Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; Кожнаму свой куток мілы; На радзіме і паміраць лягчэй; Радзіма — матка, чужына — мачаха; Родная зямелка — як зморанаму пасцелька; Свая хатка — як родная матка; У сваім краі, як у раі; Хто страціў радзіму, той плача ўсё жыццё; Не ўсякі добры кут чалавеку Бацькаўшчына; Мілы той куток, дзе рэзан пупок; Жонка як жонка, але мілей родная старонка; З роднага боку і варона мілая і інш.

Як вынікае з вышэйпрыведзеных выказванняў, радзіма парадайно юваецца з сапраўдным раем, а яе страта з'яўляецца, вобразна кажучы, незагойнай ранай для чалавека на ўсё жыццё. У беларусаў “родная старонка” ацэньваецца вышэй за жонку і нярэдка парадайно юваецца з добрай, клапатлівай матуляй, матачкай. Любоў да сваёй радзімы ў прыказках часам нібы супрацьпастаўляецца насцярожаным, а іншы раз і непрыхільнym адносінам да “чужыны”, “да чужых зямел”. Цікава адзначыць, што ў польскай мове адпаведнікам для трох беларускіх слоў “радзіма”, “бацькаўшчына”, “айчына” з’яўляецца слова “ojczuzna” (ці яшчэ, можа быць, “kraj rodzinny”, “wlasny kraj” і т. п.).

Архетыпы (абагульненая першавобразы) радзімы даволі добра выяўляюцца як у беларускіх, так і ў польскіх прыказках і прымаўках. Для беларускага архетыпа радзімы ўласціва найперш такая характэрная рыса, як амаль поўная адсутнасць вобраза т. зв. “вялікай радзімы” і адначасова наяўнасць акрэсленага, надзвычай выразнага архетыпа “малой радзімы”, калі апошняя ўспрымаецца як “родны куток”, “родная хатка”.

У цэлым польскі і беларускі архетыпы радзімы падобныя ў тым сэнсе, што ва ўяўленнях і палякаў, і беларусаў айчына звязваецца з тымі мясцінамі, дзе чалавеку заўсёды добра, утульна, камфортна (хаця ў беларускіх народных творах ёсьць сцвярджэнні і адваротныя). Польскі архетып радзімы, так бы мовіць, не ў такой ступені “зніжаны” ў параўнанні з беларускім, таму для палякаў не з’яўляецаха характэрным схільнасцю атаясамліваць айчыну з “родным кутком”, “роднай хаткай”. Сярод беларускіх прыказак не сустракаюцца такія творы, дзе сцвярджаеца, што для мудрага чалавека ўсюды радзіма (гэта сведчыць, відаць, пра больш выразную здольнасць палякаў “прыстасоўвацца” да іншых зямель і абставін жыцця). Беларуская радзіма, у адпаведнасці з самай семантыкай слова, звязваеца найперш з месцам нараджэння чалавека, з адзінай у свеце і незаменнай матуляй, “маткай”, тады як з яе своеасаблівым антыподам — злой, бессардечнай мачахай — атаясамліваеца “чужына”, “чужая старана”.

І ў польскіх, і ў беларускіх творах думкі пра родны край часам выяўляюцца праз зааморфныя вобразы (найперш птушак), і ў той жа час “родная зямля” надзяляеца відавочнымі рысамі антрапамарфізму (падабенства чалавеку), калі гаворыцца, што зямля — гэта маці, матка. Дзеля пацвярджэння гэтай думкі варты параўнаць беларускія выказванні “Зямелька — матка наша: і корміць, і поіць, і адзяваець” з польскім адпаведнікам “Ziemia wszystkich pospolita matka“.

Як бачна са зместу разгледжаных прыказак і прымавак, беларускія і польскія народныя творы ў значнай ступені падобныя, а часам і ўвогуле амаль аднолькавыя (накшталт “Усюды добра, а дома лепей” і т. п.). Аднак ёсьць і пэўныя адрозненні, якія могуць быць вытлумачаны, хутчэй за ўсё, асаблівасцямі гістарычнага развіцця суседніх славянскіх народаў, адметнымі рысамі іх этнакультурнай спадчыны, асаблівасцямі ментальнасці і нацыянальнага характеристару, наяўнасцю унікальных народных традыцый, звычаяў, абраадаў і інш.

Алесь Лозка (Мінск)

БЕЛАРУСКІ І ПОЛЬСКІ НАРОДНЫЯ КАЛЕНДАРЫ

Вядома багатая каляндарная абрааднасць, добра развітая сістэма народных святаў і прысвяткаў у Польшчы. Аднак у нашай фалькларыстыцы, ды не толькі ў гэтай навуцы, больш даследующа дачыненні беларускай і рускай культур. Але існуюць бяспрэчныя факты ўплыву на нашу духоўную спадчыну з Захаду. Заходняя еўрапейская плынь прыносіла на нашыя землі новае, узбагачаючыся беларускім каларытам. Сведчаннем таму, напрыклад, з'яўляюцца факты засваення батлейкавай традыцыі праз польскую шопку, традыцыя адзначаць свята свечак рэлігійнымі і прафесійнымі брацтвамі па ўзору народаў Еўропы і, найперш, Польшчы. Гэтыя святкаванні значна ўзбагацілі беларускі народны каляндар.

Дзеля парайнання каляндарных традыцый двух народаў разгледзім летні каляндарны цыкл. Шмат падабенства назірасцца, напрыклад, у святкаванні беларускага Купалля і польскага Яна, Сабуткі — больш, чым нават з рускім святам летняга сонцастаяння, якое амаль не ведае такіх характэрных еўрапейскіх традыцый, як распальванне вогнішча, выкананне абрадавых песень. У Расіі ў XIX — пачатку XX ст. захавалася пераважна купанне і збор зёлак. Беларусам і палякам блізкія такія звычаі і прыкметы гэтага свята, як назіранне за “гульнёй сонца”, “веданне” небяспекі ўздзеяння злых сілаў, што збіраліся на “лысых” гарах, адыманне ведзьмамі малака ў кароў, скокі цераз вогнішча, ваджэнне карагодаў, бытаванне паданняў пра папараць-кветку і інш.

Даследчыкі, амаль аднадушны ў думцы, што беларускае Купалле захавала больш архаічных рысаў у парайнанні з іншымі ўсходнімі славянамі. Звяртаецца ўвага, напрыклад, на адзін з асноўных момантаў беларускай купальскай абрааднасці — спальванне шаста з колам, бочкай ці пукам саломы ў цэнтры кастра — тут усё амаль як у палякаў. Рускі даследчык В. Уласаў¹ выказвае гіпотэзу аб астральнym кульце Млечнага Шлях, які сімвалізаваўся дрэвам (позней — Сусветным дрэвам). Менавіта ў дзень летняга сонцастаяння, калі згаданая зорная россып засланялася зыркасцю Сонца, якраз і спальвалі рытуальнае дрэва. Паходжанне звычаю адносяць да найбольшай старажытнасці, пракалендара славян, верхняга палеаліту.

¹ Власов В. Г. Формирование календаря славян. Ранний период // Календарь в культуре народов мира. М., 1993.

Якое ж падабенства і адметнасць выяўляюць прысвяткі абодвух народаў? Для парабнання возьмем матэрыялы О. Ганцкай² і А. Ярмолавай³.

Чэрвень

Польскі каляндар

2. Наведанне, Ягадная Марыя,
свята Дзевы Марыі.
8. Медард.

13. Антоній.
Памагаты ў пошуках згубленых
рэчаў і ў цяжкіх
жыццёвых сітуацыях.

15. Віт.
23. Ян.
29. Пётр і Павел.

8. Пракоп.
“Žle na Prokopa, jak zmolenie chłopa”.

13. Малгажата.

25. Якуб.
“Jaki Jakób do południa,
taka zima aż do grudnia”.

26. Анна.
“Szczęśliwy, kto upatrzy sobie rannę”.
Паводле назіранняў сялян,
ад Анны пачыналіся халодныя світанкі
і вечары.

Беларускі каляндар

У Беларусі і Расіі не зафіксавана.
(Далей будзе абазначацца прочыркам.)

—
Антоній. Абаронца ад злодзеяў, апякун
гандлю, дзяцей і вучняў. Нядайна мы
зафіксавалі цікавае паданне, звязанае
з мястечкам Мір Гродзенскай вобл.,
дзе распавядаецца аб Антоніі, якому
пакланяліся тыя, хто згубіў коней:
“Святы Антоні, аддай мае коні”.

—
Купала.

Пётр і Павел (Пяtron, Паўлюк,
Пятрой дзень). Нямала падобнага.

Ліпень

Пракоп. Прысвятак звязаны з на-
двор’ем. “Пракоп бок прыпёк”.

—
Якуб. “Які Якуб да паўдня, такая да
снежня зіма”.

Ганна — апякунка жаночых работ,
як і ў іншых народаў. “Святая Ганна
снапы кладзе”. “Святая Ганна раніцы
халодзіць. Калі на Ганну раніца
халодная — то зіма будзе ранняя і
халодная”. “Дождж на Якуба — для
жалудоў згуба, а як Ганна з даж-
джом — дык гарэх з чарвяком”.

У чэхаў — “Sv. Anna zavádí žence do pšenice”. У рускіх — “Анна Холодная,
Зимоуказаница”. Італьянцы і немцы лічаць дождж у гэты дзень з’явай дабрадатнай.

² Ганцкая О. Календарные обычай и обряды в странах зарубежной Европы: Летне-осенние праздники. М., 1978. С. 174–184.

³ Ермолова А. Народная сельскохозяйственная мудрость в пословицах и поговорках и всенародный месяцеслов. СПб., 1901.

У Італії кажуць, што дождж на святую Анну ператвараеца
ў манну або што гэта — дар святой Анны.

Жнівень

1. Пётр.
У Мазовії святога называлі Палікопам.

Згодна з павер’ем, у гэты дзень
запальваліся ад маланкі копы жытга.

У праваслаўных беларусаў такім
небяспечным днём лічыцца Ілля
(2 жн.), а таксама Барыс Паліком
(6 жн.) і Палікоп (9 жн.).

Грэкі называюць “падпальшчыкам снапоў” дзень Багамаці Влахернскай (2 чэрв.).

2. Ваўжынец.
Пара завяршэння жніва,
канец лета.

Лаўрын, Лаўрэн, дзень млынара.
Прысвятак нагадваў селяніну, што
закончылася жніво і можна малоць.
“На Лаўрына спяшай да млына”.

15. Матка Боска Зельная.

Прачыстая, Зельная, Успенне,
Багародіца і інш. Бытве нямала
звычаяў, звязаных з асвячэннем зёлак:
“Зельная Божая Маці ўсяго можа
нам даці”.

16. Рох.
Абаронца ад заразных хвароб.
Прысвятак звязаны з уборкай гароху:
“Na święty Roch w stodole groch”.

Рох. Па сведчанню фалькларыста
А. Сержптуўскага (1930), беларусы
праводзілі “кірмаш на паненак”.

Рускім невядомы.

25. Бартламей.

Прымаўкі і прыказкі пра паходаданне:
“Święty Bartłomieju, trzymaj kożuch na
ramieniu”, “Święty Bartłomej zwiastuje,
jaka jesień nastepuje”.

Баўтрамей (Варфаламей, Бартэк,
Байтрук). Падобныя прыкметы
бытуюць і ў Беларусі: “Які Бартэк
нясець дзень, такая будзець і восень”,
“На святы Бартэк кінь жыта паўчвяр-
тэк”, “Прыйшоў Баўтрамей — жыта на
зіму сей”.

Сярод вялікіх абрадавых комплексаў у летне-асеннім цыкле вылучаеца
жніво. У абодвух народаў яно складаецца з зажынак, непасрэдна жніва і да-
жынак. Існуюць асобныя і ў многім падобныя патрабаванні да зажыншчыцы
(“postatnicy”), падобныя ахвяраванні ніве хлеба, звычай і магічны сэнс пры-
гатавання першага снапка (“гаспадар”, “prozanka”).

Шмат дзе ў Беларусі на Хлебны спас спраўлялі дажынкі — свята канца
жніва. Упрыгожвалі стужкамі і кветкамі “бараду”. Ахвяравалі хлеб і соль духу
нівы, відаць, Воласу, казлападобнай істоце. “Воласаву бародку” жніе неслі
гаспадару і ставілі ў кут. Яе зерне і каласкі ўжывалі на працягу ўсяго года пры
розных магічных абрадах. На Палесці, напрыклад, “вылівалі Волас” — выка-

рыстоўваючы каласкі і ваду, чыталі замову: “Волас, Волас, выйдзі на чысты колас...”, перасцерагалі ад зубнога болю. У іншых раёнах лячылі “валасень”.

Падобны абраад завяршэння жніва існаваў, напрыклад, у Францыі (Латарынгія, першая пал. XIX ст.). Жнец, які першым зразаў апошнія каласкі, абвяшчаўся “каралём букета”, атрымліваў права звязаць апошні сноп і выбраць сабе “каралеўну”. Гэтая пара ўсяляк ганаравалася. Адметным было тое, што апошнія каласкі поля зжыналіся каля ўторкнутай у зямлю галінкі (“Май”), якая ўпрыгожвалася стужкамі і кветкамі, а на вяршыні знаходзіўся прывязаны жывы певень, што становіўся потым рытуальнай ежай. У Нармандыі апошні сноп называлі “каралевай” і вадзілі вакол яго карагод. Сербы і чарнагорцы называлі яго божай барадой (божжа, богова, богу барада). Югаслаўскія даследчыкі звязваюць апошні сноп з ахвярай язычніцкаму бóstvу Дабогу. Французкія аўтары таксама бачаць у жніўных абраадах адгалоскі язычніцтва, звязваюць народныя ўяўленні з раслінным духам, які захоўваецца ў апошнім снапе. Народы Бельгіі і Нідэрландаў у апошнюю нядзелю ліпеня святкуюць Нядзелю жняца (Maaierszondag ag maaier — галанд. касец, жнец). У некаторых правінцыях яшчэ можна ўбачыць дамы, упрыгожаныя па даўніму звычаю снапамі жыта і аўса, дзяўчатаў ў час жніва носяць шырокаполыя капелюшы, а мужчыны-касары ходзяць абвешаныя кветкамі.

Абраады з апошнім снапом і пеўнем вядомы многім народам. Дахрысціянская сутнасць з’явы не выклікае сумнення. Так, яшчэ ў XVI ст. на ніжненемецкіх землях апошні сноп сяляне прысвячалі язычніцкаму бóstvu Водану, апекуну ўраджая. Шырокое развіццё атрымалі абраады і гульні з пеўнем, дух якога нібы знаходзіўся ў апошніх каласах жыта. Зразаць іх у некаторых раёнах Германіі даручалі нявесце ці цнатлівай дзяўчыне. Апошняму снапу жыта таксама прыдавалася магічнае значэнне. Важным атрыбутам выступаў і вянок. У Польшчы праводзілася забава “біць пеўня” (kokota bić). Хлопцы звязанымі вачыма стараліся разбіць палкамі гаршчок з пеўнем. Пераможца становіўся “каралём”. Даследчыкі звязваюць гэты абраад з “рэшткамі старажытнай крывавай ахвяры”. У нашых суседзяў дажынкі таксама складаліся з чатырох асноўных частак: абрааду з апошнімі каласкамі, працэсіі з імі, уручэння снапка гаспадару і частавання.

Мы можам прыйсці да высновы, што земляробчы каляндар беларусаў мае шмат падобнага з аналагічнай сістэмай народных ведаў палякаў. Гэтае падабенства тлумачыцца агульнасцю гістарычнага суіснавання двух народаў, духоўная культура якіх нівеліравалася ва ўзаемадачыненнях, пераймаючы здабыткі.

Падабенства праяўляюцца таксама ў асобных звычаях, прымаўках, звязанных з хрысціянскімі святымі (напрыклад, бытавая асацыятыўнасць, сугучча ці нечаканая рыфмоўка з іменем і г.д.): “Około świętej Doroty naprawiaj szczerze płyty” — “Каля святой Дароты чыніць пары плоты”. “Na święty Szczepan sługa większy niż pan” — “На святога Сцяпана вышэй слуга за пана”, “Gromnica — zimy połowica”, “Громніца — зімы палавіца”, “Chleb i sól świętej Agaty broni

od ognia chaty” — “Соль святой Агаты бароніць ад агня хаты”, “Na świętego Teodora zapełnione gumno i komora” — “На Тадора поўна камора”, “Marcinowa gęś po wodzie — Boże Narodzenie po lodzie” — “Марцінаў гусь на вадзе — Божа Нараджэнне на лядзе”.

Падобнасць у абрадах можна вытлумачыць не толькі агульнасцю гісторычнага суіснавання, блізкасцю тэрыторый, агульнасцю індаеўрапейскай асновы. Не менш значнай умовай тут з’яўляецца фактар існавання падобных формаў мыслення земляробаў.